

Проф. В. Катран

ГРАМАТИКА

української мови

фонетика і морфологія

Мангайм
1946

Проф. В. Катран

ГРАМАТИКА

української мови

ЧАСТИНА I

Фонетика і морфологія

Підручник
для старших класів гімназії
і самоосвіти.

Мангайм, 1946

§ 1. ЗАГАЛЬНІ УВАГИ.

Для зовнішнього вияву своїх думок, настроїв, переживань, бажань людина вживає різних способів: рухів, або жестів, виразу обличчя, або міміку, різних знаків, слова тощо.

Словами людина може найкраще, найлегше і найдосконаліше передати свої думки.

Спосіб передачі думок словами зветься мовою.

Майже кожній нарід має свою мову, яку він на відміну від мови інших народів, зве рідною.

Слова людина передає двома способами: при допомозі мовних органів, звуками, усно і при допомозі окремих знаків на письмі. Тому розрізняють усну і писану мову.

Наука, що вивчає закони як усної, так і писаної мови, зветься граматикою.

Грамматика поділяється на три частини: фонетику, морфологію і синтаксу.

1. Фонетика вивчає звуки даної мови;
2. морфологія вивчає слова і форми слів;
3. синтакса вивчає речення, їх будову, зв'язок слів у реченні і сполучення речень.

Вчення про правильну вимову слів зветься ортоепією.

Вчення про правильне написання слів зветься ортографією, або правописом.

Вчення про вживання розділових знаків у реченні і між реченнями зветься пунктуацією.

Фонетика

§ 2. ЗВУКИ І БУКВИ.

Кожна мова складається із слів.

Слова складаються з окремих звуків. Є такі слова, що їх утворює один звук: О! /здивовання/, а! /радість/.

Звуки за способом їх утворення і за вимовою бувають різні.

Говорячи, ми видихаємо з легенів повітря, яке проходить дихальним горлом у гортань.

Вимовляючи деякі звуки, ми струменем видихуваного повітря зачіпаємо голосові зв'язки, або голосники і примушуємо їх дрижати.

Напр.: а, е, о, б, в, г і т. д.

Далі з гортані повітря виходить зовні через рот або іноді через ніс.

В роті при вимові деяких звуків повітря потрапляє на перепони, прориваючи які, воно долучає до утвореного в горлі звука ще й шум.

Напр.: г, г', ж, з.

Деякі ж звуки, утворившись у гортані, при виході зовні жадних перепон в роті або носі не зустрічають.

Напр.: а, о, у.

А деякі звуки ми утворюємо тільки проривом перепон, на які потрапляє в роті видихуване з грудей повітря; тобто, такі звуки утворюються тільки шумом без участі голосу.

Напр.: к, п, т, с.

Звуки, що утворились в гортані і далі не потрапляють ні на які перепони в роті або носі, називаються голосними.

При вимові голосних звуків шумів не буває.

Звуки, при вимові яких повітря потрапляє на різні перепони, називаються приголосними.

Приголосні звуки можуть утворюватися з голосу і шуму або тільки з шуму.

Звуки позначаються на письмі відповідними знаками.

Знак, яким позначається звук на письмі, зветься літерою, або буквою.

Звуки ми вимовляємо голосом і чуємо, а букви—пишемо і бачимо.

Букви, розміщені в певному порядку, становлять алфавіт, або абетку.

В українській абетці 33 літери і порядок їх такий:

А а,	Б б,	В в,	Г г,	Ґ ґ,	Д д,
а	бе	ве	ге	ґе	де
Е е,	Є е,	Ж ж,	З з,	И и,	І і,
е	е	же	зе	и	і
Ї ї,	Й й,	К к,	Л л,	М м,	Н н,
ї	йот	ка	ель	ем	ен
О о,	П п,	Р р,	С с,	Т т,	У у,
о	по	ер	ес	те	у
Ф ф,	Х х,	Ц ц,	Ч ч,	Ш ш,	Щ щ,
еф	ха	це	че	ша	ща
	Ю ю,	Я я,	Ь		
	ю	я	знак		

м'якшення.

Букви: а, е, є, и, і, ї, о, у, ю, я /10/ позначають голосні звуки. Й—півголосний. Інші—21, крім знака м'якшення, або ерчика /ь/, — приголосні.

Крім того, на письмі вживають ще двох знаків додаткових.

Це апостроф /' / та наголос /` / : сім'я, горід, в'ялити.

ВПРАВА. Перепишіть поданий нижче уривок вірша і підкресліть у ньому голосні одною рисою, а приголосні—двома.

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндрували,
За що, мамо, гинеш?
Чи ти рано до схід сонця
Богу не молилась?
Чи ти діточок непевних
Звичаю не вчила?

— „Молилась я, турбувалась,
День і ніч не спала,
Діток своїх доглядала,
Звичаю навчала.
Виростали мої квіти,
Мої добрі діти, —
Панувала і я колись
На широких світі.“

Т. ШЕВЧЕНКО.

§ 3. ГОЛОСНІ ЗВУКИ.

Голосні звуки в українській мові поділяються на дві групи, на прості і йотовані.

Простих голосних звуків шість:

а, о, у, е, и, і.

Йотованих голосних—чотири:

я, ю, є, ї.

Йотовані звуки, коли вони стоять окремо або на початку слова, або після голосного, а також знака м'якшення чи апострофа, складаються з двох звуків, а саме: й + простий голосний звук:

я = йа   е = йе
ю = йу   ї = йі

Тому що в склад звуків я, ю, є, ї входить звук й, вони дістали назву йотованих.

До них додається також йо, що передзється двома літерами. А саме, на початку слова і після голосної пишемо йо / його, Йосип, гайок/, а після м'якого приголосного пишемо ьо / сильо — го, тре — тьо — го/.

Після м'яких приголосних, коли чуємо а, е, у, пишемо я, є, ю. / Земля, сине море, коню мій /.

ВПРАВА. Перепишіть цей текст. Голосні, що означають пом'якшення приголосного, підкресліть однією рискою, а йотовані — двома.

Ум гостри, насталою волю,
Лиш воюй, а не тоскуй,
Гордо стій, а не корися,
Хоч пропадь, але не зрадь!
Кожний думай, що на тобі
Міліонів стан стоїть,
Що за долю міліонів
Мусиш дати ти одвіт!
Як схибнешся, не достоїш,
Захитаєшся, мов тїнь —
Пропаде велика праця
Многих, многих, поколінь...

І. ФРАНКО.

§ 4. ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ.

Приголосних звуків у нашій мові двадцять два: б, в, г, г', д, ж, дж, дз, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш.

Примітка. Буква щ означає два звуки ш + ч і тому її тут не уміщено.

За способом вимови приголосні звуки поділяються на різні групи: проривні, протяжні, тремтячі.

При вимові проривних приголосних повітря раптово прориває ті перепони, які утворюються мовними органами.

До проривних належать: б, г, д, к, п, т, ц, ч.

При вимові протяжних приголосних ми зближаємо мовні органи один до одного, утворюємо щілину і поступово пропускаємо через неї повітря.

До протяжних приголосних належать:

в, г, ж, з, дж, дз, л, с, х, ф, ш.

При вимові звука р язик вібує, тремтить і тому він зветься тремтячим.

Треба розрізнити дж, дз, як звичайну звукосполучку двох звуків д—ж, д—з у словах віджимати, надзелень, від дж та дз, коли вони означають кожний зокрема один суцільний звук, напр., у словах: джерело, джміль, дзвін, дзюба.

Розривати дж і дз при переносі частини слова з рядка в рядок не можна, коли вони означають суцільний звук. Треба переносити так:

хо-джу, кукуру-дза, але:
від-значати, під-живляти.

Приголосні звуки поділяються ще на дзвінкі і глухі, залежно від того, чи бере участь голос при утворенні їх.

Якщо при вимові якогось приголосного звука голосники дрижать, тобто він вимовляється голосом, то такий звук зветься дзвінким.

До дзвінких приголосних звуків належать:

б, в, г, г', д, дж, дз, ж, з, л, м, н, р.

Якщо ж при вимові якогось приголосного звука голосники не дрижать, через що він вимовляється глухо, без голосу, то такий звук зветься глухим.

До глухих приголосних належать:

к, п, т, ф, х, с, ц, ч, ш.

Крім того, приголосні поділяються ще залежно від того, який орган бере участь при вимові їх, на:

1. Губні: б, в, м, п, ф, / При вимові цих звуків губи або стуляються і повітря їх прориває, або вони утворюють щільну, через яку проходить повітря/.

2. Передньоязикові: д, т, з, с, ц, л, н, р, ж, дж, дз, ч, ш, / При вимові їх кінчик язика діє в напрямі до верхніх зубів або до передньої частини твердого піднебіння/.

3. Задньоязикові: г, к, х. / Спинка язика діє в напрямі до м'якого піднебіння/.

4. Гортанні: г, ґ.

5. Зубні: д, т, з, с, ц, л, н.

За слуховим сприйманням звуки: ж, ч, ш рівно ж і щ називаються ще шиплячими, а з, с, ц — свистячими.

§ 5. СКЛАДИ.

Кажучи якенебудь слово, ми вимовляємо його ледве помітними для вуха частинами. Ці частини слова складаються з одного, двох, а іноді трьох і більше звуків. Приклади:

о-дин, ха-та, Дніпр (Дніпро).

Та частина слова, яку ми вимовляємо одним поштовхом видихуваного повітря, зветься складом.

В основі складу стоїть один /не більше/ голосний звук, до якого можуть додаватися приголосні звуки. Отже, в слові буває стільки складів, скільки в ньому голосних.

За кількістю складів слова бувають односкладові: віл, сніп; двоскладові: во-ля, бать-ко; і кількаскладові: У-кра-ї-на, Кар-па-ти, пе-ре-ко-ти-по-ле.

Склад, що кінчається на голосний звук, зветься відкритим.

Напр.: си-ни, ма-ти, по-ле.

Склад, що кінчається на приголосний звук, зветься закритим.

Напр.: ліс, роз-кіш.

Примітка. Закритим складом зветься і той склад, який кінчається на й. Напр.: мій, рій.

ВПРАВА. Перепишіть цей вірш. Напишіть над кожним словом, скільки воно має складів. Закриті склади підкресліть.

Женіть думки сумні і кволі,
Займіться полум'ям ясним,
І всі гуртом назустріч волі
Летіть потоком вогняним.

О, всім гуртом! В єднанні сила,
В єднанні успіх перемог,
Бо розтіч — всіх надій могила,
Пустеля сіра без дорог.

О. ОЛЕСЬ.

§ 6. ЗНАК М'ЯКШЕННЯ.

Приголосні, після яких ідуть м'які голосні я, ю, є, і, вимовляються м'яко.

Напр.: ляда, порівняй — лад
сюди „ суди
ліс „ ліс

Деякі приголосні вимовляються м'яко, хоч по них і не стоять я, ю, є, і.

Для позначення м'якої вимови такого приголосного вживається ь /знак м'якшення/.

Напр.: сіль, кінь, міць.

М'якшаться такі приголосні:

д, з, л, н, р, с, т, ц, дз.

Зокрема ь ставиться після цих приголосних в таких випадках:

1. В кінці слів: мідь, мазь, сіль, тінь, вісь, радість, міць, гедзь.
2. В кінці складу перед дальшим складом, що починається з твердої приголосної: батько, дядько, близький, спільний.
3. Після м'яких приголосних перед О: дьоготь, сьомий, трьох, льох.
4. Після ц в кінці слів /складу/: українець, стрілець, мисливець, хлопець.

За винятком слів, запозичених із чужих мов: палац, шпіц, шприц, шкіц.

5. Після л перед іншими приголосними /тільки не перед другим л/ : мельник, невільник, сільський, пильний.

За винятком групи лк, лц, лч: Наталка — Наталці — Наталчин, галка — галці — галчення.

Але, коли звук л перед к м'який, то він залишається таким у всіх вивідних словах:

Галька. — Гальці — Гальченко.

Також л лишається м'яким і у всіх вивідних словах, що кінчаються на ець:

стілець — стільця — стільчик,
стрілець — стрільця — стрільчик.

6. В звукосполученнях ський, зький, цький: український, козацький, запорізький.

За винятком таких слів: різкий, в'язкий, боязкий, дерзкий, баский, плоский, порський, жаский.

7. Після н у звукосполученнях: еньк, оньк, ссеньк, ісіньк, юсіньк: вишенька, голубонька, малесенький, дрібнесенький, дрібнісінький, малюсінький.

Не пишеться знак м'якшення в таких випадках:

1. Після губних /б, в, м, п, ф/:
голуб, кров, любов, сім, степ.

2. Після шиплячих /ж, ч, ш, щ/:
ріж, ніч, читаєш, нехворощ/.

3. Після р в кінці складу або слова, а також після г, к, х:
кобзар, Харків, косар, горіх.

4. У групах приголосних ств, зтв, цтв: товариство, козацтво, боягузтво.

5. Після н перед шиплячими:
менший, тонший, панщина, кінчик.

Але: ненька — неньчин
донька — доньчин.

ВПРАВА. Поясніть, чому в цих словах вживається ь: олівець, молодь, день, вільний, редька, кінець, ткацький, ніготь, трюх, горьований, ковальський, запорізький, верхівець, учитель, радість, низький, близький, сьогодні, тиждень.

ВПРАВА. Поясніть, чому в цих словах нема ь: голуб, плугатар, степ, палац, менший, рибалчик, ткацтво, кажеш, товариство, галченя, хустинці, нехворощ, ніч, піч, любов.

ВПРАВА. Перепишіть подані нижче речення і, замість крапок, поставте, де треба, знак м'якшення.

Чи доводилось вам їздити пізн... ої весни чи ранн... ого літа по Україні? /П. Мир./ Я упадаю ниц... коло престолу — і серця щирі і гарячу сповід... дух бат... ківщини, дал... ній, чуйно ловить. /М. Орест/. Рибалон... ка кучерявий з усієї сили кпнувсь в воду. /Т. Шевч./ Учора мій сусід купив собі коня із табуна, татарс... кого, презлого, такого жваного, такого вже бас... кого. /Є. Гр./ По стрімких високих горах, праворуч... від дороги, ліплят... ся білен... кі хатки рибалок. /М. Коцюб./ Дві хмарон... ки плили кудись, леген... кі і ясні. /О. Олесь/. Там, за горами, давно вже ден..., і сьє сонце, а тут, на дні міжгір'...я, ще ніч... /М. Коцюб./ Ой чужая чужинон...— ка, вона правдон... ки не скаже. /Нар. пісня/. Зелена ліщинон...— ко, чом не горіш... та все куриш...ся? /Нар. пісня/. Степ..., іструсчувши з себе росу та зігнавши непримітні тіні, горит... рівним жовто-зеленим кол... ором; висока трава починає гнутис..., хилитис...; поверх неї тіл... ки гарячий вітер та сонце розсіває своє пекуче іскристе проміння. /П. Мир./

§ 7. АПОСТРОФ.

Апостроф уживається для того, щоб показати на письмі нарізну вимову твердого приголосного звука перед йотованими я, ю, е, ї.

Напр.: сім'я, п'ять, подвір'я, об'єднання.

Апостроф ставиться перед я, ю, е, ї в таких випадках:

1. Після губних б, в, м, п, ф:

б'ють, жаб'ячий, дев'ять, полум'я, п'ять, мереф'янський.

Примітка. Апостроф між губними і йотованими не ставиться тільки тоді, коли перед ними стоїть постійний приголосний звук: свято, цвях, морквяний, тьмянний.

Але, коли цей попередній приголосний звук не є постійний, а належить до приростка, тоді апостроф між губною та йотованою ставиться:

зв'язати, розм'якшити, сп'яніти.

2. Після р, що стоїть в кінці складу, коли дальший склад починається з йотованої:

пір'я, узгір'я, бур'яни.

В таких словах, як рясний, звірятко, буряк, після р апостроф не ставиться, бо в них р стоїть не в кінці складу і зливається з я.

3. Після префіксів /приростків/, що кінчаються на приголосний звук: під'їхати, з'єднати, без'язикий.

4. В чужих словах після приростків:

об, суб, ад, кон, ін.

Напр.: об'єкт, суб'єкт, ад'ютант, кон'юнктура, ін'екція.

ВПРАВА. Перепишіть нижче подані речення і, замість крапок, де треба, поставте апостроф.

Хто зберіг любов до краю і не зрікся роду, той і м... ям не вмере ніколи в спогадах народу. /О. Олесь./ І мене в сім...ї великій, в сім...ї вольній, новій, не забудьте пом'янути не злим, тихим словом. /Т. Шевч./ Болить, болить головонька, нічим пов...язати, ої далеко до родини, ніким наказати. /Нар. пісня./ Запахла осінь в... ялим тютюном та яблуками, та тонким туманом, і свіжі айстри над піском рум... яним зоріють за відчиненим вікном. /М. Рильс./ Під гаєм в...ється річенька, як скло вода блищить, долиною широкою кудись вона біжить. /Л. Гл./ Коли баркас наблизився, Мемет покинув кав... ярню і подався на берег. /М. Коцюб./ Зеленеє св... ято кінчається, гаснуть на люстрах небесних свічки. /О. Олесь./ Чується подих тропічної тьм... яної п... яної ночі. /М. Рильс./ За св... ятую правду — волю розбійник не стане, не розіб... е живе серце за свою країну. /Т. Шевч./ Ронять верби жовте пір... я на чорні колії доріг. /М. Рильс./ Цв... яшок дзв... якнув, упавши на кам... яні плити подвір... я. Наші міркування бувають часто суб... ективними. У нашій фотографії всі об... ективи зберігаються. Віз під... їхав під ворота. /Н. — Лев./ Кайдашиха викотилася з воза, наче м... яч. /Н. — Лев./

§ 8. НАГОЛОС.

В словах з кількома складами ми один із них вимовляємо підсиленням голосом.

Приклад: За с^днцем хм^аронька плив^е, черв^дні п^дли розстил^ає і с^днце сп^атоньки зов^е у с^нє м^дре. /Т. Шевч./

Вимова одного з складів підсилено зветься наголосом.

Склад, вимовлений підсилено, зветься наголошеним, решта складів зветься ненаголошеними.

В нашій мові наголос рухливий: при зміні форми слова наголос може переходити на інший склад: ногà — нòги, рукà — рúки, хàта — хатí.

Зміною наголосу ми можемо надавати слову іншого відтінку: ви́кликати — ви́кликати, вибі́гати — ви́бігати, перевòзив — перевозíв.

Є такі однакові за своїм звуковим складом слова, які різняться своїм значенням тільки через різні наголоси:

дорогà — дорòга, мукà — мúка, замòк — зàмок.

В таких випадках, коли від наголосу залежить відтінок або й зміст слова, на письмі треба ставити наголос.

В П РА В А. Перепишіть цей уривок і поставте наголоси.

В одній хатці, що край села стояла, к полю, жила вдова, а вдовниці був син, дитина єдина, і звали того сина Іван, а на прозвання Кармель. Смільчака такого, такого красеня, такого розумниці, як цей хлопчик удався, пошукати на цілім широкім і великім світі та ще вдень, при ясному сонцеві, та ще із свічкою пломенистою. Найглибші річкові пороги й нурти перепливати, у самісінькі гуці лісові забиратись, на височенні дерева узлізати, у самі пропасні яри спустатись, то йому все одно, що вам або нам водиці іспити.

МАРКО ВОВЧОК.

МОРФОЛОГІЯ

загальна частина

СКЛАД СЛОВА

§ 9. ОСНОВА Й ЗАКІНЧЕННЯ.

У мові є змінні і незмінні слова.

Слова, що міняють свою форму залежно від зв'язку з іншими словами в реченні, зветься змінними.

У реченнях: Україна — моя батьківщина. Донеччина належить до України. Слава Україні, любій вітчизні! Слово Україна змінює свою форму, і тільки частина цього слова, а саме Україн лишається незмінною; змінюється тільки кінцева частина а — п — і.

Незмінна частина слова при зміні його зветься основою.

Змінна частина слова, що змінюється залежно від зв'язку з іншими словами речення, зветься закінченням.

Щоб знайти основу слова, треба змінювати його і, відкинувши змінну частину його, тобто закінчення, лишити незмінну частину.

Рідна школ — а. Учні пішли до школ — и. Діти вдячні школ — і. Вони пишуться школ-ою. Незмінною частиною в слові школа буде школ, вона й буде основою.

Є такі слова в мові, що не змінюють своєї форми.

Наприклад: в, до, для, на, пишучи, як, й, високо, гей та інші.

В своїй хаті — своя й правда. /Т. Шевч./ Додому іду, як риба пливу. /Нар. пісня/. В цих реченнях слова: в, й, додому, як ні при яких зв'язках з іншими словами своєї форми не змінять.

Слова, що не змінюють своєї форми в реченнях, зветься незмінними.

ВПРАВА. Перепишіть цей уривок і підкресліть змінні слова однією рисою, а незмінні — двома.

Розкішний степ... Убогі села...
Це ти, мій краю чарівний?
Мій рідний край такий веселий,
Мій рідний край такий сумний.

Як часто я в своїх надіях
З тобою, краю мій, живу,
Бо вірю я — не тільки в мріяж —
Ти будеш вільним на яву!

ГР. ЧУПРИНКА.

§ 10. КОРІНЬ, СУФІКС І ПРЕФІКС.

Коли ми візьмемо слово коса і додамо до нього ще кілька споріднених, утворених від нього слів: косар, косарка, косовиця, покоси, скосити, то побачимо, що у всіх їх є спільна частина кос. А в групі споріднених слів: дуб, дубок, дубище, дубняк, дуброва, піддубень — спільною частиною буде дуб. Ці спільні частини кос і дуб виражають основне значення в групі своїх споріднених слів.

Спільна частина в основах споріднених слів, що виражає основне їх значення, зветься коренем.

Отже, щоб знайти корінь слова, треба навести цілий ряд споріднених значень і звукам слів і визначити, що є спільне в основах цих слів. Ця спільна частина в основах споріднених слів і буде коренем.

Як видно з наведених вище прикладів в слові кос — а частина кос, буде водночас основою і коренем, а в слові дуб основою і коренем буде дуб.

Отже, в деяких словах корінь дорівнюватиме основі.

ВПРАВА. В наведених нижче словах відділіть рисою основу від закінчення; в основах підкресліть корінь. Зразок: Травиц — я. Людина, писарі, плугатарі, учні, друкарня, рибалка, будинки, провалля, ягнятко, село, загірний, хвилиня, степовий, почуття, рукавиця, робота, ширина, хатній, межа, річниця, денний, похвала, ліжко, підлога, в'язниця, замазка, повістка, покривка, приказка.

Як видно з наведених вище слів, в деяких словах корінь і основа тотожні; в деяких же словах основа більша. Для прикладу візьмімо слово при - каз - к - а.

В основі приказк ми маємо корінь каз, перед яким спереду стоїть частина основи при, а після нього, ззаду, стоїть ще одна частина основи к.

Частина основи, яка стоїть перед коренем, зветься приростком, або префіксом.

Частина основи, яка стоїть після кореня, зветься наростком, або суфіксом.

Як префіксами, так і суфіксами ми можемо надавати словам іншого відтінку або іншого значення.

Наприклад: хід, ви-хід, про-хід, с-хід, за-хід; кінь, кон-ик, віз, воз-ик.

У слові може бути кілька префіксів / напр.: по-ви-носити — два префікси: по і ви/.

Таксамо в слові може бути й кілька суфіксів / напр.: запис-ува-нн-я — два суфікси: ува і нн/.

ВПРАВА. В поданих вище словах відділіть рисою префікси і суфікси.

Намір, послух, погляд, устрій, намул, поклик, розгадка, горбань, кнпгар, вчитель, дзвонар, коваленко, селище, черниця, родич, зшиток, розшиток, голосування, роздумування, крамарювання.

§ 11. ПРАВОПИС ПРИРОСТКІВ.

1. Приросток з перед глухими приголосними к, ц, т, х, ф змінюється на с.
Наприклад: сказати, спитати, стулити, схилити, сфотографувати.
2. Приростки роз і без ніколи не міняють з на с. Отже, треба писати: розказати, розпитати, безпечний, розхитати, безтурботний.
3. Приростки при, ви, меж пишуться з и/ визнати, призначити, межиріччя, межигір'я /.
4. Треба розрізняти приросток пре від приростка при.
Приросток пре вживається на означення побільшеної якості.
Напр.: предобрий, прехороший, превисокий, презлий.
5. Приросток прі пишеться тільки в двох словах: прізвище і прірва.
6. Приростки пред, пере і перед пишуться завжди з е.
Напр.: передвічний, представник, перемога, передмістя, передпокій.

ВІПРАВА. Перепишіть речення і поставте, замість крапок, пропущену літеру.

...кажи мені правду, мій добрий козаче. /Аф.-Чужб./ Сухі губи в Маланки ...туплився од болю на саму згадку. /М. Коцюб./ Не ...питавши броду, не лізь прожогом у воду. /Прислів'я/ А три верби ...хилилися, мов журяться вони. /Л. Гліб./ Ро...бивши вітер чорні хмари-ліг серед моря відпочить. /Т. Шевч./ Мерехтить в очах бе...конечний шлях. /Б. Ленк./ Ро...сердився Чіпка та трохи не ...палив хазяїна. /М. Коцюб./ Підмовте по кілька розумніших парубків, то вже разом ...фотографуємо вас. /М. Коцюб./ На бе...людному березі моря одинока хатина стоїть. /Л. Укр./ Рукою вус ро...гладив і річ таку пр...мудрую сказав. /Л. Гліб./ Маланка посаджала хліб, посипаючи лопату меж...сівкою. /М. Коцюб./ Молодий Радюк ходив по селу, пр...дивлявся до народу, пр...глядався до нього. /Н.-Лев./ В таке бе...смертя їй я привикла вірить. /Л. Укр./ Морс за парохом не так шуміло, ніби вже збпраючись на нічний ...починок. /Н.-Лев./

Чергування голосних.

§ 12. ЧЕРГУВАННЯ О та Е з І.

В багатьох випадках голосні о та е, будучи у відкритих складах, переходять в і у закритих складах.

Приклади:	<u>о</u> або <u>е</u>	<u>і</u>
	у відкритому складі	у закритому складі
	воли	віл
	ночі	ніч
	осни	осінь
	камен <u>я</u>	камін <u>ь</u>

Як видно з прикладів, о та е переходять у і в закритих складах.

Примітка. Таксамо і е переходить у ї в закритих складах:

Ки - е - ва	Ки - їв
По - ча - е - ва	По - ча - їв
Ан - дрі - е - ва	Ан - дрі - їв

Проте, є багато випадків, у яких такого чергування не буває:

1. Коли о, е - випадні, тобто, коли при зміні слова вони випадають: сон - сну, пісок - піску, ставок - ставка, день - дня, пень - пня.

2. Коли о, е стоять у групах звуків ор, ов, ер, оро, оло, ере, еле між приголосними: горб, вовк, смерть, ворон, голод, берег, зелень.

Виятки: пороги - поріг, смороду - сморід, морогу - моріг, оборогу - оборіг.

Примітка. Коли сполучення ор, ер не стоять між приголосними, то о, е можуть чергуватись з і:

двори - двір, бори - бір, вечори - вечір.

3. В суфіксах -очк-, -ечк-, -оньк-, -еньк-, -їнк: хатиночка, доріжечка, голівонька, доненька, коваленко.

4. В запозичених словах із чужих мов: педагог, атом, міністер, доктор, студент.

Примітка. В деяких випадках звук і залишається у відкритих складах. Це, звичайно, сталося під впливом більшості правильних форм, у яких звук і стоїть у закритих складах.

Такі правильні форми, як: дзвінка - дзвінки вплинули на форму дзвінок, де звук і залишається у відкритому складі: ріжка - ріжки - ріжок, стіжка - стіжки - стіжок, кінця - кінці - кінець.

Закон чергування о, е з і є явище в нашій мові історичне. Воно є дуже важливе і складне. Корениться воно в давньому минулому. В старій слов'янській мові, крім звуків о та е (будемо називати їх чистими), були ще глухі голосні звуки ъ та ь. Звук ъ вимовлявся близько до о, а ь близько до е. В старовину колись писали: столъ, носъ, сѣнь, семь, пѣнь, дѣнь.

Згодом глухі голосні ъ та ь почали зазнавати змін. В одних позиціях вони прояснювалися і почали переходити ъ в о, ь у е; в інших позиціях почали зовсім зникати. Отже, із двоскладового слова з відкритими складами сто-лъ утворилося однокладове слово стол; із двоскладового слова з глухим голосним ъ у кожному сѣнь утворилося однокладове слово сон і т. д. Крім того, одночасно з цим почали відбуватися зміни з голосними у новоутворених закритих складах: чисті давні звуки о та е в українській мові перейшли в і:
стол - стіл, нос - ніс, семь - сім,
а глухі ъ і ь прояснилися і перейшли ъ — о, ь — е: сѣнь — сон,
дѣнь — день.

Треба пам'ятати, що о та е перейшли в і тільки в новоутворених закритих складах, тобто, коли в наступному складі були, а потім зникли ъ або ь; в тих же складах, які завжди були закритими, о та е не перейшли в і.

Приклади: десна, весна, розкіш.

ВПРАВА. Перепишіть речення. Слова, що стоять у дужках, пов'яжіть з іншими словами речення і з'ясуйте чергування о, е з і.

Спід /корінь/ того дуба криниця дзюрчить. /П. Кул./ Заржавіють від /сльоза/ кайдани, самі ж ніколи не спадуть. /Л. Укр./ Теплий вечір/ зустрічались вони на вулиці. /М. Коцюб./ Із города, із /Глухів/ полки виступали. /Т. Шевч./ Широкі крила осінніх хмар тихо жев-

ріли над нею, простерті в безодню /ніч/. /М. Коцюб./ . З однієї /піч/, та не одні /річ/. /Приказка/. Ой, поїхав мій мпленський з Бережан до /Львів/. /Нар. пісня/. Лелеко, лелеко, чи до /осінь/ далеко? /Нар. пісня/. Їде шляхом до /Київ/ берлія шестернею. /Т. Шевч./ . Коло млина, коло /брід/ два голуби пили воду. /Нар. пісня/.

§ 13. НЕНАГОЛОШЕНІ Е, И.

Ненаголошені е, и у вимові наближаються один до одного.

Напр.: сестра, село, тихенько.

Щоб знати, де писати е або и в сумнівних випадках, є кілька способів:

1. Треба змінити дане слово або утворити від нього споріднене, щоб наголос упав на цей сумнівний звук:

сестра́ - сестри́, село́ - сєла́, тихе́нько - тїхо́, швиде́нько - швидко́.

Примітка. Цим способом зміни наголосу можна перевіряти і сумнівне звучання ненаголошеного звука о, який перед складом з у вимовляється близько до у.

Напр.: дощ^у - дощ, кожух - к^оджа.

2. Якщо при зміні слова або у споріднених словах е випадає, то в ненаголошеному з сумнівним е складом треба писати е, бо и ніколи не випадає.

Отже, треба писати мені́, бо—мною́, учень, бо—учня́, березе́нь, бо—березня́.

3. Якщо при зміні слова або у споріднених з ним словах на місці сумнівного е в закритому складі з'явиться і, тоді в цьому сумнівному складі треба писати е, бо и не переходить у і. Отже, треба писати пшениця́, бо—пшінка́, телця́, бо—тілка́, село́, бо—сіл.

ВІПРАВА. Перепишіть ці речення і, замість крапок, поставте, де треба, е або и.

Була в... сна, в... села, щедра, мила, промінням грала, спала квітки, вона л... тіла хутко, мов стокрила, за нею вслід співучії пташки! /Л. Укр./ . Т... хесе́нько віт... р віе, ст... пи, лани мріють. /Т. Шевч./ . Ш... рокою долиною між двома рядками розложистих гір, тихо т... че по Вас... льківщині нев... лпчка річка Раставиця. /Н.-Лев./ . Защ... б... тав соловейко — пішла луна гаєм. /Т. Шевч./ . Чутка у

гаю була така, що ніби шука та частенько, як тільки зробиться т... мненько, л... сиці шле то щупачка, то сот... ньку карас... ків ж... веньких або л... нів гарненьких. /Л. Гліб./. Понад ставком увеч... рі ш... почеться осока. /Г. Шевч./. Р... ве та стогне Дніпр ш... рокній, с... рдитий віт... р завива, додолу верби гне в... сокі, горами хвилю підійма. /Г. Шевч./.

§ 14. ЧЕРГУВАННЯ Е - О ПІСЛЯ ШИПЛЯЧИХ та Й.

Після приголосних ж, ч, ш, щ, дж та й — е чергується з о, якщо далі йде твердий приголосний звук або склад із голосними а, о, у та п, що вийшов із давнього ы.

Колись у старовину наша мова мала два звуки Ы та И, які потім почали зливатися в один звук И. Сучасна наша мова знає тільки один звук И.

Приклади: женити-жонатий-жених, пшениця-пшоно, чернець-черниця-чорний, вечеря-вечора, гайок, його.

З наведених прикладів видно, що після шиплячих пишеться е, коли далі йде м'який приголосний звук або склад з голосними е, и /з колпшнього и/.

Але під впливом різних аналогій є винятки з цього правила:

1. В словах на ений та ениий: печений, розпорошений, широченний, велпчений.
2. В словах: більшість-більшости, першість-першости.
3. В словах на евий, евий з наголосом на е, е: смушєвий, життєвий, рожєвий.
Коли ж наголос падає на наступний склад, тоді пишемо овий: грошовий, сторчовий, біржовий.
4. В наростках-ечок,-ечка,-ечко,-енко: мішечок, книжечка, чумаченко.

ВІПРАВА. Перепишіть слова і, де треба, замість крапок, поставте пропущені літери о або е.

Вч...ра, ш...стак, ш...стий, діж...чка, круж...чок, вишн...вий, /гай/ - га...вий, /біій/ - бо...вий, ш...стеро, ч...тири, ч...твертий, щ...ка, ж...рстокий, ч...решні.

§ 15. ЧЕРГУВАННЯ О — А.

Ненаголошене о може переходити в а перед наголошеним а або я.
Напр.: гонити - ганяти, ломити - ламати, котити - качати, клонити - покланятися.

В и н я т к и : вимовляти, потопати, прощати, вклонятись, поганій, корявий тощо.

§ 16. ЗАКОН ДОБРОЗВУЧНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

Склади, в яких стоїть кілька приголосних зряду, напр.: в словах Перемишль, Перемишльський - склади мишль, мишльський тяжкі для вимови. Таксамо недобре вимовляти слова, в яких ідуть одна за одною голосні, напр.: А у удови..., Шопенгауер.

Українська мова уникає таких недоброзвучних явищ, прагнучи до такого загального правила, щоб по приголосному звукові йшов голосний і навпаки.

Відповідно до цього загального закону доброзвучності встановлено такі правила:

1. Ненаголошене І чергується з Й, коли попереднє слово кінчається на голосний звук: Купала на Йвана. Дощ іде. Військо йде.
Не чергується І з Й:
  - а) На початку речення, в назвах і заголовках: Ідіть, дітки, ідіть з хати. Ми передплачуємо журнал „Наука і мистецтво“.
  - б) При протиставленні: Ми і ви — різні люди.
  - в) Коли наступне слово починається йотованою голосною або кількома приголосними: Дуби і явори порозростались. Взяли мене, і зв'язали, у пучечки пов'язали. /Нар. пісня/.
  - г) При переліку: Мені все сниться: сонце, співи і ви, і день веснянний. /П. Тич./.
2. Таксамо ненаголошене у чергується з в, якщо попереднє слово кінчається на приголосний: учитель - вчитель, удова - вдова, учора - вчора, уже - вже, увесь - ввесь.
Треба пам'ятати, що таке чергування буває тільки між тісно сполученими словами. Отже, коли між такими словами є

розділовий знак або павза, такого чергування у—в не буває. Напр.: Як зіронька зійшла, усе поле та й освітила. /Нар. пісня/. Ніколи не чергується у з в:

- а) У власних назвах і словах, запозичених із чужих мов: Україна, Урал, Умань, Удаї, університет, ультиматум.
- б) У випадках, коли чергування порушило б зміст слова: Управа /установа/ і вправа /дія/, уряд /центральный уряд/ і вряд /хлопці стали вряд/.

Примітка. Правила чергування і-й, у-в іноді можуть порушуватися вимогами ритміки в поетизованій мові.

Напр.: Вітер в гаї пагінає лозу і тополю. /Г. Шевч./.

В цьому хорейчному вірші, в стопі якого перший склад є наголошений, а другий—ненаголошений, в першому рядку за правилами евфонії української мови мав би після слова вітер стояти голосний звук у, але за вимогою будови хорейної стопи у замінено в. Таксамо і в другому рядку цього вірша за цими ж вимогами й замінено на і.

3. На основі цього закону доброзвучності в певних групах приголосних деякі приголосні випадають:

- а) Так у групах стн і стл випадає звук т. Приклади: піст-пісний, пристрасть-пристрасний, щастя-щасливий, жалість-жалісливий.

За винятком таких слів: шістнадцять, кістлявий, пестливий, хвастливий і в словах, утворених з чужомовних основ: форпост-форпостний, контраст-контрастний.

- б) В групах ждн, здн випадає д.
Напр.: тиждень-тижня, їзда-виїзний.

- в) В групах зкн, скн випадає к.

Приклади: бризки-бризнути, писк-писнути, блиск-блиснути.

ВІПРАВА. Перепишіть речення і підкресліть слова, що на них діє закон доброзвучності.

Розцвітаймо піснею, писаною, усною, виростаймо долею, щасною та чесною. /П. Тич./ Звелів коней зупинити коло заїзного двору. /М. Вовч./ Ой послалась доріжеська через бід. /Пісня/. Доводилось вам їздити пізньої весни чи раннього літа по Україні. /П. Мир./ У широкому отворі, наче у вікні, блиснула річка. /М. Коцюб./ Мотря

ненавиділа тої облесливий голос. /Н.-Лев./. На природі вже відбилась зловісні подихи зми. Бризнуть, бризнуть по ріллі скоро пашнею, як золотом... Б'ються на селі люди з бідністю та з голодом. На страсному тижні всі заклопотані були, готуючесь до Великодня. І день іде, і ніч іде, і, голову схопивши в руки, дивуешся, чому не йде апостол правди і науки. /Т. Шевч./.

§ 17. ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ.

При відміні слів і словоутвореннях приголосні звуки можуть чергуватися.

Найчастіші і найголовніші бувають такі чергування приголосних:

1. г, к, х перед звуком і переходять у з, ц, с:

дорога-дорозі, рука-руці, муха-мусі.

2. Ті ж звуки г, к, х переходять у ж, ч, ш перед прикметниковим суфіксом ин, перед закінченням е кличного відмінку в іменниках та перед пестливим іменниковим суфіксом ечк або еньк:

Ольга-Ольжин, Лука-Лучин, Терпелиха-Терпелишин, другг-друже, чумк-чумче, Явтух-Явтуше, книга-книжечка, рука-ручечка-рученька, свекруха-свекрушечка-свекрушенька.

3. Звуки к, ц перед суфіксом чин переходять у ч:

козак-козаччина, турок-Туреччина,
німец-Німеччина, Прилука-Прилуччина.

Примітка. Приголосні х і с перед суфіксом чин зливаються з ним у щин:

Волох-Волощина, ліс-ліщина, Одеса-Одесщина.

4. Перед суфіксом н у словах, утворених від основ, що кінчаються на к, ч, ц, пишемо ч:

вік-вічний, безпека-безпеччний, поміч-помічник,
місяц-місячний, сонце-соняччний.

Винятки: рушник, рушниця, мірошник, соняшчник, яешня, сердешчний /в значенні- бідолашчний, але сердечні хвороби/; до цих винятків належать і всі прикметники, утворені від прислівників:
вчора-вчорашчний, торік-торішчний, тут-тутешчний.

5. Перед суфіксами ств, ськ деякі приголосні змінюються, змінюючи й самі суфікси:

- а) г, г, ж, з + ський, ство зливаються у зький, зтво:
 Прага-празький, Гамбург-гамбурзький, Париж-паризький,
 Кавказ-кавказький, убогий-убозтво, боягуз-боягузтво.
- б) к, ц, ч + ський, -ство зливаються у цький, цтво:
 козак-козацький-козацтво, купець-купецький-купецтво, ткач-ткацький-ткацтво.
- в) с, х, ш + ський, ство зливаються у ський, ство:
 черкес-черкеський, птах-птаський-птаство,
 товариш-товариський-товариство.

Примітка. Інші приголосні перед ський і ство не змінюються:
 брат-братський-братство, люд-людський-людство,
 студент-студентський-студентство.

6. г, ж, з + суфікс ш, при допомозі якого утворюються прикметникові і прислівникові форми вищого ступеня, зливаються у жч:

дорогий-дорожчий-дорожче, дужий-дужчий-дужче,
 низький-нижчий-нижче.

7. с + суфікс ш зливаються у щ:
 високий-вищий-вище.

ВПРАВА. Перепишіть речення і, розкривши дужки, узгодьте слова, що стоять у них, з іншими словами в реченні.

Закувала зозуленька на стодолі, на /ріг/, заплакала дівчинонька в батька на /поріг/. /Нар. пісня/. Не вернуться сподівані, не вернеться воля, не вернеться /козак-ина/, не встануть гетьмани, не покрийють Україну червоні жупани. /Т. Шевч./ Ой не шуми, /луг/, зелений /байрак/, не плач, не журися, молодий /козак/. /Нар. пісня/. Кайдашша принесла гостинці і роздала /Малашка-ин/ дітям. /Н.-Лев./ Мерехтить в очах /без + кінець + ний/ шлях, гине, гине в сірії /мряка/ слід по журавлях. /Б. Лепк./ У /Кременчук + ському/ повіті розкопали кілька /козак + ський/ могил. Тепер нічого іншого не залишилось, ян звернутись до того мірошника, бо переховуватися на цьому (бік) було /небезпека-но/: їх могли спіймати, одіслати до пана або запроторити в тюрму. /М. Коцюб./ Месники дужі приймуть мою зброю, кинуться з нею /відвага + но/ до бою... /Л. Укр./ Неначе в ірії налетіло з Смілянщини, з Чигирна просте /козак + ство/, старшина — на певне діло налетіли. /Т. Шевч./ Вона промовила: „Жорстокій /переможець!/ упасти в цім бою для мене /най + дорогий + ше/“ /М. Рплс./

§ 18. ПОДВОЄННЯ ПРИГОЛОСНИХ.

М'яки приголосні н, д, т, л, з, с, ц, ж, ч, ш, стоячи між голосними, можуть подвоюватися. Це подвоєння приголосних виникло на місці колишніх м'яких звуків, за якими стояв звук і + йотований або ь + йотований:

житіє - житьє - життя, веселіє - весельє - весілля (e = e).

Подвоєння приголосних найчастіше буває:

1. В іменниках середнього роду, що кінчаються на -я : життя, коріння, зілля, насіння і. т. ін, крім іменників середнього роду типу теля, порося, що при зміні приймають суфікс ят /теляти, поросяти/.
2. В іменниках жіночого роду, що кінчаються на один приголосний звук, в орудному відмінку однини на запитання ким? чим?:
сіль - сіллю, тінь - тінню, ніч - нічю.
3. В деяких іменниках чоловічого та жіночого роду, що кінчаються на я: суддя, стаття, рілля.

Приголосні не подвоюються:

1. Якщо поруч приголосного стоїть ще один приголосний звук:
щасття, лисття, старісттю, честтю.
2. Не подвоюються приголосні:
губні - б, в, м, п, ф; з шиплячих - щ та р.

Напр.: плем'я, матір'ю, нехвороцю.

Крім цього, подвоюються приголосні при збігові їх:

1. Коли приросток має приголосну, яка стоїть поруч такої ж приголосної, на яку починається корінь.
Напр.: від-дати, об-бити, з-заду.
2. Коли корінь слова кінчається на таку приголосну, на яку починається суфікс або слово:
родни-н-ий, сонн-н-ий, годни-н-ик, ніс-ся, зріс-ся.
3. В суфіксах збільшених прикметників на -енний і в суфіксах на -анний, що вказують на можливість чи не можливість дії: здоровенний, численний, неказанний, невблаганний, спасенний.
4. В окремих таких словах:
Ганна, панна, ссатти, ввесь, овва.

ВПРАВА. Перепишіть речення і, замість крапок, поставте, де треба, пропущені літери.

Розкішні кущі здіймали догори, мов руки, цупке галуз...я.
 /М. Коцюб./ Нащо даремнії скорботи? Назад нема нам ворот...я!
 Берімось краще до роботи, змагаймось за нове жит...я! /Л. Укр./
 Холодні дні з високою блакит...ю. Не повернуть минулого ніколи:
 воно пройшло—і вже здається мит...ю. /М. Рильс./ Хвали день
 увечері, а жит...я — перед смерт...ю. /Приказка/. Гаї замріяні і сині
 доли, відкритий, від...аній, вітаю я. /М. Орест/. Привид...я лихі
 мені душу гнітили, повстати ж не мала я сили... Зненацька
 промін...я ясне од сну пробудило мене — досвітні огні засвітили.
 /Л. Укр./ Жебраче, востан...е кров...ю заритай. Нема впин...у
 вдовиному сину. /Нар. пісня/. Вона мит...ю заслала скатерт...ю
 стіл. /Н.-Лев./ Гляди́ть, аж суне вовк, такий страшен...ий та
 здоровен...ий. /Л. Гліб./ Садок поволі розріс...я, мов ліс. /П. Мирн./
 Сором сліз, що л...ються від безсил...я. /Л. Укр./

§ 19. СКЛАДНІ СЛОВА.

Слова з одним коренем звуться простими: дуб, село, дворище.

Слова, утворені з двох і більше коренів, звуться складними:
 чужомовній, краєзнавство.

Складні слова утворюються з основ окремих слів, з'єднаних
 сполучними звуками: о, е, є, и або без них:

1. Після твердих основ сполучним звуком здебільшого буває -о:
 Тернопіль, тисячоліття.

2. Після м'яких основ та основ з кінцевим м'яким голосним
 сполучними звуками бувають здебільшого є, е:
 коренешлід, життепис, землемір, краєвид.

3. Числівники: п'ять, шість, сім, десять, двадцять та ін. сполу-
 чаються з другою основою звуком и:
 п'ятизлотник, Семигори, двадцятилітній.

4. Іноді складні слова утворюються без сполучних звуків: між-
 гір'я, південь, тризуб, чотирикутник.

Також без сполучних звуків утворюються складні слова, в
 яких першою основою є дієслово наказового способу:

Вернигора, Звенигородка, Перебійніс.

5. Окремий вид складних слів становлять складні скорочені слова,
 вони називаються абрєвіатурами.

Напр.: США /Сполучені Штати Америки/, УАН /Українська Академія Наук/, НТШ /Наукове Товариство ім. Шевченка/, UNRRA /United Nations Relief and Rehabilitation Administration/ тощо.

§ 20. ПЕРЕНЕСЕННЯ ЧАСТИН СЛОВА.

Частини слів переносяться з рядка в рядок по складах:
голо-ва, го-лова, письмен-ство, пись-менство.

Докладніші правила переносу такі:

1. Не можна переносити з рядка в рядок частини односкладового слова: край, двір.
2. Не можна при переносі залишати в рядку одну букву: озе-ро /а не о-зеро/, чи-тає /а не чита-є/.
3. Не можна ділити ьо і їю: вечірньо-го, га-їок.
Примітка. Префікс най відокремлюється при переносі від корінного о: най-обережніший, най-освіченіший.
4. Дві однакові приголосні відділяємо одну від одної, бо вони належать до різних складів: жит-тя, знан-ня, об-бити.
5. Не можна при переносі відривати приголосний звук від кореня і приєднувати його до префікса, хоч цей приголосний був би один із двох однакових приголосних:
за-співати /а не зас-півати/, до-слідити /а не дос-лідити/, ви-ссати /а не вис-сати/, а також: ви-їшов /а не впій-шов/.
6. Приголосного односкладового префікса не можна відривати і приєднувати до голосного звука кореня:
під-озерний /а не пі-дозерний/, роз-орати /а не ро-зорати/, роз-узнати /а не ро-зузнати/.
7. Суфікси ськ і ств при переносі не розриваються: сіль-ський, товари-ство.
8. Не розриваються групи приголосних: ск, ст, а також дж і зд, коли вони становлять один складний звук: ми-ска, старо-ста, відро-дження, по-дзвонити, але: під-жати, під-земний.
9. Не можна залишати ініціальних літер імені в одному рядку, а прізвище—в другому.

Напр.: не можна лишити Т. в кінці рядка, а прізвище Шевченко перенести на початок другого рядка.

ВПРАВА. Розподіліть рисками подані нижче слова на частини, які можна переносити з рядка в рядок.

Господарство, природа, довічний, величний, мистецтво, істина, хрестоносець, вірний, академік, літературознавство, інструкція, по-дорожні, композитор, евакуйований, розширка, принаджувати, письменство, серйозний, бібліотека, філософія, освіта, товариство, селянський, приставляти.

§ 21. ПРАВОПИС ЧУЖИХ СЛІВ.

Чужомовне і передаємо в українській мові і або и:

І завжди пишемо:

1. На початку слова: історія, ідея, інструкція.

2. У власних назвах: Сінклер, Діккенс, Шіллер, Берлін, Мексика та інші.

Впнятки: Америка, Британія, Африка, Атлантида, Атлантика, Антарктика, Антарктида, Арктика, Бразилія, Сардинія, Палестина, Сирія, Балтика, Париж, Рим, Рига, Вавилон, Єгипет.

3. Після всіх приголосних перед голосною та перед й:

діалект, президія, академія, радії, аксіома.

При чому звукосполучення іа передаємо іа, іе—іє, іу—ію: психіятр, мільярд, дієта, клієнт, тріумф, радіус.

4. Після всіх приголосних /крім дев'яти: д, т, з, с, ц, ж, ч, ш та р/: лірика, ювілєй, віртуоз, кіно, республіка, міт.

Примітка I. Після дев'яти приголосних д, т, з, с, ц, ж, ч, ш та р, тільки не перед голосною та не у власних назвах, пишеться и: методика, критика, фізика, синтакса, цивілізація, режим, речитатив, чичероне, машина, рима.

Примітка II. Також пишемо и у давнозапозичених Церквою, головню з грецької мови, словах, що зовсім зукраїнізувалися: епископ, гимн, католик, митрополит, схизма, Кирило, Яким, минея, алилуя.

5. В кінці невідміюваних слів: попурі, журія, мерсі, таксі, колібрі.

6. Після голосних пишемо за вимовою і: Енеіда, прозаїк, героїчний, архаїзм, егоїзм, альтруїзм. Але після голосної пропротка пишемо і:

заінтересувати, поінформувати, доісторичний, проінструктувати.

Чужомовне е.

Чуже е передаємо переважно нашим е:

а) після всякої приголосної: телефон, лексикон, лекція.

б) На початку слів: Европа, Еспанія, етика, етнографія, економіка, епізод.

І тільки в зукраїнізованих давніх запозиченнях з чужих мов пишемо е: Євангелія, Євхаристія, єпископ, еретик, Євген.

Німецьке й і французьке и.

Хоч вимова німецького й і французького и ближча до нашого звука і, проте за традицією ці звуки передаємо нашою літерою ю: сюжет, бюлетень, резюме, нюанс, Брюссель, Мюнхен, Мюллер.

Німецький двозвук ей.

Німецький двозвук ей передаємо за вимовою нашим ай, а після л — ляй: Райн, Швайцарія, Ляйпціг, ляйтмотив, Гайне.

Двозвук ау.

Двозвук ау передаємо нашими двома звуками ав, а після л — яв: авдиторія, фавна, Гавптман, Фавст, клявза.

Але перед голосною пишемо ау: Шопенгауер, Ауербах, Бауер.

Двозвук еи.

В давніших запозиченнях із латинської і грецької мови двозвук еи передаємо ев: неврастенія, неврит, невтральний.

Новіші запозичення з німецької мови передаємо нашими звуками ой:

Neustadt - Нойштадт, Deutschland - Дойчлянд.

Чужомовне г.

Чужомовний звук г передаємо подвійно: то г, а іноді г. Це залежить від того, як давно і з якої мови запозичено якесь слово.

У всіх давніших запозиченнях, особливо з грецької мови, g передається нашим г: газета, генерал, геній, гімназія, гігієна, група, географія, організація, гегемонія, фігура, трагедія, граматика, програма, педагог, логіка і т. інш.

У новіших запозиченнях, переважно з нових європейських мов, чуже g передається нашим г: аґент, аґроном, оригінал, Гегель, диригент, еміграція, Вашінгтон, гарантія і т. ін.

Чужомовне l.

Так само і чужомовне l в новіших запозиченнях, переважно із нових європейських мов, передаємо пом'якшено, тобто звукосполучки -la, -lo, -lu і l передаємо нашими -ля, -льо, -лю, -ль: баляда, капеля, парлямент, деклямація, рекляма, кляса, флякон, новеля, бльокада, сольо, льокавт, фльоата, фльоора, кольоквиюм, пльомба, туберкульоза, кольорит, клюб, люпа, інфлюєнца, альгебра, алькоголь, бухгалтер, балькон...

У давніших запозиченнях, особливо з грецької мови, звукосполукп:

la - передаємо ла, lo - передаємо ло, lu - передаємо лу, і l - передаємо л.

Напр.: атлас, лаконізм, схоластика, філантроп, логіка, логаритм, аналогія, каталог, лорд, колос, кілограм, пролог, епілог, пілот, філологія, філософія, енциклопедія, лунатизм, плутократія, ідеал, арсенал, адмірал, квартал, ініціал, артикул, лінеал, ритуал, біл, бул, гомрул...

Незалежно від часу запозичення чужого слова, л завжди буде м'яким у звукосполученнях:

-лювати, -люція, -ляндія, -ляр, -лярія, -лятор, -ляція, -льоз: асимілювати, революція, Фінляндія, формуляр, канцелярія, регулятор, кореляція, туберкульоза.

Знак м'якшення в чужих словах.

Після д, т, з, с, ц, л, н перед йотованими я, ю, є, ї, йо пишеться знак м'якшення при м'якій вимові цих звуків: мільярд /можна і міліярд/, мільйон /і міліон/, порт'єра, Мольєр, монпансьє, Нью-Йорк, Лявуаз'є та інш.

Подвоєння приголосних у чужих словах.

- а) Подвоєння приголосних зберігаємо тільки у власних назвах, якщо ці назви пишуться з подвоєними приголосними у тій мові, звідки вони взяті: Ніцца, Мекка, Шеффілд, Діккенс, Шіллер...
- б) В чужих же загальних назвах приголосні не подвоюються: апарат, атестат, кляса, каса, комісія, територія, коректа, белетристика, ілюзія і т. інш.
- в) І тільки, як виняток, через виразну вимову подвоєних приголосних, подвоюються приголосні у таких загальних назвах: брутто, нетто, ванна, манна, тонна, мотто, лібретто, осанна, равві, ірреальній, ірраціональній, сюрреалізм, піяніссімо, фортіссімо, бравіссімо, барокко, контрреволюція.

ВПРАВА 1. Перепишіть ці слова і, замість крапок, поставте, де треба, и чи і, згідно з правописом чужих слів:

Д...ректор, мед...ц...на, кред...т, транз...т, поз...ц...я, пол...т...ка, С...нклер, ст...л...ст...ка, пр...нц...п...яльний, лекс...ка, ...нструкц...я, сем...нар...я, академ...к, техн...ка, п...рам...да, за...нтересувати, б...олог...чний, амер...канець, Пар...ж.

ВПРАВА 2. Перепишіть нижче подані слова і, замість крапок, поставте, де треба, г або г.

Ма...істер, ...арантія, ...убернія, тра...едія, і...умен, теле...рама, фото...рафія, орто...рафія, ло...іка, ле...енда, ...е...ль, ...амбур..., ...ренада, деле...ація, лін...віст, ...ете, ...рупа, Ан...лія, психоло...ія, ...еоло...ія.

ВПРАВА 3. Перепишіть слова і, замість крапок, поставте після л, де треба, одну з цих літер: а, е, о, у, я, ю, ь.

Аеропл...н, кл...са, кл...б, канцел...рія, л...кція, рекл...ма, автомобіл..., ал...т, ал...фа, формул..., піл...т, анал...гія, асфал...т, мал...рія, дипл...ом, бал...кон.

ВПРАВА 4. Перепишіть ці речення, підкресліть чужомовні слова в них, а в тих словах, у яких, замість пропущених літер, стоять крапки, поставте потрібні літери.

Брязне клинок об залізо кайданів, піде луна по твердинях т...ранів. /Л. Укр./ Бет...овене! Той жест руки худої страшніший від с...мфонії страшної. /М. Рильс./ Не треба ні пар...зьких бруків,

ні Праги вулиць просторих: все сніться матернії руки, стара солома рідних стріх. /Є. Мал./ Святиної постал...гії години зближаються. /М. Орест./ Економ...чну основу України стаповить сільське господарство. Амер...капські ...азети сповіцають про наслідки виборів до французького парл...менту. К...немат...ка є частина механ...ки. Ді...мант, або відшл...фованій ал...маз — це один з найкращих дорогоцінних каменів. Пробіг автомоб...ль, і сннн хмарка диму за ним розвіялась. /М. Ридьс./

§ 22. ЧАСТИНИ МОВИ.

Слова нашої мови, відповідно до їх значення і ролі в реченні, поділяються на самотійні і службові.

Самотійні слова можуть означати:

1. Назви предметів, тобто: речей, тварин, місцевостей, осіб і т. ін. /хата, кінь, Полтава, Марія, Степан/. Про ці предмети може йти мова в реченні або на них може бути скерована дія. Напр.: Марія вишиває. /Про кого говориться в реченні? — про Марію/. Нову хату будують. /Що будують? — хату/.
2. Ознаки предметів: яку хату будують? — нову.
3. Число, кількість або порядок предметів: тисяча /число/, тридцять учнів /кількість/, п'ята кляса /порядок кляс/.
4. Дію або стан предметів: Я пишу, село спить.
5. Ознаку дії або іншої ознаки: Співає тихо. /Як співає? — тихо; або: співає дуже тихо. Як тихо співає? — дуже/.

Як про це говорилось раніше, самотійні слова поділяються на змінні і незмінні залежно від того, чи міняють вони свою форму в зв'язку з іншими словами в реченні.

Самотійні слова виконують якусь окрему роль у реченні і завжди відповідають на якесь питання. Тому вони вважаються членами речення.

Службові слова не мають самотійної ролі в реченні, вони лише допомагають у зв'язках самотійних членів речення або у зв'язках окремих речень. Напр.: Сидить голуб на дубочку. /Де сидить голуб? — на дубочку/. Службове слово на допомагає пов'язати слова сидить і дубочку.

Сидить голуб на дубочку, а голубка на вшні. Тут маємо два речення, зв'язаних між собою службовим словом а.

Службові слова, не маючи самостійної ролі в реченні, не відповідають на питання і тому вони не є членами речення.

Відповідно до значення слів, до ролі їх у реченнях і до характеру зміни слів, всі слова нашої мови поділяються на певні групи, які називаються частинами мови.

Всіх частин мови 10:

Службові слова	Незмінні частини мови:	1. Іменник: кінь, хата, степ.
		2. Прикметник: тихий, широкий, сестрин.
		3. Числівник: два, десять, тисяча.
		4. Займенник: я, ви, який.
		5. Дієслово: кошу, читаємо.
Самостійні слова	Змінні частини мови:	Примітка. Дієслово має ще дві незмінні форми
		1. неозначену форму (читати, писати);
		2. дієприслівник (читаючи, пишучи); і одну змінну дієприкметникову (читаний, писаний).
		6. Прислівник: високо, весело.
		7. Прийменник: по, на, під.
Службові слова	Незмінні частини мови:	8. Сполучник: і, та, а.
		9. Частиці: не, ні, би.
		10. Вигукі: ой, гей.

ВПРАВА. Придумайте по три слова на кожну частину мови.

МОРФОЛОГІЯ.

спеціальна частина.

1. Іменник.

§ 23. ЗНАЧЕННЯ ІМЕННИКА.

Людина в розмові своїй говорить завжди про когось або про щось, тобто про якийсь предмет. Цим предметом може бути:

істота /єнн, орел, кінь/;

рослина /дуб, береза, овес/;

явище природи /спека, буря, блискавка/;

географічна назва /Київщина, Поділля, Америка/;

дія /косовиця, співи, оранка/;

людські почуття /радість, жаль, гордість/;

назви установ /школа, академія, лікарня/;

назва ознак /працьовитість, чесність/ і т. д.

Все те, про що можна спитати хто це? або що це? в граматиці називається предметом.

Кожен знаний людині предмет має назву. Назва цих предметів становить окрему граматичну категорію слів. Слова ці називаються іменниками. Отже, іменником називається частина мови, що означає предмет.

ВПРАВА. Перепишіть цей вірш і підкресліть у ньому іменники.

Цвітуть бузки, садок біліє

І тихо ронць пелюстки.

Напівзабуте япову мріє,

Як помах милої руки.

У небі вітер кучерявий

Коліше теплу блякить,

І на землі гоїдає трави,

І затихає, її знов шумить,

І раптом схоплює на крила

Хвилясті співи журавлів,

І знов душі все, що любила,

Нагадує хвилястий спів.

М. РИЛЬСЬКИЙ.

Іменник у реченні виконує різні функції:

- а) Підмета /Тихесенький вечір на землю спадає/.
- б) Присудка /Україна — моя батьківщина/.
- в) Додатка /Учень вчиться грамоти/.
- г) Означення /Всім подобаються твори Шевченка/.
- д) Обставини /По діброві вітер віє/.

§ 24. ВЛАСНІ І ЗАГАЛЬНІ ІМЕННИКИ.

На відміну від багатьох інших однорідних предметів, що мають свою загальну назву, якомусь одному з них надається спеціальна, йому одному тільки належна назва.

Так, скажімо, щоб відрізнити велику ріку України від другої якоїсь ріки, надано їй назву Дніпро, іншій — Десна. Кожна місцевість, країна, місто, село, людина, море, озеро і т. інш. має свою назву. Напр.: Кубань, Тернопіль, Чорне море, Карпати, Кирилівка.

Отже, іменники поділяються на загальні і власні.

1. Загальні іменники означають назви багатьох однорідних предметів /син, чоловік, нива, стіл, хата, ріка, озеро і т. д./.
2. Власні іменники означають назви окремих предметів для виділення їх від багатьох подібних їм однорідних предметів. /Дунай, Париж, Англія і т. інш./.

Власні іменники завжди пишуться з великої літери.

Крім перелічених вище власних іменників, до них належатимуть і писатимуться з великої літери ще такі назви:

1. Божі та святі назви, назви свят, церковних відправ, постів: Бог /але поганські — боги/, Бог Отець, Син Божий, Дух Святий, Євангелія, Євхаристія, Різдво, Паска, Благовіщення, Вшестя, Зелені Свята, Чесного Хреста, Новий Рік, Вечірня, Утрень, Всеношца, Служба Божа, Панахіда, Молебень, Петрівка, Пилпівка.
2. Власні назви тварин, мітологічних богів, небесних тіл: Рябко, Сірко, Карпій, Дажбог, Перун, Зевс, Еол, Венера, Земля, Марс.

3. Назви твору, збірок, газет, журналів, кінофільмів, фабрик, пароплавів. Крім того, такі назви беруться в лапки: Поема „Гайдамаки“, збірка „Зів'яле листя“, газета „Неділя“, журнал „Пробоем“, пароплав „Запорожець“ і т. інш.

4. Якщо власні назви держав, адміністративних одиниць, високих державних і наукових установ, міст, сіл тощо складаються з кількох слів, то з великої літери пишуться всі слова: Сполучені Штати Америки, Кам'янець Подільський, Рава-Руська, Центральна Рада, Українська Академія Наук, Наукове Товариство ім. Шевченка.

В інших складених з кількох слів власних назвах пишемо з великої літери тільки перше слово: Київська губернія, Сяніцький повіт, Карпатські гори, Холмська гора, Атлантийський океан, Балканський півострів, а також у довгих назвах творів, статей: „Хіба режуть воли, як ясла повні?“, „Лісова пісня“, „Під тихими вербами“.

5. Присвійні прикметники, утворені від власних імен: Шевченкова могила, Франкові твори, Васплева мати, Маріїні книжки.

6. В особистих ввічливих звертаннях до установ, осіб: Високі Збори; Шановний Пане, вітаю Вас з днем Вашого народження; Преосвященний Отче; Дорогий Друже...

7. Назви дієвих осіб у байках: Лебідь, Щука і Рак; Чиж і Голуб.

ВІРВА. Перепишіть ці речення і підкресліть загальні іменники однією рискою, а власні — двома.

Геніяльний український поет Тарас Григорович Шевченко народився 9 березня 1814 року з селі Моринцях, Звенигородського повіту на Київщині. Недалеко від Богуслава, коло Росі, у довгому покрученому яру, розкинулось село Семигори. /Н.-Лев./. Спасівка — ласівка, а Петрівка — голодівка. /Нар. прислів'я/. Сплять ся синя Синюха і верби над плесом, вільний вітер Херсонщини, вітер — дудар. /Є. Мал./. Та прийде час — і ти огнем видом засяєш у народів вільних колі, трусиш Кавказ, впереженся Бескидом, покотиш Чорним морем гомін волі і глянеш, як хазяїн домовитий, по своїй хаті і по своїм полі. /І. Фран./. 8 грудня 1868 року засновано т-во „Прогресива“ у Львові. Перші три частини „Енеїди“ Івана Котляревського надрукував у Петербурзі конотопський поміщик Максим Парпура 1798 року.

§ 25. ЖИВІ І НЕЖИВІ ПРЕДМЕТИ.

Граматика розрізняє іменники, що означають живі предмети, від іменників, що означають неживі предмети.

Іменники, що означають живі предмети /назви людей і тварин/, відповідають на питання хто? кого? кому? ким? та інші.

Напр.: учитель, косар, Микола.

Іменники, що означають неживі предмети, відповідають на питання що? чого? чому? чим? та інші.

Напр.: дуб, корінь, човен, радість.

Примітка. Іноді в літературних творах, байках, піснях, віршах на неживі предмети переносять властивості живих предметів. Напр.: У полі могила з вітром /з ким?/ говорила. В таких випадках і до них ставимо питання хто? кого? кому? ким?.

ВПРАВА. Переписуйте ці речення і підкресліть іменники, що означають живі предмети, однією рискою, а неживі предмети—двома.

Тече вода в синє море, та не витікає; шука козак свою долю, а долі немає. /Т. Шевч./ Горі мої, горі, зеленій розмаю, хоч вже скільки літ минуло, я про вас гадаю. /Б. Лепк./ Під тіною яблунечки мати леліє немовля її гоїда... /В. Барк./ В саду похилилася квітка осіпня на ніжнім високім стеблі /Г. Чупр./ Було так тихо, що Останові кроки лунали в полі, мов гупання ціпа на току. /М. Коцюб./ Крикнув перепел в ярочку, стрепет приснув над тернами, по кущах між березою ходять дροхви табунами. /Н. Щог./ Неподоба зірці без місяця та зходити. /Нар. пісня/.

§ 26. ЧИСЛО ІМЕННИКІВ.

Іменники мають два числа: однину й множину.

Форма іменника, що означає один предмет і до неї можна додати слова цей, ця, це, називається однинною. Приклади: колос, рука, вікно.

Форма іменника, що означає кілька предметів і до неї можна додати слово ці, називається множинною. Приклади: столі, руки, вікна, друзі.

Не всі іменники змінюють свою форму за числами. Деякі іменники вживаються тільки в однині, а деякі тільки в множині.

До іменників, що мають тільки одну форму однини, належать:

1. Збірні іменники, що означають цілу групу або масу предметів: молодь, челядь, рідня, студентство, жіноцтво, селянство, зілля.
2. Назви матеріялів і речовин: залізо, срібло, молоко, сметана. /Іноді зрідка вживають і форми множини від таких іменників, як молоко — молока, щоб позначити цим різні сорти або види молока/.
3. Назви властивості, якості: хоробрість, терпіння, працьовитість.
4. Назви процесів, дії: писання, ходіння, малювання.
5. Назви наук: фізика, ботаніка, математика.
6. Назви суспільно-економічних формацій, суспільних світоглядів і вчень: феодалізм, демократизм, соціалізм.
7. Географічні назви: Київ, Львів, Сула.

До іменників, що вживаються тільки у формі множини, належать:

1. Назви деяких предметів, переважно складені: ножниці, граблі, штани, сани, двері, дрова, терези.
2. Іменники з суфіксом на ощ: радощі, заздрощі, веселощі, хитрощі.
3. Назви деяких побутових і звичаєвих явищ: родини, христини, іменини, сороковини.
4. Деякі географічні назви: Лубні, Суми, Черкаси, Карпати, Атени, Альпи.

ВПРАВА. Перепишіть цей уривок. Визначіть число кожного іменника. Іменники, що вживаються тільки в однині або в множині, випишіть окремо.

Ліс ще дрімає в передранішній тиші... Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою. Тихо навкруги, мертво... Лиц де-не-де прокипиться пташка, непевним голосом обізветься з свого затишку. Ліс ще дрімає... а з синім небом уже щось діється: воно то зблідне, наче від жаху, то спяхне сяйвом, немов од радощів. Небо міниться, небо грає всякими барвами, блідим сяйвом торкає вершечки чорного лісу... Стрепенувся врешті ліс і собі заграв, зашепотіли збуджені листочки, оповідаючи сини свої, заметушилась у травичці комашня, розітнулося в гушні голосне щебетання й полинуло високо — туди, де небо міниться, де небо грає всякими барвами.

М. КОЦЮБИНСЬКИЙ.

§ 27. ПОДІЛ ІМЕННИКІВ за РОДАМИ.

Граматика поділяє іменники на три роди: чоловічий, жіночий і середній.

Рід іменників розпізнаємо за значенням.

Ті іменники, до яких можна додати слова мій, твій, належать до чоловічого роду: ліс, двір, місяць, учень, Петро.

Іменники, до яких можна додати слова моя, твоя, належать до жіночого роду: мати, земля, Ольга, радість.

Ті ж іменники, до яких можна додати слова моє, твоє, належать до середнього роду: поле, село, теля, весілля.

Примітка. Рід іменника в граматиці може не збігатись з родом предмета за значенням, у природі. Так, іменники дитя, хлоп'я, циганча формально за граматиною належать до середнього роду, хоч за значенням ці істоти можуть належати або до чоловічого, або до жіночого роду.

Є іменники, що можуть, залежно від особи, до якої вони стосуються, належати і до чоловічого і до жіночого роду. Напр.: сирота /він — сирота, вона — сирота/, таксамо і до слова невдаха можна додати слова мій і моя.

Такі іменники називаються іменниками спільного роду.

Іменники, що вживаються тільки у множині, за родами не визначаються: вігла, ворота, двері.

Вправа. Перепишіть цей вірш і визначте рід іменників.

На вас, завзяті-юнаки,
Борці за щастя України,
Кладу найкращі гадки,
Мої сподіванки єдині!

В вас молода-ще грає кров,
В думках у вас немає бруду,
Падає в серці ще любов
До обездоленого люду.

Не занегайте ж ви її,
Не розгубіть по світі все, —
Нехай вона вам дух гартує
У чесній, славній боротьбі.

Бо стоголовий людський кат
 Лютує, дужчає щодини...
 Не можна тратити і хвилини,
 По́ри ще стогне темний брат.
 Поки живий—мерції несить
 Сліпому світло просвіти,
 І в серце, смертю повите,
 Живу надію закропить.

МИХ. СТАРИЦЬКИЙ.

§ 28. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ.

Зв'язуючись з іншими словами в реченнях, одне і те ж слово приймає різні закінчення, тобто змінює свою форму.

Напр.: Земля вкрилася рястом. Без землі селянин бідуює. Засіяли землю пшеницею. Між небом і землею заливається жайворонок. О земле, велетнів роди! /П. Тич./.

В цих реченнях слово земля в зв'язках із іншими словами змінює своє закінчення.

Зміна іменником свого закінчення в зв'язку з іншими словами речення зветься відмінюванням за відмінками.

ВІДМІНКИВ СІМ:

1. НАЗИВНИЙ	відповідає на запитання.	ХТО?	ЩО?
2. РОДОВИЙ		КОГО?	ЧОГО?
3. ДАВАЛЬНИЙ		КОМУ?	ЧОМУ?
4. ЗНАХІДНИЙ		КОГО?	ЩО?
5. ОРУДНИЙ		КИМ?	ЧИМ?
6. МІСЦЕВИЙ	на, по, в	КОМУ?	ЧОМУ?
		(або КІМ?	ЧИМ?)

7. КЛИЧНИЙ /вживається, коли звертаємось до когось або до чогось. Напр.: Повій, вітре, на Україну. /С. Руд./.

Називний відмінок зветься прямим, усі інші відмінки — непрямими.

Іменник у називному відмінку переважно виконує в реченні роль підмета. Напр.: Соловейко в чистім гаї сонце зустрічає. (Т. Шевч.).
 Іноді роль присудка: Орел — птах.

Іменники в усіх інших відмінках, крім кличного, виконують ролі другорядних членів речення.

Вправа. Перепишіть цей уривок, підкресліть у ньому іменники, написавши над ними відмінок, в якому вони стоять.

„Стиха, стиха Дунай воду несе“... а ще тихіше, ще спокійніше над пишним Дунаєм. Південне повітря, убравши в себе, мов губка воду, усі проміння сонця, вієть тремтячими грудьми над чудовим краєвидом, тисячами сліучих іскорок обіспає широку річку, що ледве помітно для ока гоїдає свою жовту воду межки піскуватими берегами... А на румунському боці, ген-ген понад тихим Дунаєм, зеленою лавою простягся кучерявий гаї вербовий і стоїть на варті поміж річкою та шпичастими горами, що блакитними тінями лягли на блакитному небі і приковують до себе очі, і ваблять у свою далечинь імлісту.

М. Коцюбинський.

§ 29. НЕВІДМІНЮВАНІ ІМЕННИКИ.

Деякі іменники не міняють своїх закінчень за відмінками.

До таких невідмінюваних іменників належать:

1. Деякі іменники, взяті з чужих мов: купе, кенгуру, поні, попурі, нетто, брутто, меню, Золя, Руссо.
2. Жіночі прізвища на приголосний звук, О та Й.
Приклади: Марія Ткач, Марії Ткач, Марією Ткач; Софія Коваленко, Софії Коваленко, Софією Коваленко. Олена Гайдай, Олені Гайдай, Олену Гайдай тощо.

Примітка. В побуті вживаються прикметникові форми жіночих прізвищ на -ОВА, -ЕВА, -ЄВА, утворені від чоловічих прізвищ на приголосний звук, О та Й: Ткачева, Коваленкова, Гайдаєва. Змінюються вони, як присвійні прикметники.

3. Ініціальні скорочення /абревіатури/: США, УАН, УНР.

Відмінок невідмінюваних іменників можна встановити тільки за змістом речення: Оркестра виконала попурі з українських пісень. Слово попурі стоїть у знахідному відмінку.

Вправа. Складіть речення, у яких були б такі невідмінювані іменники в непрямих відмінках: колібрі, жюрі, пенсне, тріо, турне, Ольга Розмай, Марина Кобзар, шосе.

§ 30. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ.

Зразки відмінювання.

Відмінки	Тверда група	М'яка група	Мішана група
/ о д н и н а /			
Називний	снн	кінь	читач
Родовий	снн-а	кон-я	читач-а
Давальний	снн-ові	кон-еві	читач-еві
Знахідний	снн-а	кон-я	читач-а
Орудний	снн-ом	кон-ем	читач-ем
Місцевий	снн-ові	кон-еві	читач-еві
Кличний	снн-у	кон-ю	читач-у
/ м н о ж и н а /			
Називний	снн-и	кон-і	читач-і
Родовий	снн-ів	кон-еї	читач-ів
Давальний	снн-ам	кон-ям	читач-ам
Знахідний	снн-ів	кон-еї	читач-ів
Орудний	снн-ами	кінь-ми	читач-ами
Місцевий	снн-ах	кон-ях	читач-ах
Кличний	снн-и	кон-і	читач-і

Як видно з таблиці відмінювання, іменник СНН має такі голосні в закінченнях зразу після основи: -А, -О, -У, -И (не беремо до уваги закінчення -ІВ у родовому відмінку множини, де І повстало з О в закритому складі). Всі ці голосні є тверді.

Іменник КІНЬ має такі голосні в закінченнях: -Я, -Е, -Ю, -І, тобто м'які голосні:

А іменник ЧИТАЧ в своїх закінченнях має такі голосні: -А, -У (тверді) і -Е, -І /м'які/, тобто мішані.

Як іменник СНН, будуть відмінятися слова: селянин, стіл, двір, явір, рік, ліс, сад, мороз і багато інших.

Як іменник **КІНЬ**, будуть відмінятися слова: коваль, ячмінь, місяць, палець, край, плугатар, косар і багато інших.

А як іменник **ЧИТАЧ**, будуть відмінятися слова: слухач, ткач, сич, школяр, котляр, спорш, ніж і багато інших.

Отже, іменники чоловічого роду поділяються на три групи: тверду, м'яку і мішану.

До твердої групи належать:

- а) Іменники, що кінчаються на -О : батько, дядько, Петро.
- б) Іменники, що кінчаються на твердій приголосній звук /крім тих, що кінчаються на -Ж, -Ч, -Ш, -Щ та деяких іменників на -АР, -ІР, -ЯР/. Напр.: сніп, степ, голуб, рукопис, колір, осокір, мур, жовнір, актор, доктор, таляр, бакаляр і т. інш.

До м'якої групи належать:

- а) Іменники, що кінчаються на м'якій приголосній звук: день, пень, корінь, учитель, верхівець, хлопець.
- б) Іменники, що кінчаються на -Й : край, гаї, розмаї.
- в) Більшість іменників з суфіксом на -АР, -ІР, переважно назви професії, діяльності : кобзар плугатар, воротар, ганчар, чоботар, бондар, багатир, проводир, пустир, а також давнозапозичені слова, як от: вівтар, маїастир, псалтир, паламар, цар, секретар, нотар, архівар тощо.

До мішаної групи належать:

- а) Іменники, що кінчаються на -Ж, -Ч, -Ш, -Щ : ніж, корж, м'яч, калач, товариш, спорш, борщ, дощ.
- б) Іменники з суфіксом на -ЯР /назви професії або діяльності/: тесляр, голяр, смоляр, маляр, каменяр, школяр, повістяр, газетяр.

Але: стбляр, муляр належать до твердої групи.

Вправа 1. Поділіть ці іменники чоловічого роду на групи :

Історик, інженер, пасажир, композитор, артист, місяць, лебідь, жаль, робітник, стрілець, письменник, байкар, поет, співак, щур, яр, твір, тхір, мур, хутір, тенор, короваї, хрущ, сич, продаж, звір, двір, літопис, ярмарок, докір.

Вправа 2. Провідміняйте ці іменники, відділивши закінчення від основи рискою: Явір, батько, гаї, кобзар, книш.

§ 31. ПРАВОПИСНІ УВАГИ ДО ВІДМІНКОВИХ ЗАКІНЧЕНЬ ІМЕННИКІВ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ.

а. ОДНИНА.

РОДОВИЙ ВІДМІНОК має закінчення -А або -Я, -У або -Ю.

Закінчення -А, -Я мають:

1. Назви людей і живих істот: брата, сина, орла, ведмедя.
2. Імена і прізвища: Івана Богуна, Василя Мороза.
3. Географічні назви: Києва, Львова, Тернополя, Харкова, Відня, /випятки: Сибіру, Криму, Дону, Уралу, Дунаю/.
4. Назви конкретних речей: стола, стільця, плуга, комбайна, мікроскопа, патефона.
5. Назви міри довжини, простору, часу, ваги та інші: метра, гектара, дня, тижня, місяця /але: року, ранку, віку/, кілограма, центнера.
6. Назви днів і місяців: понеділка, вівторка, четверга, травня, жовтня, листопада, грудня.
7. Числові назви: десятка, мільйона, мільярда.

ЗАКІНЧЕННЯ -У, -Ю мають:

1. Збірні іменники: лісу, хмизу, саду, гурту, люду, народу.
/але ці іменники, прибравши до себе суфікс-ОК, будуть мати закінчення -А : ліска, садка, гуртка/.
2. Назви речовин, маси, матеріалу: кисень-кисню, водень-водню, попелу, піску, листу, снігу, дьогтю, меду, цементу, каменю, ячменю
/але, коли вони індивідуалізуються, тоді приймають закінчення -А, -Я: я не дістав листа, з каменя /одного/ текла вода, а також без хліба, вівся/.
3. Назви явищ природи: вітру, холоду, морозу, вогню, грому.
4. Назви, що виражають настрої, переживання, почуття і стан людини: суму, жалю, страху, сну, спокою, відпочинку, гніву, сміху, реготу, клопоту.
5. Назви неокреслених, неоформлених речей, : шляху, степу, обрію, вигону.
Виняток: берега, горба, кряжа.

6. Назви абстрактних /уявних/ речей: таланту, дару, обов'язку, ідеалу, світогляду, звичаю.
7. Чужомовні назви установ, організації: комітету, інституту, штабу.

Примітка. Деякі іменники можуть, залежно від значення, відтінку, а також від наголосу, мати паралельні закінчення -А, -Я і -У, -Ю: Я прийшов до цього будинка. Я вступив до Будинку вчених. До стола — до стóлу, до моста — до мóсту, до двора — до двóру.

ДАВАЛЬНИЙ ВІДМІНОК має закінчення -ОВІ, -ЕВІ, після голосної і анострофа -ЄВІ: братові, учителеві, Андрієві, солов'єві.

Однак деякі іменники чоловічого роду мають закінчення -У, -Ю:

1. Іменники на -ОВ, -ЕВ, -/ЄВ/, -ІВ, -ЇВ: Єфремову, Зерову, Гютчеву, Бойків-Бойкову, Канів-Каневу, Кнів-Кневу, Почаїв-Почаєву.

Примітка. В народній мові зустрічаємо паралельні форми: дай коневі води і дай коню води.

2. При збігові в давальному відмінку кількох іменників, що стосуються однієї особи: письменнику Василю Стефанькові або письменникові Василю Стефаньку, або письменникові Василю Стефанькові.

ЗНАХІДНИЙ ВІДМІНОК своєї форми не має: він бере закінчення родового відмінка або називного.

Закінчення родового відмінка прибирають всі назви живих предметів /коня, чоловіка, учня/, а також багато назв неживих предметів. Напр.: у назвах конкретних неживих предметів поруч із правильною конструкцією речення Я розрізав кавун існує таксамо правильна конструкція: я розрізав кавуна; поламав ніж і поламав ножа. У нас свято: леміш знято; у нас свято: лемеша знято. (Прислів'я).

Проте, в деяких випадках конструкція з формою родового відмінка значенням різниться від конструкції з формою називного відмінка. Напр.: Треба вивезти гній у поле і треба вивезти гною в поле. В першому реченні говориться про гній взагалі, як про якусь масу, а в другому реченні — про частину від цілої маси.

ОРУДНИЙ ВІДМІНОК має такі закінчення:

тверда група -ОМ : сином, братом, явором; м'яка -ЕМ, -ЄМ : конем, гаєм; мішана -ЕМ: ткачем, школярем.

МІСЦЕВИЙ ВІДМІНОК має закінчення -ОВІ, -ЕВІ, -ЄВІ, -У, -Ю, -І, -Ї.

1. Закінчення -ОВІ, -ЕВІ, -ЄВІ мають переважно назви живих істот: на братові, на Василеві, на Андріївві. Деякі іменники можуть мати подвійні закінчення: на коневі — на коні, на злодієві — на злодію.
2. Закінчення -У, -Ю мають переважно іменники з суфіксами -ІК, -ОК, -АК, -ЯК, -КО, -ВК, -ЛК, -СК та з закінченням на -Й: на конику, на ставку, на козаку, на бідняку, в шовку, в полку, у випуску, в гаю, / і в гаї, залежно від наголосу/.
3. Закінчення -І, -Ї мають безсуфіксні іменники: на столі, на дубі, на місяці, у лісі тощо; але під наголосом вони прибирають закінчення У: на льоду, у саду, у лісу, у льоху тощо.

КЛИЧНИЙ ВІДМІНОК має закінчення -У, -Ю, -Є,

Закінчення -У мають:

1. Іменники мішаної групи, що кінчаються на шиплячі /крім іменників з суфіксом на -ЯР/ : Слухач-слухачу, читач-читачу, муж-мужу, Лукашу, ткачу.
2. Іменники твердої групи на -ОК, -ІК, -К : синку, котику, батьку, а також братік-братіку.
3. Окремі безсуфіксні іменники твердої групи: діду, тату, свату, сину, Марку. В Святому Письмі вживається і старослов'янська форма Спне Божній.

Закінчення -Ю мають іменники м'якої групи, крім іменників на -ЕЦЬ : кобзарю, учителю, місяцю, краю, Василю.

Закінчення -Е мають:

1. Іменники твердої групи /крім зазначених вище, що мають закінчення -У/ : Орле, соколе, голубе, козаче, луже, Явтуше, при чому Г, К, Х змінюються на Ж, Ч, Ш.
2. Іменник мішаної групи з суфіксом на -ЯР : школяре, газетяре, тесляре.
3. Іменники м'якої групи з суфіксом на -ЕЦЬ : хлопче, молодче, кравче, хлібодавче.

б. МНОЖИНА.

НАЗИВНИЙ ВІДМІНОК має закінчення -И, -І, -Ї.

Закінчення — И має тверда група: сини, брати, соколи, дуби, вовки. Зрідка деякі іменники цієї групи можуть мати ще одне закінчення -А : вуси і вуса, рукави-рукава, хліби-хліба, вівси-вівса, холоди-холода, городи-города. Напр.: Проїде любе літечко, настануть холода. /Л. Гліб./ Кипіла в озерах вода, палають села, города. /Т. Шевч./ В деяких словах ці закінчення різняться своїм значенням: До крампиці привезли хліби (окремі буханці). В полі достигали вже хліба.

Деякі іменники з суфіксом на -ИИ втрачають цей суфікс: селянин-селяни, татарин-татари, громадянин-громадяни, але: грузин-грузини, осетин-осетини, мурин-мурини.

Примітка. Дотепер ще збереглася в живій мові форма двоїни в деяких іменниках при сполучі їх з числівниками два, три, чотири.

Пізнати цю форму двоїни тільки по наголосу: син-сині, два сини, брат-браті — два брати. Напр.: „Не повертаються три брати, по світу блукають“. /Т. Шевч./

Закінчення -І -Ї має м'яка група: коні, учні, краї.

Мішана група має закінчення -І : читачі, школярі, повістярі.

РОДОВИЙ ВІДМІНОК має закінчення -ІВ, після голосної і апострофа — ЇВ : синів, учнів, країв, солов'їв.

Іменники коні, гроші, гості, люди мають закінчення ЕЇ: коней, гостей, грошей, людей.

Деякі іменники жодного закінчення в родовому відмінку не матимуть, а матимуть чисту основу: селян, циган, хуторянин-хуторян, подолянин-подолян, заробітчан, чобіт-чоботи-чобіт, кліпін-кліпоти-клопінт.

Але: болгарів, сербів, хазяїв, (і хазяїнів), татарів (і татар).

В ДАВАЛЬНОМУ ВІДМІНКУ тверда і мішана група мають закінчення -АМ, а м'яка -ЯМ : синам, ткачам, коням.

ЗНАХІДНИЙ ВІДМІНОК, як і в однині, приймає закінчення або називного, або родового відмінка: Пасу коні, напували коней, купив зошити і купив зошитів /Остання фраза з відгінком про частку від м'яси/.

ОРУДНИЙ ВІДМІНОК має закінчення -АМИ, -ЯМИ: братами, синами, учнями.

Деякі іменники мають закінчення -МИ: грішми, кіньми, крильми /поруч із крилами/, гістьми.

У МІСЦЕВОМУ ВІДМІНКУ всі групи мають закінчення -АХ або -ЯХ : на синах, на конях, на слухачах.

КЛИЧНИЙ ВІДМІНОК множини має ті ж закінчення, що й називний множини: Сини мої, соколи-орлята, мабуть доля вже моя проклята. /М. Стар./.

В ПРАВА 1. Поставте ці іменники в родовому, орудному, місцевому, кличному однини та в називному множини за таким зразком: явора — явором — на яворі (ові) — яворе, — явори.

Сад, луг, місяць, козак, кобзар, поет, вітер, слухач, гість, камінь, доктор, коник, селянин, директор, байрак, голуб, косар, учень, гаї, нарід.

В ПРАВА 2. Поділіть ці іменники на групи: тверду, м'яку та мішану.

Сокіл, бії, віз, палац, каменяр, лікар, багатир, качур, хутір, театр, твір, яр, степ, байрак, коваль, кухар, прапор, буряк, бур'ян, вогонь, інженер, календар, дощ, рік, вік, тиждень, гурт, ячмінь, чай, посох, жаль, біль, суховій, горб, кряж, звичай, побут, острів, дід, ріг, лід, акт, кущ, огірок, човен, ключ, вечір, ранок, рух.

В ПРАВА 3. Перепишіть ці речення і поставте іменники, що стоять у дужках, у належному відмінку.

/Пастух/ сховалися від /дощ/, просидівши під /кущ/. Учпся, мій /син/, та не так, як Попенко, що по /город/ собак ганяє. /П. Мирн./.

Привіт тобі, мій /друг/ вірний, /гаї/, /повірник/ моїх найкращих дум. /І. Фран./.

Коло /млин/, коло /брід/ два /голуб/ пили воду. /Нар. пісня/.

По обидва /берег/ Раставиці через усю Вербівку стеляться сукупні /город/ та левади, не одгороджені /тин/. /М.-Лев./.

/Хлопець/, пообідавши своєю сухою стравою, не погнали до /водопій/ /товар/, а повкладалися прямо на траві. /П. Мирн./.

/Суддя/ був медвідь, /вовк/ були підсудки. /Є. Греб /.

В далекому /закрут/ долини чорніли купою /садок/ і /виноградник/. /М. Коцюб./.

/Косар/, косять, а вітер повіває, шовкова трава на косі налягає. /Нар. пісня/.

Ой, не шуми /луг/, зелений /байрак/, не плач, не журися, молодій /козак/: /Нар. пісня/.

Доброму /чоловік/ продовж, /Бог/, /вік/. /Прислів'я/. /Гаї/ замріяні і сині /діл/, відкритий, відданий, вітаю я. /М. Орест/.

Ой, нема, нема ні /вітер/, ні хвилі із нашої України. /Г. Шевч./.

Спасибі ж /батько/, що свою дитину рано будив, усякому добру учив. /Г. Шевч./.

§ 32. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ЖІНОЧОГО РОДУ.

Зразки відмінювання.

Відмінки	Тверда група	М'яка група	Мішана група	Окрема група, що кінчається на приголосний
/одинна/				
Називний	нив-а	земл-я	туч-а	ніч
Родовий	нив-и	земл-і	туч-і	ноч-і
Давальний	нив-і	земл-і	туч-і	ноч-і
Знахідний	нив-у	земл-ю	туч-у	ніч
Орудний	нив-ою	земл-ею	туч-ею	нічч-ю
Місцевий	нив-і	земл-і	туч-і	ноч-і
Кличний	нив-о	земл-е	туч-е	ноч-е
/множина/				
Називний	нив-и	земл-і	туч-і	ноч-і
Родовий	нив-	земель	туч	ноч-ей
Давальний	нив-ам	земл-ям	туч-ам	ноч-ам
Знахідний	нив-и	земл-і	туч-і	ноч-і
Орудний	нив-ами	земл-ями	туч-ами	ноч-ами
Місцевий	нив-ах	земл-ях	туч-ах	ноч-ах
Кличний	нив-и	земл-і	туч-і	ноч-і

Як видно з таблиці, у відмінкових закінченнях іменника нива будуть тверді голосні: - а, - и, - у, - о /закінчення - і в давальному і місцевому відмінку однини не беремо до уваги, бо воно виникло з колпшнього Ъ). Іменник земля в закінченнях має м'які голосні, а саме: - я, - і, - ю, - е. Іменник туча має в закінченнях мішані голосні (і тверді, і м'які): - а, - і, - у, - е. Деяку відмінність від перших трьох слів нива, земля, туча у відмінюванні спостерігаємо в слові ніч, тому цей іменник будемо характеризувати окремо.

Як іменник нива, відмінюються іменники: книга, хата, рука, стіна, голова і багато інш.

Як іменник земля, відмінюються іменники: кришниця, пісня, доля, зоря і багато інш.

Як іменник туча, відмінюються іменники: груша, душа, межа, гуща та інш.

Як іменник ніч, відмінюються іменники: піч, річ, повість, радість, подорож та інші.

Отже, всі іменники жіночого роду поділяються на чотири групи: тверду, м'яку, мішану і окрему.

До твердої групи належать іменники, що кінчаються на -А, крім тих, основа яких кінчається на - ж, - ч, - ш, - щ. Напр.: стіна, рука, пташка, жінка.

До м'якої групи належать іменники, що кінчаються на -Я: возуля, тополя, синиця, надія, мрія.

До мішаної групи належать іменники, що кінчаються на -А з попереднім шиплячим основи [(ж)а, (ч)а, (ш)а, (щ)а]: межа, круча, миша, гуща.

До четвертої, окремої, групи належать іменники, що кінчаються на приголосний звук: січ, річ, осінь, подорож, радість, любов, матір (і мати).

§ 33. УВАГИ ДО ВІДМІНКОВИХ ЗАКІНЧЕНЬ ІМЕННИКІВ ЖІНОЧОГО РОДУ.

а. ОДНИНА.

РОДОВИЙ ВІДМІНОК має такі закінчення:

Тверда група -И: руки, хати, криги. М'яка група -І, після голосної та апострофа - І́: землі, ріллі, надії, сім'ї. Мішана група -І: межі, тучі, груші. Окрема група: -І, -И. Закінчення -І мають іменники, що в називному відмінку однини кінчаються на один приголосний звук: ночі, печі, подорожі, молоді, челяді. Винятки: любви, крови, соли, осени, Руси. Закінчення -И мають іменники, що кінчаються в називному однини двома приголосними: вісти, смерти, участі, чесности.

В ДАВАЛЬНОМУ І МІСЦЕВОМУ ВІДМІНКУ іменники всіх груп мають закінчення -І (після голосної та апострофа -І́): книзі, криниці, межі, подорожі, Марії, сім, ї. Перед закінченням -І приголосні г, к, х змінюються на з, ц, с: нога - нозі, рука - руці, муха - мусі.

У ЗНАХІДНОМУ ВІДМІНКУ тверда та мішана група має закінчення -У: стіну, руку, межу, тучу; м'яка група -Ю: криницю, надію; окрема група — чисту основу: тінь, ніч.

В ОРУДНОМУ ВІДМІНКУ тверда група має закінчення -ОЮ: рукою, стіною; м'яка — ЕЮ, і після голосної -ЄЮ: землею, криницею, надією; мішана — ЕЮ: тучею, межею; окрема група — Ю. Приголосний перед -Ю подвоюється: тінню, молоддю, подорожжю,

розкішню. Подвоєння не буває: 1 коли перед кінцевим приголосним основи стоїть ще один приголосний звук (радістю, харчу, смертю) і 2 коли основа іменника кінчається на губний приголосний звук або на Р. Тут після губної та Р перед Ю ставиться апостроф: кров'ю, любов'ю, матір'ю, Юдіф'ю.

В КЛИЧНОМУ ВІДМІНКУ тверда група має закінчення -О: руко, стіно, Ганно. М'яка група Е або після голосної — Є: земле, доле, Маріє, надіє. Пестливі іменники мають — Ю: доню, матусю, Ганнусю. Мішана й окрема група — Е: туче, круче, повісте, ноче, пече.

б. МНОЖИНА.

В НАЗИВНОМУ ВІДМІНКУ множини тверда група має -И: руки, стіни, хати; м'яка, мішана і окрема групи мають -І (після голосної та апострофа -ї) : землі, пісні, мрії, надії, межі, тучі, ночі, відомості, сім'ї.

Примітка. В живій мові збереглися ще старі форми двоїни в сполучі з числівниками дві, обидві, три, чотири. Кажуть: дві руці, три дорозі, чотири корові та інші.

В РОДОВОМУ ВІДМІНКУ тверда, м'яка і мішана група мають чисту основу: ніг, тополь, рук, праць, туч, груш. В деяких іменниках твердої і м'якої групи в основах матимемо вставні (випадні) голосні -о, -е, -є. Напр.: книжка — книжок, земля — земель, кухня — кухонь, війна — воєн. Деякі іменники мають закінчення -ЕЙ: свиней, мишей, статей, а деякі -ІВ: губів, бабів. Окрема група має закінчення -ЕЙ: ночей, повістей, печей.

В ДАВАЛЬНОМУ ВІДМІНКУ всі групи мають закінчення -АМ або після м'яких приголосних, апострофа та голосних -ЯМ: стінам, хатам, землям, надіям, тучам, сім'ям.

У ЗНАХІДНОМУ ВІДМІНКУ іменники, що означають неживі предмети, приймають закінчення називного відмінка: бачу межі, тучі, речі, землі. Іменники ж, що означають живі предмети, приймають закінчення родового відмінка: бачив учениць, суддів, товаришок. Однак, трапляються відступи від цього, як про це говорилося і при увагах до відмінкових закінчень чоловічого роду. Так у реченні: Мабуть піду у черниці: любить ченчик молодиці /Нар. пісня/ форма „молодиці“ вжита замість форми родового відмінка. А в реченні: Співайте нам пісень сіонських! /Із псалма/ форма „пісень“ вжита замість називного відмінка.

В ОРУДНОМУ ВІДМІНКУ всі групи мають закінчення -АМИ, а після м'яких приголосних, апострофа і голосних -ЯМИ: руками, тучами, землями, повістями, надіями, сім'ями. Поодинокі іменники можуть мати і друге закінчення -МИ: сльозами і слізьми, свинями і свиньми.

В МІСЦЕВОМУ ВІДМІНКУ всі групи мають закінчення -АХ, а після м'яких приголосних, апострофа і голосної -ЯХ: на стінах, на тучах, на землях, у мріях, в повістях, у сім'ях.

ВПРАВА 1. Провідмінійте такі іменники: дочка, зоря, груша, мрія, вість, межа, мати.

ВПРАВА 2. Поділіть ці слова на групи: сестра, дитина, ріка, хвиля, сосна, гора, стежка, гуца, рожа, кишеня, корова, паша, шия, осінь, користь, рілля, сітка, сльоза, машина, палиця, муха, сім'я, голова, хмара, тривога, лисеня, тіль, подорож, мідь, мазь, мітла, картопля, барва, форма, сіль, верства, церква, іскра, група, конійка, заполоч, нехворощ, доповідь, щогла, річ, дροхва, зелень.

ВПРАВА 3. Перепишіть ці речення. Іменники, що стоять у дужках, поставте в потрібному відмінку.

Привітай же, моя (ненька), моя /Україна/! Моїх діток-нерозумних, як свою дитину. /Т. Шевч./ І в Батіївщині помовклоптаство: одно ховалося по гніздах, друге полетіло за (здобич), одна тільки птиця — зозуля, перелітаючи з деревини на деревину, сумно кувала. /П. Мир./ Чи ти, моя люба (допя), недужа лежала, бо щось твоя з (рожа) квітка на воді зів'яла. /Нар. пісня/. Широкою /долина/ між двома рядками розложистих (гора) тихо тече по (Васпльківщина) невеличка річка Раствавця. /Н.-Лев./ В (пісня) наших завжди сіятимуть (зоря), вони там лишили проміння своє. /Л. Укр./ Зелена (ліщянонька), чом не гориш та все куришся, молода (дівчинонька), чого плачеш та все журишся. /Нар. пісня/. Скоро від Подолу, з Братської (академія), довгими рядами потяглися до Золотої (брама) бурсаки з ректором на чолі. /А. Кащ./ (Стежка) зміяється глибоко в житі, їх око не бачить, сама ловить ногу. (Волошка) дивляться в небо. Вони хотіли бути, як небо, і стали, як небо. Тепер пішла пшениця: Твердий безостій колос б'є по руках, а стебло лізе під (нога). /М. Коцюб./ Як тільки гетьман наблизився до (брама), з обох боків від неї вибухнуло двадцять (гармата), а представники київського магістрату привітали його (хліб - сіль) та почесними (промова). /А. Кащ./ Там за (Лопань), зараз за (річка), були озера, очеретом поросли. /Кв.-Осн./ Враз з (гуца) лісу мигнуло щось і зникло. (М. Коцюб./ За /Рось/ стобяв високій,

скелястий берег. /Н.-Лев./. Був собі одважний лицар, нам згадать його до (річ), він робив походи довгі — від порога та до /піч/. /Л. Укр.'. Море поблискує (блукить), водяний пил б'є його білим крилом. /М. Коцюб./. І (мить) осідлавши рака, схопивсь на нього, як бурлака. /І. Котл./. Недалеко до (межа), ой, Боже, нам допомож. /Нар. пісня/. Щоб (дитина) грался в садах, (пісня) щоб гомоніли, щоби по тих кривавих снах дні (радість) наспіли! /Б. Лепк./.

§ 34. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ СЕРЕДНЬОГО РОДУ.

Зразки відмінювання.

Відмінки	Тверда група	М'яка група	Мішана група	Окрема група		
/о д н и н а/						
Н.	гасл-о	пол-с	знанн-я	прізвищ-е	ім'-я	лоша
Р.	гасл-а	пол-я	знанн-я	прізвищ-а	імен-и	лошат-и
Д.	гасл-у	пол-ю	знанн-ю	прізвищ-у	імен-і	лошат-і
Зн.	... як називний ...					
Ор.	гасл-ом	пол-ем	знанн-ям	прізвищ-ем	ім'-ям	лош-ам
М.	гасл-і	пол-і	знанн-і	прізвищ-і	імен-і	лошат-і
Кл.	... як називний ...					
/м н о ж и н а/						
Н.	гасл-а	пол-я	знанн-я	прізвищ-а	імен-а	лошат-а
Р.	гасел	піль (іпол-ів)	знань (і знанн-ів)	прізвищ	імен	лошат
Д.	гасл-ам	пол-ям	знанн-ям	прізвищ-ам	імен-ам	лошат-ам
Зн.	... як називний ...					
Ор.	гасл-ами	пол-ями	знанн-ями	прізвищ-ами	імен-ами	лошат-ами
М.	гасл-ах	пол-ях	знанн-ях	прізвищ-ах	імен-ах	лошат-ах
Кл.	... як називний ...					

Як видно з таблиці, у відмінкових закінченнях іменника гасло будуть тверді голосні: -О, -А, -У (закінчення -І місцевого відмінку тут теж не беремо до уваги). Іменники поле і знання мають в закінченнях м'які голосні: -Е, -Я, -Ю: іменник прізвище має в закінченнях і тверді і м'які голосні: -Е, -А, -У. Зовсім інакше відмінюються слова

ім'я та лоша, тому іменники типу ім'я та лоша будуть становити окрему групу.

Як іменник гасло, будуть відмінятися слова: ліжко, вікно, коромисло, масло та багато інш.

Як іменник поле і знання, відміняються слова: море, знання, листя, коріння та багато інш.

Як іменник прізвище, відміняються слова: огнище, топорище, вдовище та багато інш.

Як іменники ім'я та лоша, відміняються слова: плем'я, тім'я, курча, немовля та інш.

Отже, іменники середнього роду поділяються на чотири групи: тверду, м'яку, мішану і окрему.

До твердої групи належать іменники, що кінчаються на -О: вікно, коромисло, дишло.

До м'якої групи належать іменники, що кінчаються на -Е або -Я. (Тут маємо подвоєння приголосних після голосного перед закінченням -Я, -Ю, -І): поле, море, знання, весілля, коріння, безгріштя, клоччя.

До мішаної групи належать іменники, що перед закінченням -Е мають шиплячий звук: топорище, становище, плече.

До окремої групи належать іменники, що кінчаються на -А, -Я і при відмінюванні приймають суфікс -АТ, -ЯТ або -ЕН. Це будуть назви здрібшених або малих віком істот: курча, теля, лоша, циганча і такі іменники, як: ім'я, плем'я, тім'я.

§ 35. УВАГИ ДО ВІДМІНКОВИХ ЗАКІНЧЕНЬ ІМЕННИКІВ СЕРЕДНЬОГО РОДУ.

а/ О д н и н а .

В РОДОВОМУ ВІДМІНКУ тверда, м'яка і мішана група має закінчення -А або -Я: вікна, зілля, огнища; окрема група має закінчення -И і приймає суфікс -АТ, -ЯТ або -ЕН: курч-ат-и, тел-ят-и, ім-ен-и, плем-ен-и.

В ДАВАЛЬНОМУ ВІДМІНКУ тверда і мішана група має -У, м'яка -Ю, окрема -І: вікну, полю, знанню, огнищу, імені, лопаті. Тільки зрідка деякі назви живих істот можуть мати ще закінчення -ОВІ, -ЕВІ: ягнятку і ягняткові, дитятку і дитяткові, серцю і серцеві.

В ОРУДНОМУ ВІДМІНКУ тверда група має закінчення -ОМ; м'яка -ЕМ, -ЯМ; мішана -ЕМ; окрема -АМ, -ЯМ: вікном, морем, зіллям, огнищем, плем'ям, лошам.

В МІСЦЕВОМУ ВІДМІНКУ іменники всіх груп мають закінчення - І: на вікні, на морі, у знанні, на огнищі, в імені, на теляті. З прийменником по дуже часто маємо закінчення - У, - Ю: по морю, по дну, по яблуку. Закінчення - У приймають також нестливі та здрібнілі форми іменників: на ~~сер~~деньку, на сонечку, листячку. Назви живих істот часто приймають закінчення - ОВІ: на дитяткові, на поросяткові, на лошаткові.

б/ М н о ж и н а .

В НАЗИВНОМУ МНОЖИНІ тверда і мішана групи мають закінчення - А: вікна, огнища, вуха; м'яка - Я: моря, обличчя; окрема - А: курчата, племена, а іменники очі, плечі мають закінчення - І.

В РОДОВОМУ ВІДМІНКУ іменники всіх груп мають чисту основу: вікон, слів, пліч, облич, огнищ, племен, курчат. Хоч зрідка трапляються і паралельні форми з - ІВ, ІВ: піль (частіше полів), знань - знаннів, питань - питаннів, подвір'їв, прислів'їв, стовпищ - стовпищів. Іноді - ЕЙ: плечей, очей.

ЗНАХІДНИЙ ВІДМІНОК приймає форму називного відмінка, але деякі назви живих істот можуть мати паралельні форми: бачу курчата і курчат, пасу телята і телят.

В ОРУДНОМУ ВІДМІНКУ всі групи мають закінчення - АМИ або - ЯМИ: вікнами, морями, знаннями, огнищами, племенами, телятами. Деякі іменники можуть мати закінчення - МІ: колінами і колінми, крилами і крильми. Ой, коли б я, нещаслива, та воленьку мала, то я б тую Україну крильми облітала. /М. Стар./.

А іменники очі, вуха і плечі мають паралельну форму двоїни на -ИМА: Очами і очима, плечами і плечима, ушами і ушіма. Прив'язали Галю до сосни плечима, до моря очима. /Нар. пісня/.

П р и м і т к а . Деякі іменники середнього роду мають архаїчну форму відмінювання у множині, приймаючи суфікс - ЕС.

Н. неб - ес - а

Р. неб - ес

Д. неб - ес - ам

З. неб - ес - а

Ор. неб - ес - ами

М. на неб - ес - ах.

Як небеса, відміняється і слово чудеса.

ВПРАВА 1. Поділіть ці іменники на групи.

Море, сонце, серце, яблуко, болото, слово, лице, товариство, ліжко, коріння, каміння, безладдя, обіддя, плече, жито, копито, життя, згарище, утя, тім'я, віконце, пір'я, містечко, топорщце, просище, військо, горнятко, видовисько, підзамча, клоччя, становище.

ВПРАВА 2. Провідмініайте ці слова: стебло, море, питання, плече, гуся, плем'я.

ВПРАВА 3. Перепишіть ці речення і поставте іменники, що стоять у дужках, в потрібній формі.

Довго дививсь я на море і плакав в журбі нерозважній над (безталання) людським на (лоно) байдужім природи. /М. Черн./ Ми будем прислухатись дібрдам, коли їх духи шелестять (крило), і душ розмови тихі ми поновим в місцях, де/серце/ виростали ми. /М. Орест/. Коли ж на теплих землях орних загублену ми знайдем путь? Коли ж ми коло (вікна) дому і соняшник і дивину торкнем - у промені прямому, немов прокинувшись од сну? /В. Барк./ Моторні (дитя), дівоньки її (хлоп'я), первоцвіт наш, веселі (небожа). щоб знали ви, як в світі треба жити, і стерегтись, чого не слід робить, — я розкажу вам баечку маленьку. /Л. Гліб. / Приїхали, брате, пани- (паненя) та її забрали вони діти - (соколя/. /Нар. пісня/. На себе надійся, чужому (лихо) не смійся. /Л. Гліб./ Не сваріться, жнійте в згоді: тільки мір збере усе, а незгода, наче вітер, все по (поле) рознесе. /О. Олесь/. Повітря тремтить від спеки, і в срібнім (марево) танцюють далекі тополі. /М. Коцюб./ Стіна густа, чорна, страшна насунула і простяглася від сходу до заходу (сонце), і з усіх (місце) блискавка блискає. /Кв.-Оси./ Мечуться пси, блеють овечки і ллються перистим потоком в долину, трясучи (вим'я), обважнілим від (молоко). /М. Коцюб/.

§ 36. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ, ЩО НЕ МАЮТЬ ОДНИНИ.

Деякі іменники вживаються тільки у формі множини, хоч є вони назвою і поодиноких предметів. Напр.: форми іменника двері вживаємо тоді, коли кажемо про один предмет, і тоді, коли кажемо про кілька цих предметів. Також і форми іменників: сани, сіни, її багато інші.

У відмінюванні вони йтимуть за зразками іменників, що мають однину і множину. Вони мають у називному відмінку закінчення - И, - І або А, - Я: сіни, граблі, ворота, вінця.

З р а з о к в і д м і н ю в а н н я .

Н. двер -- і	-груд -- и
Р. двер -- ей	груд -- ей
Д. двер -- ям	груд -- ям
З. двер -- і	груд -- и
Ор. двер - има	груд - има
(і двер - ми)	(і грудь - ми)
М. на двер - ях	груд - ях
К. (як називий).	

На зразок іменника двері відмінюються іменники сіни, сани, а також гуси, кури, діти, люди, що мають і форми однини, але іншої основи: гуска, курка, дитина, дитя, людина.

Як іменники чоловічого роду твердої групи множини /напр.: піски/, відмінюються іменники сходи, окуляри, терези, каїдани.

Як іменники мішаної групи чоловічого роду множини /нап.: хрящі/, відмінюються іменники кліщі, дріжджі, веселощі, заздрощі, молодощі.

Як іменники твердої групи середнього роду множини /напр.; дер'єва/, відмінюються іменники вила, дрова, лещата, ворота.

Як іменники жіночого роду м'якої групи множини (напр.: гр'єблі), відмінюються іменники граблі, коноплі; а на зразок іменники птиці відмінюються іменники пожвиці, ногавиці; на зразок іменника зграї відмінюється іменник помії.

ВПРАВА. Провідмінійте іменники уста, ясла, збоїни.

§ 37. ПОДІЛ ІМЕННИКІВ НА ВІДМІНИ.

Розглянувши відмінкові закінчення іменників всіх родів, ми можемо через подібність відмінювання груп іменників розподілити їх на чотири відміни.

До першої відміни належать:

а) іменники чоловічого роду, що кінчаються на приголосний звук, - Й та - О;

б) іменники середнього роду на - О, - Е, - Я, крім іменників, що при відмінюванні приймають суфікси - ЕН, - АТ, - ЯТ.

Приклади: а) город, олівець, край, Дмитро; б) село, сільце, завдання.

До другої відміни належать іменники жіночого роду, що кінчаються на - А, - Я (сюди будуть належати і ті іменники чоло-

вічого роду, що формою подібні до іменників жіночого роду, напр.: Микола, Микита, старшина та іменники спільного роду сирота, каліка). Приклади: стіна, мережа, доля, суддя, недоріка.

До третьої відміни належать іменники жіночого роду, що кінчаються на приголосний звук. Приклади: сіль, піч, любов."

До четвертої відміни належать іменники середнього роду, що кінчаються на - А, - Я і при відмінюванні приймають суфікси - АТ, - ЯТ, - ЕН. Приклади: курча, теля, поросля, ім'я.

В П Р А В А . Розподіліть ці іменники на відміни за такою схемою:

1 відміна	2 відміна	3 відміна	4 відміна

Комар, краса, природа, круча, радість, стіл, мова, дим, земля, ряд, сила, вітер, мороз, гнів, плем'я, випадок, приїзд, прибуття, захоплення, сад, пісня, дівча, хлоп'я, хатина, подорож, оселя, дворище, вікно, море, горе, багатство, чумацтво, література, поезія, рух, читання, тополя, бабуся, суддя, танок, музика, п'єса, драма, вірш, корінь, честь, картоплище, дівування, голос, батько, поступ, скеля, біі, димар, писар, плем'я, вим'я, зелень, правопис, медицина, кухня, сажа, кача.

§ 38. ІМЕННИКОВІ СУФІКСИ.

Як про це сказано раніше, суфіксами ми можемо творити нові слова з іншими значеннями або тим самим словам надавати різні відтінки: здрібнілості, згрубілості, пестливості, зневажливості та інші.

Отже, суфікси діляться на дві групи: словотворчу і відтінкову. До словотворчих іменникових суфіксів належать:

1. Суфікси, якими можна утворювати іменники, що означають назви професії, роботи, національності, місця проживання, походження, тощо:

-АР, -ЯР : писар, друкар, каменяр, маляр.

-ИР: проводир, поводир, командир.

-АЧ, -ЯЧ: ткач, перекладач, сіяч, діяч.

-АК, -ЯК: співак, ходак, воляк, подоляк.

-АЛ: коваль, скрипаль, праля, шваля.

-ИК, -НИК, -АЛЬНИК, ИЛЬНИК, -ІЛЬНИК: січовик, судовик, баштанник, робітник, подавальник, постачальник, лічильник, щепільник, золільник.

-ИН: сорбин, турчин / часто перед цим суфіксом буває ще один суфікс. -АН, -ЯН: селянин, громадянин, міщанин, гусарин, заробітчанин.

-ЕЦЬ: жнець, промовець, повстанець, швець, кравець.

• -ИЧ: дідич, шляхтич, гетьманич.

-ТЕЛЬ: учитель, гнобитель, засідатель.

-ИСТ, -ІСТ: бандурист, тракторист, економіст.

2. Суфікси, якими можна утворювати іменники — назви збірних предметів, дії, місця, властивості, одиничності, абстрактності, знаряддя тощо:

-СТВ, -ЦТВ: громадянство,птаство, жінство.

-ЕНН, -ІНН, -АНН: запалення, зміцнення, ходіння, моління, благання, старання.

-Ю: перевирка, живарка, косарка.

-ОТ: турбота, дрімота, робота.

-ЧИН (ЩИН): козаччина, гайдамаччина, займанщина, Вінниччина, Прилуччина, Туреччина.

-ИЩ: урочище, кладовище, просище, картоплище.

-ІСТЬ: гордість, радість, заздрість.

-ИЛ: точило, зубило, мотовило.

3. Різні інші суфікси.

-РН, -ЛБН (на означення виробничих закладів, місця праці): друкарня, перукарня, пекарня, майстерня, копальня, цегельня.

-ТН, -ШН (на означення надокучливої, нервозної дії): верескотиня, метушиня, гуркотиня; при деяких основах ці суфікси вживаються на означення зневажливої збірності: комашня, босячня, малишня.

-ІЛН, -АЛН (на означення держаків різних знарядь праці): грабилно, мотовилно, держално; пужално.

-ЕНК (вживається для утворення назви сина за назвою або професією батька): коваленко, бондаренко, Василенко.

-ІВН (на означення дочки, подібній до -ЕНК): бондарівна, писарівна, королівна.

-ИХ (на означення жінки за назвою або професією чоловіка): писариха, дячиха, Терпилиха.

-ИЗМ (-ІЗМ) (вживається для утворення назв для означення філософських систем, наук, напрямів, поглядів, суспільних формацій): ідеалізм, феодалізм, економізм, еволюціонізм, демократизм; націоналізм.

До відтінкової групи суфіксів належать:

1. Суфікси, що надають іменникам значення здрібності, зменшеності або постлівості:
  - ИК: дворик, столк.
  - ОК; дубок, гайок, синок.
  - К: хатка, ніжка, ручка.
  - ЕЦЬ: камінець, вітерець, ремінець.
  - ИЦ: сестриця, вдовця, травця.
  - ОЧОК, -ЕЧОК: садочок, синок, дідочок, пучечок, бичечок.
  - ОЧК, -ЕЧК: невісточка, хусточка, сонечко, донечка.
  - ОНЬК, -ЕНЬК: дібровонька, удівонька, доленька, рученька, пшениченька.
  - ИНК, -ШК: хатинка, хустинка, матінка, вутінка.
  - ИЧК: телечка, лисичка, сестричка.
  - ЕН: гусеня, каченя, котеня.
2. Суфікси, що надають іменникам значення згрубілості, зневажливості тощо:
  - ИЩ: ручище, головище, баранище, багнище.
  - АК, -ЯК, -ЮК: читака, жожака, забіяка, гуляка, каменюка, шаблюка.
  - УГ, -ЮГ, -ЯГ: хапуга, катюга, бродяга, добряга.
  - УГАН, -ИГАН: дідуган, хлопчуган, стариган.
  - УР, -ЮР: кобтур, ціпура, носюра.

ВПРАВА 1. Від поданих нижче слів утворіть нові іменники, додавши словотворчі суфікси.

Робота, рука, косити, писати, малювати, жінка, учити, старій, молодій, співати, трактор, сіяти, батько, книга, Україна, турок, читати, демократія, село, Поділля, студент, Галич, перевіряти, мандрувати, школа, ліс, кобза, газета, місто, дуб, сад, мед, пасіка, будувати, голос, дід, вода, господарювати, знати, камінь, кухня, друкарня.

ВПРАВА 2. Поданим нижче іменникам надайте іншого відтінку при допомозі відтінкових суфіксів.

Вишня, мати, ліс, гай, горб, хата, дід, мороз, вода, степ, сад, голос, козак, чумак, кінь, криниця, дуб, явір, гора, місяць, клен, стежка, дорога, коса, голова, рука, галка, пивка, камінь, циганка, сестра, ніч, земля, трава, пшениця, доня, доля, брат, батько, дівчина.

ВПРАВА 3. Підкресліть іменникові суфікси.

Талого снігу платочки сивенькїї, дощик дрібненькїї, холодний вітрець, проліски в рідкій травниці тоненькїї, — се була провесна, щастя вінець? /Л. Укр./ Тече вода із-за гаю та попід горою; хлюпошуться качаточка поміж осокою. А качечка випливає з качуром за ними, ловить ряску, розмовляє з дітками своїми. /Т. Шевч./ Уже Петрівочка та мала нічка, не виспалася наша дівочка. /Нар. пісня/. Як зіронька зійшла — усе поле та її освітила, як дівчина вийшла — козаченька та її розвеселила. /Нар. пісня/. Ой попливи, вутко, проти води прудко та її накажи моїї неньці, що я умру хутко. /Нар. пісня/. Поруч з Джерихою спділи чотири жінки. /Н.-Лев./ Ой, давно, давно я в батенька була, вже тая стежечка терном заросла. /Нар. пісня/. Заздрив струмочок глибокому річищу, повній, як око, воді. /Дн. Чайка/. Ой, ходить сон коло вікон, а дрімота коло плота. /Нар. пісня/. Чи я в полі не пшениця була, чи я в полі не зерниста була! Взяли мене та її пожали і в снопки пов'язали — така доля моя! /Нар. пісня/. Клушки з прив'язаним до них казанчиком лежали осторонь на пісочку. /М. Коцюб./ Прийшов марець — замерз старець. /Прислів'я/. Де плуг — господар, а борона — господиня, там повна кожна посудина. /Прислів'я/. Кожен кущик, горбок, долинка, кожна стежечка — все це було йому знайоме. /М. Коцюб./ Вітрець повіває, листячко колише, а брат до сестриці дрібні листи пише. /Нар. пісня/. Ой, крикнули вутенята по тім боці ставу. /Нар. пісня/.

§ 39. ПРАВОПИС СКЛАДНИХ ІМЕННИКІВ.

В складних іменниках, утворених із прикметника та іменника, сполучним звуком буде О або Ю. Напр.: чорноморець, кривоніс, рябошапка, снігоблузник, криворучка.

В складних іменниках, утворених із іменників, та інших слів, сполучними звуками бувають:

1. О, коли попередній іменник кінчається на твердий приголосний звук або ж, ч, ш, щ: верболіз, книгозбірна, червоточина, душогубець, мечоносець.
2. Є, коли попередній іменник кінчається на подвоєний м'який приголосний звук або Й: життєтис, краєзнавство, краєвид.
3. Е або О, коли попередній іменник має м'яку основу: працездатність, землемір, костогриз.

Коли першою частиною складного іменника є дієслово наказового способу 2 особи однини або числівники п'ять, шість, сім і т. ін., тоді сполучним звуком буде И: вернигора, болиголов, паливода, зайдиголова, П'ятихатки, Семигори.

Іноді складники складних іменників з'єднуються без сполучних звуків. Напр.: країнебо райдерево, тризуб.

В ПРАВА: Утворіть складні іменники з слів, що стоять у дужках /легкий + дух/, /чорна + земля/, /довгий + носик/, /добрий + ніч/, /добрий + вечір/, /святий + вечір/, /довгий + шия/, /верх + віття/, /ніс + ріг/, /три + поле/, /рівний + вага/, /кров + пити/, /літо + писати/, /гречка + сіяти/, /сіно + жати/, /правильно + писати/, /все + знати/, /новий + твір/.

§ 40. ПРАВОПИС ЧАСТОК НЕ І НІ З ІМЕННИКАМИ.

Частку НЕ з іменником пишемо разом у таких випадках:

1. Коли частка НЕ є складовою частиною іменника, без якої іменник не вживається: ненависть, нехрист, пероба, недобиток, нехворощ, недолік, негідник.
2. Коли частка НЕ з іменником утворює нове слово з протилежним значенням до того значення, яке має іменник без частки НЕ. Часто можна такій спільній з часткою НЕ іменник замінити іншим, близьким своїм значенням словом. Приклади: правда — неправда /тобто кривда, брехня/, щастя — нещастя /тобто лихо, горе/, воля — неволя /тобто рабство/ і т. інші.

У всіх інших випадках частка НЕ з іменниками пишеться роздільно, зокрема:

1. У випадках протиставлення. Напр.: Життя прожити — не поле перейти.
2. Коли частка НЕ, що стоїть перед іменником може бути застосована до дієслова чи до пропущеної зв'язки Є: Не правди він прагне. /Він не прагне правди/.

Частка НІ з іменником завжди пишеться окремо, крім тих випадків, коли без частки НІ іменник не існує: нісенітниця, нікчемність.

В ПРАВА. Перепишіть ці речення, частки не і ні, що стоять у дужках, напишіть разом з іменником чи окремо.

Мій милій люде, відпочинь, як /не/ мовля на материнських
грудях теплих. /В. Барк./ Лічу в /не/ волі дні і ночі і лік забуваю.
/Т. Шевч./ Кругом /не/ правда і /не/ воля, народ замучений мовчить.
/Т. Шевч./ Боже милій! Чи довго буде ще мені в оцій незамкнутій
тюрмі понад оцим /ні/ кчемним морем нудити світом? /Т. Шевч./
Коли б мені, Господи, /не/ ділі діждати, то пішла б я до роду
гуляти. /Нар. пісня./ Нехай /ні/ жар, /ні/ холод не спинить вас.
/І. Фрая./ Ой, нема, нема /ні/ вітру, ні хвилі із нашої України.
/Т. Шевч./ Розвернися на всі боки, ниво-десятино, та посійся /не/
словами, а розумом, ниво! /Т. Шевч./ Я була ще /не/ долітком, як
Батурин славної Москва вночі запалила. /Т. Шевч./ Схаменіться /не/
долюдки, діти юродиві! Подивіться на рай тихий, на свою країну.
/Т. Шевч./ Чи можем ми, діти, веслими бути, як неська в /не/
долі, в нужді побивається нами? /Л. Укр./ /Ні/ долі, /ні/ волі у
мене нема, зосталася тільки надія одна: надія вернутись ще раз на
Україну, поглянути ще раз на рідну країну. /Л. Укр./

§ 42. УЗГОДЖЕННЯ ПРИКМЕТНИКІВ З ІМЕННИКАМИ І ЗМІНА ПРИКМЕТНИКІВ.

Прикметник найчастіше відноситься до іменника і узгоджується з ним у роді, числі й відмінку.

Приклади: Рідний край, рідна пісня, рідне поле. Дунали рідні пісні. Діти знають багато рідних пісень.

Прикметники змінюються за родами /зелений дуб, зелена нива, зелене поле/, за відмінками /зеленого дуба, зеленому дубові, зеленим дубом і т. д./, за числами /зелена нива, зелені ниви/.

Прикметники в чоловічому роді в називному відмінку однини мають закінчення -ИЙ, -ІЙ, -ЇЙ або чисту основу: широкий, братній, безкрайї, батьків, материн.

Прикметники в жіночому роді в називному відмінку однини мають закінчення -А або -Я: широка, братня, безкрая, батькова, сестрина.

Прикметники в середньому роді в називному відмінку однини мають закінчення -Е або -Є: широке, братне, безкрає, батькове, сестринє. Ці закінчення називаються родовими закінченнями.

Родові закінчення прикметники мають тільки в однині, у множині всі роди прикметників мають однакові закінчення: широкі степи, широкі ниви, широкі поля.

ВІПРАВА. Перепишіть ці речення. Прикметники, що стоять у дужках, узгодьте з тими іменниками, до яких вони відносяться.

І марили айстри в /розкішній/ шівні про трави /шовковий/, про /сонячний/ дні. /О. Олесь/. Краще в /рідний/ краю милім полягти кістьми, сконати, ніж в землі /чужа, ворожа/ в славі й шані пробувати. /М. Ворон./. На галяву вискакує з гущини сарна і, зачарована /чудовий/ концертом зупиняється, витяга /цікава/ мордочку до /кривава/ смуги обрію, що червоніє на узліссі поміж деревами, і слуха. /М. Коцюб./. Віз звернув з /великий степовий/ шляху і покотився по ледве /примітний/ прикметах межі. Швидко їй та межа пропала, і віз побіг /гладенький/ степом. З-за /густий/ будяків і всякого зілля незабаром висунулись баштанн з /довгий/ рядками /високій/ соняшників. За соняшниками зараз виступали /рівний/ ряди /гостролистий/ кукурудзи, насадженої кругом баштанів дуже /рівний/ рядками: потім відкрилося поле, наче заслане /картатий/ хустками, де зеленіло /дрібненький кавунячий/ огудиння, блищали в /яснозелений/ листі

/жовтий/ дні, зеленіли й біліли /здоровенній/ кавуни. Н.-Лев./.
Мені не вєлавитись ділами /голосній/, і може в битвах я покину
меч і щит, та люблю вірити, що знов земля цвістиме і новий плід
зачне, і вродить новий плід. /М. Рильськ./.

§ 43. ПРИКМЕТНИКИ ЯКІСНІ І ВІДНОСНІ.

Одні предмети можуть відрізнятися від інших предметів більшою мірою якоїсь ознаки, якості чи властивості. Напр.: Жито зелене, а овес зеленіший. Яблуко смачне, груша смачніша. Той чоловік добрий, а той ще добріший. Цю більшу міру якоїсь ознаки, якості чи властивості ми можемо виразити прикметниками.

Прикметники, що виражають ознаки або властивості, які можуть бути виявлені більшою чи меншою мірою в різних особах чи предметах, називаються якісними прикметниками.

Приклади: глибокий, високий, рівний, добрий, цікавий.

Але є такі ознаки чи прикмети в предметах, які не можуть бути виявлені більшою чи меншою мірою. Напр.: глиняні горшки. Скільки б тих горшків не було, всі вони однаковою мірою ознаки характеризуватимуться: глиняний, глиняні тощо.

Прикметники, що показують відношення до предмета /особи, матеріалу, часу, місця тощо/ і виражають ознаки, які не можуть виявлятися більшою або меншою мірою, називаються відносними.

Приклади: земляний, горіховий, вечірній.

До відносних прикметників належать і ті, що виражають приналежність: Петрів, материн, сестрин, братів. Ці прикметники називаються присвійними.

Іноді ми вживаємо відносні прикметники в переносному значенні, тобто надаємо їм характеру якісних прикметників. Напр.: кам'яний будинок. В цьому реченні прикметник кам'яний буде відносним; а в реченні кам'яна душа /тобто мертва, холодна, черства/ прикметник кам'яна вжитий в переносному значенні якісного прикметника.

Присвійні прикметники утворюються з допомогою суфіксів -ІВ, -ЇВ, які додаються до іменників чоловічого роду /брат -ів, батьк -ів, Андрі -їв/; і суфіксів -ИН, -ІН, які додаються до іменників жіночого роду /сестр -ин, доньч -ин, Марі -їн/. Також і в присвійних прикметників, утворених від неслівних іменників жіночого роду, буде суфікс -ИН, а не -ІН. Отже, Галя -- Галин, доня — донин, Муся — Мусин та інші.

В присвійних прикметниках з суфіксом на -ІВ, утворених від іменників чоловічого роду твердої групи у відкритому складі І чергується з О: братів — братова, Романів — Романова, Петрів — Петрова; у присвійних прикметниках, утворених від іменників чоловічого роду м'якої і мішаної групи з допомогою суфіксів -ІВ, -ЇВ, звук І чергується з Е, а звук Ї чергується з Є у відкритих складах: Гриців — Грицева, Матвійв — Матвієва, Сергійв — Сергієва.

ВІПРАВА. Перепишіть ці речення і виписіть прикметники в окремі колонки: якісні, відносні, присвійні.

Подільське тихе село в долині між садами. /Б. Лещк./ . Роки любії, дитячі, як весняні води, зникли, але гомін вод весняних не забудеться повік. /Л. Укр./ . Голос Маланчи став теплішим. /М. Коцюб./ . Великий був Шевченків геній, що спостеріг тайну народнього серця і поезії. /Н.-Лев./ . Дітей маленьких двоє, побравшись за руки, по квітчастих лугах підгірських, стежкою поперек нив у жарку літню днину ішли з села. /І. Фран./ . Хома встромляє в Андрієві очі свої, каламутні. /М. Коцюб./ . Горять на галяві лагідні свічі: то жовтий цвіт підносять дивина, стоять дерева на премудрім вічі і мова їх — промінна тишина. /М. Орест/ . Гострий, колючий смішок ворухнеться в Хоминих грудях. /М. Коцюб./ . Старшенький хлопчик був біловолосий, з синіми очима, з конем вербовим у руці. У нього за пазухою кусень добрий хліба і квітка на кайстровім капелюсі. /І. Фран./ .

§ 44. ПОВНІ І КОРОТКІ ПРИКМЕТНИКИ.

Прикметники діляться на повні і короткі.

Повні прикметники мають закінчення -ИЙ, -АЯ, -ЕЄ, -ОГО, -ОМУ, -ИХ, -ИМИ і т. д.: зеленій сад, зелена ліщина, зеленеве жито, зелених садів, зеленими садами та інш.

Повні закінчення в прикметниках жіночого, середнього роду в називному і знахідному відмінку однини та називному відмінку множини /широка долина, зелені поля, вороні коні/ зустрічаються переважно в поезії, народніх піснях та живій народній мові. Літературна норма в цих формах прикметників має короткі закінчення: -А, -Е, або -Є, -І: зелена нива, зелене поле, народне добро, зелені ниви. Є прикметники, що зовсім не мають закінчення в називному й знахідному відмінку однини чоловічого роду: батьків двір, материн подарунок. Такі прикметники також будуть короткими.

Поруч деяких повних прикметників чоловічого роду існують паралельні короткі форми: дрібний дощик і дрібен дощик, я певний і я певен, я повинний і я повинен і т. ін.

Примітка. Повні прикметники утворились від коротких, отже вони пізніші. В давній слов'янській мові короткі прикметники відмінювались, як іменники. Напр.: старь дуб, стара дуба, стару дубу і т. д.; тиха вода, тихы воды, тиху воду і т. д., сине небо, сняя неба, синю небу тощо. Потім до цих коротких форм прикметників почали додавати форми вказівного займенника -И, -Я, -Е, що відповідає теперішній формі того ж займенника тої, та, те. Цей прикметник відмінювався так: и, его, ему і т. д.; я, ся, ею і т. д. Ці відмінкові форми вказівного займенника додавалися до коротких прикметників і почали зливатися в одне слово, утворивши таким чином такі форми прикметників: старь + и = старьи, стара + я = старая, старо + е = старое, а за ними виникли і такі форми: стара + его = старого, сучасна форма старого, стару + ему = старому і т. д.

В більшості форм сучасних прикметників відмінкові форми колишнього вказівного займенника И, Я, Е в дещо зміненому вигляді збереглися і через те такі форми сучасних прикметників, як добрий, зелений, доброго, доброму, добрими, — звуться повними. Форми прикметників, в яких утратилась давня займенникова частина їхнього закінчення і збереглися тільки старіші іменникові закінчення /-А, -У, -Е, -І/ називаються короткими /стара, стару, старе, старі, зелена, зелену, зелене, зелені/.

В П РА В А. Перепишіть ці речення, підкресливши повні форми прикметників однією рискою, а короткі — двома.

І широкою долину, і високою моголою, і вечірною годину, і що сиплось, говорилось — не забуду я. /Т. Шевч./ Убогії села, убогії ниви, убогий, обшарпаний люд, смутнії картини, смутні, невеселі, а інших не знайдеш ти тут. /Б. Грінч./ Ої, чого, селезень, та смутний, не весел, смутний, не весел, не одрадожен? /Нар. пісня./ Безконечні стежки, скриті, інтимні, наче для самих близьких, водять мене по нивах, а ниви котять та й котять зелені хвилі і хлюпають ними аж у краї неба. /М. Коцюб./ Вставай, хто живий, в кого думка повстала: година для праці настала! Не бійся досвітньої мли, — досвітній огонь запали, коли ще зоря не заграла. /Л. Укр./ Над берегом є там крутая гора, на ній бовваніє самотня могила; усі її знають — старі й дітвора: земля Кобзаря там навіки покрила. /Л. Гліб./ О люде мій

бідний, моя ти родино, брати мої вбогі, закуті в кайдани! Палають, страшні, незагойні рани на лоні у тебе, моя Україно! /Л. Укр./: Чом дуб не зелений, чи буря прибила? Козак не веселий: лихая година. /Нар. пісня/. Хто готов за край, за волю скласти голову свою, той бував, і є, і буде переможцем у бою. (О. Олесь. Дивен Бог у святих своїх, Бог Ізраїлів. Псалом).

§ 45. СТУПЕНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ.

Існують такі форми якісних прикметників, які показують неоднакову міру якості або властивості в порівнюваних предметах чи особах. Приклади; Дуб твердіший за сосну. Кожній дитині рідна мати найдобріша. В першому реченні, в якому порівнюється дуб із сосною, прикметник твердіший показує, що дуб має більше твердості, ніж сосна. В другому реченні прикметник найдобріша показує, що рідна мати в порівнянні з іншими матерями має найбільше доброти.

Прикметники, які показують, що в одному якомусь предметі є більше якості, ніж у другому предметі, називаються прикметниками вищого ступеня.

Напр.: Віл сильніший за коня. Київ більший від Харкова.

Прикметники вищого ступеня при порівнянні якості двох предметів вживаються з словами за, від, ніж, як.: море більше, ніж озеро; камінь важчий, як дерево.

Прикметники, які показують, що один якийсь предмет має найбільше якості в порівнянні з усіма іншими предметами, називаються прикметниками найвищого ступеня.

Напр.: В Пилипівку ночі найдовші. Найвищі гори в світі є в Азії.

Прикметники вищого ступеня творяться додаванням до основи прикметника суфіксів -Ш або -ІШ: тихий — тихший, старий — старший, рідний — рідніший, ясний — ясніший.

Примітка. При утворенні прикметникових форм вищого ступеня при допомозі суфікса -Ш звичайні прикметникові суфікси -К, -ОК, -ЕК випадають: рідкий — рідший, тонкий — тонший, глибокий — глибший, далекий — дальший. Однак існують і паралельні форми з суфіксом -ІШ, перед яким звичайний прикметниковий суфікс -К зберігається: гіркий — гірший — гіркіший, гладкий — гладший — гладкіший, швидкий — швидший — швидкіший, можливо й швидчіший.

Приголосні звуки Г, Ж, З разом з суфіксом -Ш переходять у ЖЧ, а приголосний С з тим же суфіксом Ш переходить у Щ: дорогий — дорожчий /але: легший/, дужий — дужчий /але: хижий — хижіший/, близький — ближчий, вузький — вузчий, високій — вищий, красивий — кращий і красивіший.

Прикметники найвищого ступеня утворюються додаванням префікса НАЙ- до прикметника вищого ступеня: сильніший — найсильніший, могутніший — наймогутніший.

Для підсилення ступеневості прикметників найвищого ступеня до них додається ще один префікс ЯК- або ЩО- : найсильніший — щонайсильніший — якнайсильніший, найтяжчий — якнайтяжчий — щонайтяжчий.

Від деяких форм якісних прикметників не можливо утворити форм вищого і найвищого ступеня. В таких випадках для них утворюються прикметники вищого і найвищого ступеня від інших коренів.

Приклади: великий — більший — найбільший, малий — менший — найменший, добрий /непоганий/ — кращий — найкращий.

В П Р А В А 1. Розподіліть нижчеподані прикметники на дві групи: якісну і відносну.

Широкій, швидкій, солом'яній, дерев'яній, холодній, заморозній, вільній, сирій, середній, сусідній, дитячий, обідній, щасливий, братній, дружній, ранній, сніжний, природний, вечірній, рідний, пізній, літній, темний.

В П Р А В А 2. Утворіть від поданих нижче прикметників форми вищого і найвищого ступенів за таким зразком: сніжний — сніжніший — найсніжніший.

Вродливий, могутній, ніжний, зелений, чорний, червоний, дешевий, мудрий, хитрий, лютий, грубий, милий, гарячий, пильний, тихий.

В П Р А В А 3. Підсильте прикметники найвищого ступеня префіксами що- або як- і узгодьте їх з словами в придуманих вами реченнях: багатий, видатний, витривалій, пізній, вільний, вузький, рідний, могутній, святій.

В П Р А В А 4. Перепишіть ці речення і підкресліть у них звичайні прикметники однією рискою, прикметники вищого ступеня двома рисками, а найвищого — трьома.

Сірим змієм плазує шлях з гори на долину поміж зеленою травою безкрайого степу. /П. Мирн./ Чорніші чорної землі блукають люди. /Т. Шевч./ Зеленеє жито, зелене, хороші гості у мене, а ще зеленіший овес, ой, зібрався рід мій увесь. /Нар. пісня/. Він із давнього патріархального життя перейшов у нове, не в одному краще, вільніше,

ширше від старого. /І. Фран./ . Пекло старшіше горить в нашім краю, — чом же в нас Данта немає. /Л. Укр./ . Найглибші річкові пороги й нурти перепливати... то йому все одно, що вам або нам водці іспити. /М. Вовч./ . Чужа хата гірша за ката. /Прислів'я/ . З серця, людино, свого, з глибини його щонайглибших Владаря світлого клич! /М. Орест/ . Вогонь охоче поліз по серпанках, і чорні отвори вікон стали ще глибшими в червоних рухливих рамах. /М. Коцюб./ .

§ 46. ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ.

Зразки відмінювання.

Від- мінки	О Д Н И Н А			М Н О Ж И Н А
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	Для всіх родів
Н.	добр-ий	добр-а	добр-е	добр-і
Р.	добр-ого	добр-ої	добр-ого	добр-их
Д.	добр-ому	добр-ій	добр-ому	добр-им
З.	як Н. або Р.	добр-у	добр-е	як Н. або Р.
Ор.	добр-им	добр-ою	добр-им	добр-ими
М.	на добр-ому (добр-ім)	на добр-ій	на добр-ому (добр-ім)	на добр-их
К.	як називний			
Н.	батьків	батьков-а	батьков-е	батьков-і
Р.	батьков-ого	батьков-ої	батьков-ого	батьков-их
Д.	батьков-ому	батьков-ій	батьков-ому	батьков-им
З.	як Н. або Р.	батьков-у	батьков-е	як Н. або Р.
Ор.	батьков-им	батьков-ою	батьков-им	батьков-ими
М.	на батьков-ому (батьков-ім)	на батьков-ій	на батьков-ому (батьков-ім)	на батьков-их
К.	як називний			
Н.	син-ій	син-я	син-е	син-і
Р.	синь-ого	синь-ої	синь-ого	син-іх
Д.	синь-ому	син-ій	синь-ому	син-ім
З.	як Н. або Р.	син-ю	син-е	як Н. або Р.
Ор.	син-ім	синь-ою	син-ім	син-іми
М.	на синь-ому (син-ім)	на син-ій	на синь-ому (син-ім)	на син-іх
К.	як називний			

Від- міпки	О Д Н И Н А			М Н О Ж И Н А
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	Для всіх родів
Н.	безкра-її	безкра-я	безкра-е	безкра-ї
Р.	безкра-їюго	безкра-їюї	безкра-їюго	безкра-їх
Д.	безкра-їюму	безкра-її	безкра-їюму	безкра-їм
З.	як Н. або Р.	безкра-ю	безкра-е	як Н. або Р.
Ор.	безкра-їм	безкра-їюю	безкра-їм	безкра-їми
М.	на безкра-їюму (безкра-їм)	на безкра-її	на безкра-їюму (безкра-їм)	на безкра-їх
К.	як називний			

Як прикметники добрий, батьків, будуть відмінятися: твердий, гарячий, високій, братів, сестри Матвіїв і інш.

Як прикметники сній, безкраїї, будуть відмінятися: братній, вечірній, давній, житній, орлій, довгопній, довговій і т. ін.

Розглядаючи зразки відмінювання прикметників, ми зможемо встановити, що одні прикметники мають тверді приголосні в кінці основи перед закінченням, а інші — м'які. Тому прикметники поділяються на дві групи: тверду і м'яку.

До твердої групи належать прикметники, що мають тверді приголосні звуки в кінці основи: рідний, довгий, широкий, зелений, снів, материн, донин, Надій, Олексій.

До м'якої групи належать прикметники, основи яких кінчаються на м'який приголосний звук і на голосний, а саме:

- а) безодній, ближній, братерній, братній, будній, великодній, верхній, вечірній, вишній, всевітній, городній, Господній, давній, дорожній, достатній, древній, дружній /в значенні приятний/, житній, західній, забутній, задній, крайній, кутній, літній, майбутній, матерній, могутній, мужній, надвірній, народній /і народний/, незабутній, ніжній, новітній, обідній, осінній, останній, остатній, передній, пізній, порожній, послідній, присутній, путній, ранній, самотній /але: самітній/, середній, сній, спідній, сторонній, суботній, сусідній, східній, хатній, художній.
- б) Прикметники прислівникового походження, наприклад: вчорашній, домашній, завтрашній, долішній, тутешній, справжній тощо.
- в) Прикметники, що кінчаються на -її, -її: орлій, козій, безкраїї, довговій, довгопній.

Примітка. В практиці для визначення групи прикметника керуються називним відмінком однини жіночого роду: закінчення -А визначає тверду групу прикметників /висока, крута, суха/, закінчення -Я визначає м'яку групу прикметників /рання, снія, верхня/.

§ 47. УВАГИ ДО ПРИКМЕТНИКОВИХ ЗАКІНЧЕНЬ В ДЕЯКИХ ВІДМІНКАХ.

В родовому відмінку однини прикметники чоловічого і середнього роду мають закінчення -ОГО, /-БОГО/, жіночого роду -ОЇ, /-БОЇ/.

Примітка. Прикметники м'якої групи однини всіх трьох родів, мають пом'якшення кінцевого приголосного основи в тих відмінках, у яких закінчення починається з О: могутнього, могутньої, могутньому, могутньою і т. д.

В давальному відмінку прикметники чоловічого і середнього роду мають закінчення -ОМУ (БОМУ), жіночого роду -ІЙ, після голосного -ІЙ: доброму, народній школі, безкраїї рівнині.

В орудному відмінку прикметники чоловічого і середнього роду мають закінчення -ИМ, м'яка група -ІМ, жіночого роду -ОЮ: чорним, снім, безкраїм, рідною, гарячою, спньою.

Примітка. Слід пам'ятати, що іменники жіночого роду мішаної групи на -ЖА, -ЧА, -ША, -ЩА в орудному відмінку мають закінчення -ЮЮ, а прикметники жіночого роду -ОЮ. Отже, свіжа межа — свіжою межею, летяча туча — летячою тучею, краща площа — кращою площею.

В місцевому відмінку прикметники чоловічого і середнього роду поруч закінчень -ОМУ (БОМУ), (-ЙОМУ) мають ще закінчення -ІМ, -ІМ: на високому дубі — на високім дубі, на батьковому полі — на батьковім полі, на спньому — на снім, на безкрайному — безкраїм. Прикметники жіночого роду мають ті ж закінчення, що й у давальному відмінку: -ІЙ, -ІЙ.

В називному відмінку множини прикметники обох груп мають закінчення -І, після голосної -Ї: рідні поля, круті гори, безкраї степи.

ВПРАВА. 1. Провідмініайте ці прикметники в однині і множині: рідній, великій, сухий, ранній, осінній, блискучій, Миколли, довгошій, Андріїв.

ВПРАВА 2. Перепишіть ці речення і, замість крапок, поставте закінчення.

То була тиха ніч-чарівниця, покривалом спокійн... , широк... простелилась вона над селом: прокидалась край неба зірниця, мов над озером тих... глибок... лебідь сплескував біл... крилом. /Л. Укр./ В зелен... діброві Василь сіно косить. /Нар. пісня/. Світає, край неба палає; соловейко в темн... гаї сонце зустрічає. /Г. Шевч./ Вона любила осіни... пору, коли повітря таке прозор... Вона любила холодн... ночі, повн... місячн... сяйва. /М. Коцюб./ І марили айетри в розкішн... півені про трави шовков..., про сонячн... дні. /О. Олесь/. Високо-високо під небом вечіри... пролетіли величезн... табуном дик... гуси у плавні на ніч і виповнили повітря дивн... гуком, що, мов відгомін далек... дощу, пронісся понад тих... Дунаєм. /М. Коцюб./ Визволь, Господи, всіх бідн... невольників з тяжк... неволі турецьк..., з каторги букурменськ... на яси... зорі, на тих... води, у край весел..., у народ хрещен... /Нар. дума/. Вже генії лісу в зазовн... трубить ріг. А в лісі шепче юн... листя і дише чистота, і в тиші галяв урочист... поветало чудо променист... — конвалія свят... /М. Орест/. Довг... осіни... вечорами велєсь безконечн... розмови та суперечки. /М. Коцюб./ Хвилі не вір ти мінлив...: вітер де віє, туди вона б'є, берег тверд... незрадлив... — він тільки певн... притулок дає. /Б. Грінч./ З укритого гнізда в скелест... десь щілінні з тяжк... він розмахом рвонувєсь під хмари син... /Л. Фран./ Яси... сонячн... промінь срібн... доріжкою лягає по снігу межн довг... тінями. /М. Коцюб./ Хто ж можуть... заборонити встати й нам од сну? /Гр. Чупр./ Я спала сном каміни... у печері глибок..., чорн..., воєк... та холодн... /Л. Укр./

§ 48. ПРИКМЕТНИКИ - ІМЕННИКИ.

Деякі прикметники, зберігаючи прикметникову форму, виконують у реченні роль іменника і відповідають на питання хто?, що? /а не який? чий?/.

Приклади: Будівничий оглядав цукроварню. Молода з друзками ходила по селу і клпкала на весілля. Котляревський перший поклав народню мову за основу літературної мови. . .

Щодо відмінювання прикметники-іменники поділяються на три частини:

а) Перша частина відмінюється, як звичайні прикметники. Сюди належать такі прикметники, як: черговий, вартовий, Мирний, Рівне, Вишнєвський, Барвінський, лютий /місяць/, учений тощо.

Н.	Мирн-ий	Дніпров-а	Рівн-е
Р.	Мирн-ого	Дніпров-ої	Рівн-ого
Д.	Мирн-ому	Дніпров-ій	Рівн-ому
З.	Мирн-ого	Дніпров-у	Рівн-е
Ор.	Мирн-им	Дніпров-ою	Рівн-им
М.	на Мирн-ому (ім)	Дніпров-ій	Рівн-ому (ім)
К.	як називний		

б) Друга частина відміняється, як звичайні іменники. Сюди належить географічні назви на -ІВ, -ІВ, -ИН, а також чоловічі прізвища на -ИН: Канів, Харків, Київ, Почаїв, Чигирин, Яготин, Волошин, Турчин тощо.

Н.	Харків -	Чигирин-	Турчин-
Р.	Харков-а	Чигирин-а	Турчин-а
Д.	Харков-у	Чигирин-ові	Турчин-ові
З.	Харків -	Чигирин-	Турчин-а
Ор.	Харков-ом	Чигирин-ом	Турчин-ом
М.	у Харков-і	у Чигирин-і	на Турчин-ові (і)
К.	Харков-е	Чигирин-е	Турчин-е

Примітка. Жіночі прізвища на -ИНА, -ОВА і власні назви середнього роду на -ИНЕ, -ОВЕ відміняються, як прикметники: Ольга Волошина, Ольги Волошиної, Ользі Волошиній, Ольгою Волошиною тощо; тільки в називному множини вони мають іменникове закінчення -И: Ольга і Марія Волошини, Галина і Ніна Єфремови.

в) І третя частина прикметників-іменників має мішані закінчення і прикметникові, і іменникові. До цієї частини належать: чоловічі прізвища на -ІВ, (-ІВ), ОВ. В орудному відмінку однини і у всіх відмінках, крім називного, множини вони мають прикметникові закінчення. В усіх інших відмінках вони мають іменникові закінчення.

	Одинна	Множина
Н.	Драгоманів-	Драгоманов-и
Р.	Драгоманов-а	Драгоманов-их
Д.	Драгоманов-у	Драгоманов-им
З.	Драгоманов-а	Драгоманов-их
Ор.	Драгоманов-им	Драгоманов-ими
М.	при Драгоманов-у (і)	при Драгоманов-их
К.	як називний	

Н.	Зеров-	Зеров-и
Р.	Зеров-а	Зеров-их
Д.	Зеров-у	Зеров-им
З.	Зеров-а	Зеров-их
Ор.	Зеров-им	Зеров-ими
М.	при Зеров-у (і)	при Зеров-их
К.	як називний	

ВПРАВА 1. Провідмініяйте слідуючі прикметники-іменники: Барвінський, Єфремов, Гусятин, Загірня, Глібова.

ВПРАВА 2. Перепишіть ці речення і підкресліть у них прикметники-іменники.

Лінивий двічі робить, скупий двічі платить. /Прислів'я/. В багатого хоч візьму я — убогому даю, а так гроші поділивши, гріха я не маю. /Нар. пісня/. Питається лютий: „Чи ти обутий?“ /Прислів'я/. Як бідний плаче, то ніхто не бачить, а як багатий скривиться, то всяке дивиться. /Прислів'я/. Зорі сяють; серед неба світить білолицій; верба слуха соловейка, дивиться в криницю. /Т. Шевч./ Отак вона вишивала, у віконце виглядала: чи не ревуть круторогі, чи не йде чумаки з дороги? /Т. Шевч./ До відважних світ належить, к чорту боязнь навесну. /І. Фран./ Діла добрих обновляться, діла злих загинуть. /Т. Шевч./ Не боїться мокрій дощу, а голій розбою. /Прислів'я/. Гей, та й поїдем, панове-молодці, у той лісок Лебедин. /Нар. пісня/.

§ 49. ПРИКМЕТНИКОВІ СУФІКСИ.

З допомогою суфіксів можна утворювати прикметники від різних частин мови.

Від іменників: дуб — дуб-ов-ий, дзвін — дзвін-к-ий.

Від займенників: свій — свій-ськ-ий, наш — нась-к-ий.

Від прислівників: вчора — вчора-ши-йї, сьогодні-ши-йї.

Від дієслів: учити — уч-ен-ий, пекти — печ-ен-ий.

За значенням прикметникові суфікси можна поділити на:

1. Суфікси якісних прикметників, 2. суфікси відносних прикметників, 3. суфікси присвійних прикметників.

До суфіксів якісних прикметників належать:

-АВ, -ЯВ, що означають неповну, частинну якість: чорн-яв -ий, кульг-ав -ий.

-АСТ, -ЯСТ, що мають підсиленіше значення проти суфіксів -АВ, -ЯВ: голов-аст-ий, зуб-аст-ий, гилл-яст-ий.

-АТ близький значенням своїм до суфіксів -АСТ, і -ЯСТ: бород-ат-ий, крил-ат-ий, ок-ат-ий.

-АЧ, -ЯЧ, -УЧ, -ЮЧ, -УЩ, ЮЩ, АЩ, -ЯЩ, що надають значення побільшеної, а почасти її згрубілої прикмети: лед-ач-ий, добр-яч-ий, рев-уч-ий, гомон-юч-ий, загреб-ущ-ий, завид-ющ-ий, проп-ащ-ий, труд-ящ-ий (що добре трудиться, трудолюбивий).

-К вживаній дуже часто в прикметниках, що означають значайну якість, а іноді вказують на нахил до чогось: гір-к-ий, солод-к-ий, говір-к-ий, в'яз-к-ий.

-ОК, -ЕК, -ИК на означення звичайної якості: вис-ок-ий, глибок-ий, дал-ек-ий, вел-ик-ий.

-Л також вживається на означення звичайної якості: круг-л-ий, стиг-л-ий, щуп-л-ий, а при сирросткованих основах неперехідних дієслів вказує ще на минулість дії: пожовк-л-ий, посні-л-ий, змарні-л-ий, погас-л-ий.

-ЛИВ, -ИВ вживаються на означення внутрішньої властивості, здібності, нахилу: покір-лив-ий, зрад-лив-ий, врод-лив-ий, в'їд-лив-ий, туж-лив-ий, правд-ив-ий, плакс-ив-ий, лін-ив-ий.

-УВАТ, -ЮВАТ вживаються на означення неповної, приблизної міри якоїсь прикмети чи властивості: піск-уват-ий, зелен-уват-ий, підстарк-уват-ий, гле-юват-ий, сні-юват-ий.

-ОВИТ вживається на означення чималої міри якоїсь прикмети, властивості або нахилу: талан-овит-ий, грош-овит-ий, сок-овит-ий, хвор-озит-ий.

-ЕНЬК на означення здрібності і пестливості: біл-еньк-ий, красп-еньк-ий, мал-еньк-ий.

-ЕСЕНЬК на означення більшої здрібності і пестливості, ніж у прикметниках із суфіксом -ЕНЬК: біл-есеньк-ий, рівн-есеньк-ий, молод-есеньк-ий.

-ІСІНЬК для показу найбільшої якоїсь прикмети: рівн-ісіньк-ий /зовсім рівний/, чист-ісіньк-ий, сам-ісіньк-ий.

-ЮСІНЬК подібний до паростка ІСІНЬК, але з більшим відтінком пестливості: мал-юсіньк-ий, тон-юсіньк-ий.

-ИСТ на означення збільшеної якості, прикмети або здатності до дії: голос-ист-ий, крапл-ист-ий, барв-ист-ий, танцюр-ист-ий, гонор-ист-ий.

-ЕНН, -ЕЗН на означення найбільшої згрубілості прикмети: здоров-ени-ній, страш-ени-ній, велич-ени-ній, глибоч-езн-ній, довжеле-езн-ній.

Суфікси -ЕНН, АНН в сполучі з основами, у яких є приростком частка ПЕ, вказують на неможливість виконати дію: незліч-ени-ній, непримир-ени-ній, неказ-ани-ній, невблаг-ани-ній.

-Н широко вживається для означення властивості при дієслівних основах, а також в словах іншомовного походження: пожив-н-ній, придат-н-ній, непохит-н-ній, актив-н-ній, оператив-н-ній, масив-н-ній.

До суфіксів відносних прикметників належать:

-АН, -ЯН що вживаються на означення матеріялу, з якого зроблено щось, або відношення предмета до якоїсь речовини: греч-ан-ній, горілч-ан-ній, кожуш-ан-ній, мід-ян-ній, очерет-ян-ній, солом'-ян-ній.

-Н вживається також на означення матеріялу, ґатунку, властивості, а подекуди і „багатства на щось“: заліз-н-ній, будівель-н-ній, риб-н-ній /багатий на рибу/, хліб-н-ній, молоч-н-ній /напр.: багатий на молоко скот/.

-ОВ, -ЕВ, -ЄВ вживається для означення, з якого матеріялу або маси зроблена річ, а також звичайної прикмети: верб-ов-ній, дуб-ов-ній, папер-ов-ній, смуш-ев-ній, криц-ев-ній, овоч-ев-ній, ба-ев-ній, житт-ев-ній, служб-ов-ній, степ-ов-ній, наук-ов-ній.

-СЬК, -ЗЬК, ЦЬК вживається на означення відношення, походження, приналежності предмета: брат-ськ-ній, сіль-ськ-ній, запорі-зьк-ній, чума-цьк-ній, місте-цьк-ній.

-ОЧ, -ЕЧ, -НИЧ вживається на означення відношення, часто твориться від живих істот: дів-оч-ній, жін-оч-ній, молод-еч-ий, стар-еч-ній, будів-нич-ній, ріль-нич-ній.

-ИЧН, -ІЧН, /-ІЧН/ вживається на означення відношення і додається до чужомовних іменників: мед-ичн-ній, муз-ичн-ній, академ-ічн-ній, сто-їчн-ній.

До суфіксів присвійних прикметників належать:

-ІВ, -ЇВ, /-ОВА, -ЕВА, -ЄВА/: батьк-ів, батьк-ов-а, батьк-ов-е; учител-ів, учител-ев-а, учител-ев-е; Андрі-їв, Андрі-ев-а, Андрі-ев-е.

-ИН, -ІН, що додаються до особових назв чоловічого й жіночого роду з закінченням на -а, -я: Микол-ин, баб-ин, Марі-їн; Ці ж суфікси і суфікси -ИНЯЧ, -АЧ, -ЯЧ, -ИЧ, - вживаються на означення

приналежності, походження якоїсь речі: гороб-ин-пій, кач-ин-пій, коз-ин-пій, а також: гороб-иняч-пій, кош-ач-пій, лош-ач-пій, коз-яч-пій, кот-яч-пій, інд-ич-пій, лис-ич-пій.

ВПРАВА 1. Від поданих нижче слів утворить прикметники, додавши суфікси:

а) -Ав, -яв, -ат, -аст, -яст, -уч, -юч, -ач, -уват, -юват, -овит: золото, кров, руспій, ласка, дірка, кучері, горб, душло, борода, ріг, тілля, драбина, зуб, спина, пекти, везти, горіти, колоти, добрий, задержка, недоріка, гшій, сум, гордий.

б) Суфікси -еньк, -еня, -ани, -ези, -есеньк, -ісіньк до слів: синій, зелений, здоровий, неказаний, великий, дрібний, малий, рівний, цілий.

в) Суфікси -ин, -ін, -ів, -їв: мати, Лука, Ілля, Стефа, Софія, Микита, батько, брат, зять, Андрій, Олексій.

ВПРАВА 2. В поданих нижче реченнях підкресліть прикметники і виділіть прикметникові суфікси ризками з обох боків.

Зразок: пек-уч-пій.

З-під білих кострубатих брів, з глибоких западин визирають добрі, а лукаві очі. /М. Коцюб./.

Весною чижик молоденький, такій, співучий проворненький, в садочку все собі скакав та якось у сільце попав. /Л. Гліб./.

Вийшов Хо на галяву, сперся на сучкуватій костур, майнув довгою бородою — і повіяв од неї тихий вітрець, холодною цівкою вдарив у дерева. /М. Коцюб./.

Там за садом зелененьким брала вдова льон дрібненький. /Нар. пісня/.

Горобчикок малесенький, на піженьку кривесенький. Вівці ліпше змикають колони, тремтять на тонких ніжках і трусять вовну. Голі морди з старечим виразом одкривають слиняві губи, щоб поскаржитись, хто зна кому. Два вівчарі ведуть перед. Третяся вовна об вовну, біла об чорну, хвилюють пухнаті хребти, як дрібні в озері хвилі і драгліе отара. Горляний поклик усе повертає крайніх в отару, тримає овечу повінь у берегах. Тремтять кучеряві овечі хвости, а голови всі нахилились, і білі плескати зуби впирізують у корінь солодку траву або рожевий горішок. Нечутно ступають пастухи в постолах, котиться м'яко вовниста хвиля на полонині. /М. Коцюб./.

Він Байдиною славою хвалився, за душу Байди день-у-день молився. /П. Кул./.

На північній океані ходять ночі, ходять дні, в самоцвітному убранні банти-гори крижані. /М. Черн./.

Під дубом у гаю жила гадюка, непросипуща злюка. /Л. Гліб./.

§ 50. ПРАВОПИС СКЛАДНИХ ПРИКМЕТНИКІВ.

Прикметники можуть складатися з двох, а іноді й більше основ. Напр.: темнозелений, адміністративно-торговельний, англо-німецько-український словник. Такі прикметники називаються складними. Щоб правильно писати складні прикметники встановлено такі правила:

1. Коли першою частиною складного прикметника є основа прикметника твердої групи, тоді вона сполучається з іншою частиною складного прикметника звуком -О: ясноблакитний, золототверхий, різнокольоровий.

Коли ж першою частиною є основа прикметника м'якої групи, тоді сполучним звуком буде ЇО: синьоокій, задньоіднєбінний, передньоязиковий.

2. Коли ж першою частиною складного прикметника є іменник, тоді сполучним звуком будуть О, Е або Є:

а) Після твердих приголосних в тому числі і після Ж, Ч, Ш, Щ сполучним звуком буде О: вітрогонний, віроломний, медоносний, душогубний, грошолобний /але: божевільний, очевидний/.

б) Після м'яких приголосних, Й та Я сполучним звуком буде Е, Є: вогнетривкий, коренеподібний, каменеписний /хоч і маємо з О: коновальський/, краєзнавчий, життєрадісний, землемірний, працездатний.

Складні прикметники пишуться разом і через розділку, або дефіс.
Разом пишуться складні прикметники, частини яких підпорядковані одна одній в одно ціле:

1. Складні прикметники, утворені від прикметника і іменника: круторогий /крутий ріг/, чужомовний /чужа мова/, широкополий, короткотерміновий.

2. Складні прикметники, у яких першою частиною є числівник, займенник, дієприкметник, прислівник: трикутний, семірічний, столітній, тисячолітній, кожноденний, самохідний, тогобічний, вищезгаданий, скоророслий.

Через розділку /дефіс/ пишуться:

1. Складні прикметники, утворені від рівнорядних, непідпорядкованих одне одному слів, між якими можна поставити сполучник і: архітектурно-малярний /архітектура і малярство/, медично-фармацевтичний /медичина і фармацевтика/, диригентсько-композиторський, соціально-економічний.

2. Складні прикметники — назви проміжних сторін світу: північно-східній /середина між північчю і сходом/, південно-західній.

3. Складні прикметники, що означають сполучення в одному предметі кількох кольорів: жовто-блакитний, біло-синьо-червоний тощо.

Примітка. Коли ж складений прикметник означає один колір з відтінками, то такий прикметник пишеться разом: темнозелений, ясенорожевий, блідосиній.

4. Складні прикметники, що являють собою повторення того ж слова, хоча б дещо зміненого, або синонімічного: тихий-тихий, давній-давній, радий-радісінський, сумний-невеселій.

ВПРАВА. Перепишіть речення, із слів, взятих у дужки, утворіть складні прикметники і, узгодивши їх із словами, до яких вони належать, напишіть разом чп з розділкою.

Насунула важка червона хмара, гула в ній громом /брат, вбпвча/ чвара, вона покрила цілу країну і повернула всю її в руїну. /Л. Укр./ Вітер такий гарячий, такий нетерплячий, що аж киплять від нього /срібний, волос/ вівса. /М. Коцюб./ На опушених інсем високих гілках стрибало ясне проміння, висвічуючи то /жовтий, зелений/, то /червоний, синій/ іскорками. /П. Мирн./ Сиві /крутий, ріг/ волп, помажуючи рогатими головами, поспішались з гори на спочинок. /М. Коцюб./ А /ясний, вельможний/ на воронім коні махне булавою — море закипить. /Т. Шевч./ Була весна весела, щедра, мила, промінням грала, сипала квітки, вона летіла хутко, мов /сто, крило/, за нею вслід співучій пташки. /Л. Укр./ На теплій ниточці-стеблині відгукуються любі тоники, /ясний, блакитний/ дзвоники. /В. Барк./ І зерно мусить вмерти, щоб дати в /життя, давчий/ житі — життя. /Є. Мал./ /Південний, західний/ вітри принесли нам тепленький дощик. Мандрівче, тут на пісках стань, глянь на химери бароккових бань, на Шеделя /білі, колони/ диво. /М. Зер./ Душа спустошена, отруєна злобою; смерч /біда, носити/ літ промчався надо мною. /М. Орест./ У цьому вбранні вона стала схожа на /біла, голова/ й /біла, нога/ голубку /В. Чапл./ Мій брат закінчив /фізика, математика/ факультет.

§ 51. ПРАВОПИС ЧАСТОК НЕ І НІ З ПРИКМЕТНИКАМИ.

Частка НЕ пишеться з прикметниками то разом, то окремо. Разом з прикметниками частка НЕ пишеться в таких випадках:

1. Коли без НЕ прикметник не існує: невблаганний, неказаний, невтомний.
2. Коли частка НЕ разом з прикметниками становить одне поняття, яке іноді можна замінити іншим словом, синонімом: недобрій — злий, неприємний — противний, невисокий — низький.

Окремо з прикметником частка НЕ пишеться в таких випадках:

1. Коли частка НЕ заперечує один прикметник перед протиставленим йому другим прикметником: Не багаті там люди живуть, а бідні.
2. Коли частка НЕ стосується не до прикметника, коло якого вона стоїть, а до іменника: Не привітним словом зустрів батько сина, а почав сипати докорами.
3. Коли частка НЕ заперечує присудок, виражений прикметником: Батько мій не старий ще.

Частка НІ з прикметником завжди пишеться окремо: Ні біла, ні чорна хустка мені не до лица. Виняток: нікчемний.

ВПРАВА. Перепишіть ці речення. Частки не і ні, що стоять у дужках, напишіть разом чи окремо, згідно з правилами.

І нишком проковтнуло море мое не злото-серебро — мої літа, мое добро, мою пудьгу, мої печалі — тії /не/ зримії скрижалі, /не/ зримим писані пером. Нехай гнилим болотами течуть собі між бур'янами літа /не/ вольничі. /Т. Шевч./ Як почувеш вночі край свого вікна, що щось плаче і хлипає важко, не тривожся зовсім, не збавляй собі сна, не дивися в той бік, моя пташко. Це не та сирота, що без мами блука, /не/ голодний жебрак, моя зірко, це розпука моя, /не/ втишима тоска, це любов моя плаче так гірко. /І. Фран./ На темносиньому полі неба огнище коло сонця грає, прище світом, стріляє довгим промінням, сипле /не/ примітними іскорками жару. /Не/ відомий коваль /не/ відомим міхом роздимає те величне та чудове вогнище світу. /П. Мирн./ Черемош мчить, жене зелену кров гір, /не/ спокійну й шумливу. /М. Коцюб./ Слово, моя ти єдина зброє, ми /не/ повинні загинуть обое! Може в руках /не/ відомих братів станеш ти кращим

мечем на катів. /Л. Укр./ Тільки хто вмів і сам вибороть щастя собі, поміч /не/ втомним рукам знайде в тяжкій боротьбі. /Б. Грінч./ Плавні видавались /не/ страшними і навіть гарними. /М. Коцюб./ Бо в тебе дух /не/ вільний лісовий, а хатній рабський. /Л. Укр./ /Щі/ палючий вітер, /ні/ сипучі піски не спинили мандрівців. Зором погаслим я поле життя свого оглядаю: колос пустий, а проте жнець, мовчазний і блідий, косить уперто з камінним обличчям жито /не/ плідне. Женче суворий, не я винен, що колос пустий. /М. Орест./

III. Числівник.

§ 52. ЗНАЧЕННЯ І ВИДИ ЧИСЛІВНИКІВ.

Числівником називається змінна частина мови, що означає кількість або порядок предметів і відповідає на питання скільки? або котрий?

Числівники, що означають кількість предметів і відповідають на запитання скільки?, називаються кількісними числівниками: п'ять, десять, сорок, тисяча, півтора, три п'ятих, семеро.

Числівники, що означають рахунковий порядок предметів і відповідають на питання котрий?, називаються рядовими числівниками: перший, третій, сьомий, тридцятий, сотий.

За своїм складом числівники бувають прості, складні і складені.

Прості мають один корінь: один, два, десять, сто тощо.

Складні числівники утворилися з двох простих числівників, означаючи собою одно слово: дванадцять, тридцять, п'ятдесят, шістьсот.

Складені числівники утворилися з двох або декількох простих чи складних числівників: сорок два, тисяча сто сорок п'ять, триста вісімдесят сім.

Примітка 1. Числівники півтора, три п'ятих, чотири сьомих та інші називаються ще дробовими, а числівники двоє, троє, семеро і т. д. називаються збірними.

Примітка 2. Складні числівники від 11 до 19 утворилися з трьох слів: одного якогось кількісного числівника першого десятка, прийменника НА і числівника -ДЕСЯТЬ, що скоротився до -ДЦЯТЬ. Напр.: один + на + десять дало одинадцять /при чому звук н основи один скоротився/, сім + на + десять дало сімнадцять і т. інш. Від числівників два — десять, три — десять та інш. утворились складні числівники двадцять, тридцять та інш. При чому від п'ятдесят до дев'ятдесят уже зберігається форма десять.

Числівник двісті є залишком старослов'янської форми двоїни-двѣстѣ.

ВПРАВА 1. Розподіліть ці числівники на кількісні і рядові. З групи кількісних виділіть у підгрупи дробові і збірні.

Один, два, три, шість, дев'ятій, дві третіх, дванадцятро, восьмеро, триста, сорок два, три восьмих, одинадцять шістнадцятих, двадцятій, тисяча дев'ятсот сорок шостій, триста тридцять першій, десятеро, одна сьома, двадцять дев'ять, тридцять, сорок сьомій, сто першій, двісті, п'ятсот, шістсот другій, дев'ятсотій.

В ПРАВА 2. Перепишіть текст, підкресліть числівники і зверху над ними напишіть відповідні слова: простий, складний, складений. Цифри замініть словами.

Український композитор-кляск Микола Лисенко народився 26 квітня 1842 року в селі Грпньках на Полтавщині. Найму козарів сімдесят і чотири, нехай викосять всі гори і долини. /Пар. пісня/. 15 серпня 1856 року в селі Пагуевичах, Дрогобицького повіту, народився видатний український поет і вчений Іван Франко. Перша Пречиста жито засіває, а друга — поливає. /Прислів'я/. Весна перецвітеється і відійде. Чи доживу я нову привітати, сорок четверту у моїм житті? /М. Орест/. Буду сто літ жити, тебе годувати, в жупані ходити, буду панувати. Ой, виростеш, сину, за півчварта року, як княжа дитина, як ясен високий. /Т. Шевч./ Це той першій, що розпинав нашу Україну, а вторая доконала вдову-сиротину. /Т. Шевч./ Сім день до Лубень, до Києва три дні. /Пар. пісня/. Семеро одного не ждуть. /Прислів'я/. 12 листопада 1875 року в селі Тарасівці на Звенигородщині народився світової слави диригент і композитор Олександр Кошиць, а помер у Канаді 22 вересня 1944 року.

§ 53. ВІДМІНЮВАННЯ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ.

Кількісні прості числівники відмінюються різно, поділяючись на кілька груп.

Числівник один відмінюється так:

Відмінки	ОДИНА		МНОЖИНА Для всіх родів
	Чоловічий рід і середній	Жіночий	
Н.	один, одно /одне/	одна	одні
Р.	одного	одної /однієї/	одних
Д.	одному	одній	одним
З.	одна, /одного/, одно /одне/	одну	одні /одних/
Ор.	одним	одною /однією/	одними
М.	на одному /однім/	на одній	на одних

Примітка. Тільки кількісний числівник одна має родові закінчення, як прикметники твердої групи. Середній рід від цього числівника має подвійну форму одно і одне. В деяких реченнях дається відчуття відтінкову різницю цих форм: Я купив одно відро, а брат — троє. А під впливом прикметникових закінчень середнього роду встановилася і форма одне: Одне відро долі стоїть, а друге — на лавці.

Відм. Числівники: два, три, чотири.

Н.	два /чолов і середн. рід/, дві /жіноч. рід/	три	чотири
Р.	двох	трьох	чотирьох
Д.	двом	трьом	чотирьом
З.	як наз. або род.	як наз.	або род.
Ор.	двома	трьома	чотирма
М.	на двох	на трьох	на чотирьох

Відмінювання числівників п'ять, шість, сім, вісім.

Н.	п'ять	шість	сім	вісім
Р.	п'яти, п'ятьох;	шести, шістьох;	семи, сімох;	восьми, вісьмох
Д.	п'яти, п'ятьом;	шести, шістьом;	семи, сімом;	восьми, вісьмом
З.	як	наз.	або	родов.
Ор.	п'ятьма,	шістьма, шістьома;	сімома;	вісьмома
М.	на п'яти, на п'ятьох;	на шести, на шістьох;	на семи, на сімох;	на восьми, на вісьмох

Як числівники п'ять і шість, сім і вісім відміняються числівники дев'ять, десять, одинадцять, дванадцять..., двадцять, тридцять, п'ятдесят, шістдесят..., дев'ятдесят, а також кільканадцять, кількадесят, стонадцять.

Числівники сорок і сто відміняються так:

Н.	сорок	сто
Р.	сорока	ста
Д.	сорока	ста
З.	сорок	сто
Ор.	сорок, сорокма і сорокома	сто, стома і стами
М.	на сорока	ста

Відмінювання числівників двісті і п'ятсот.

Н.	двісті	п'ятсот
Р.	двох сот	п'яти (п'ятьох) сот
Д.	двом стам	п'яти (п'ятьом) стам
З.	двісті	п'ятсот
Ор.	двома стами	п'яти (п'ятьма) стами
М.	двох стах	п'яти (п'ятьох) стах

Як числівник двісті відмінюються числівники триста і чотириста, а числівники шістсот, сімсот, вісімсот, дев'ятсот, як числівник п'ятсот.

Числівник тисяча відмінюється як іменники жіночого роду мішаної групи на -ЖА, -ЧА, -ША, -ЩА, а числівники мільон /мільйон/, мільярд /мільярд/ і т. д. відмінюються, як іменники чоловічого роду твердої групи.

Збірні числівники двое, трое, четверо і т. д. в непрямих відмінках приймають форми відповідних кількісних числівників: двое-двох-двом, трое-трьох-тьром...

У дробових числівниках чисельники відмінюються, як кількісні числівники, а знаменники, як рядові: три п'ятих-трьох п'ятих-тьром п'ятим і т. д.

Числівники півтора /для чоловічого і середнього роду/, півторп /для жіночого роду/, півтора́ста, півчварта ($3\frac{1}{2}$), півп'ята ($4\frac{1}{2}$), півшоста ($5\frac{1}{2}$) і т. д. не відмінюються. Рядові числівники відмінюються, як прикметники твердої групи, крім числівника третій, що відмінюється, як прикметник м'якої групи: другий, друга, друге — другого, другої і т. д.; третій, третья, трете — третього, третьої і т. д.

В складених числівниках, як кількісних, так і рядових, відмінюється лише останнє слово: триста сорок перший — триста сорок першого, чотириста двадцять п'ять — чотириста двадцять п'яти /п'ятьох/.

ВПРАВА 1. Провідмініайте числівники: вісім, десять, сімнадцять, вісімдесят, тисяча вісімсот дев'ятдесят дев'ять.

ВПРАВА 2. Провідмініайте числівники: другий /друга, друге/, третій /третья, трете/, п'ятдесят четвертий, триста шістдесят п'ятий.

ВПРАВА 3. Провідмініайте числівники: трое, чотири дев'ятих, сім тридцять перших.

ВПРАВА 4. Перепишіть речення і цифри замініть словами.

25 лютого 1871 року народилась славетна українська поетеса Леся Українка. 5 червня 1775 року з наказу російської цариці Катерини II зруйновано Запорізьку Січ. 8 і 9 червня 1709 року відбулася битва гетьмана Івана Мазепи з російським царем Петром I під Полтавою. 29 вересня 1866 року в місті Холмі народився видатний український учений Михайло Грушевський, а помер 24 листопада 1934 року. 1 листопада 1944 року у Львові помер великий духовний і культурний діяч, митрополит Андрій Шептицький. 27 липня 1657 року помер гетьман України Богдан Хмельницький. 22 червня 1876 року російський царський уряд вдруге забороняє українське друковане слово. І знов лечу. Земля чорніє, дрімає розум, серце мліє, дивлюся: хати над шляхами та городи з 100 церквами. /Т. Шевч./ Мені 13-й минало, я пас ягнята за селом. Чи то так сонечко сіяло, чи так мені чогось було? Мені так любо, любо стало, неначе в Бога. /Т. Шевч./ Де б не був я, де б я не заїхав — ніде від тебе кращої нема, обвітрена моя мужицька стріхо з маленькими віконцями 5, з віконцями на тугих завісах, із призьбою, що мохом обросла, із номером іржавим 38, що витерсь непогодою дотла. /М. Сит./

§ 54. ПРАВОПИС ЧИСЛІВНИКІВ.

Знак м'якшення пишеться після Т в кінці слів таких числівників: п'ять, шість, дев'ять, десять... двадцять і тридцять включно. У решті складних числівників ні в кінці, ані в середині знака м'якшення не пишемо: п'ятдесят, шістдесят, дев'я́тдесят, п'ятсот, шістсот, дев'ятсот.

В числівниках трьох, трьом, трьома, чотирьох, чотпрьом пишемо знак м'якшення після Р перед О, але в орудному відмінку числівник чотири після Р знака м'якшення не має, бо тут Р в кінці складу: чотир-ма.

Примітка. Пам'ятайте, що в числівнику шістнадцять в групі сти т не випадає.

У складених числівниках числівники-складники пишуться окремо: мільон триста тисяч чотиреста сорок два.

ВПРАВА. Напишіть словами такі числові означення: 5, 7, 9, 11, $3\frac{1}{2}$, $1\frac{1}{2}$, $\frac{1}{2}$, $3\frac{1}{4}$, 16, 19, 25, 63, 94, 153, 186, 575, 637, 946, 1384, 1346849.

IV. Займенник.

§ 55. ЗНАЧЕННЯ ЗАЙМЕННИКІВ І ГРУПИ ЇХ.

Займенником зветься змінна частина мови, що вживається замість іменника, прикметника або числівника. Приклади: 1. Шевченко — геніяльний український поет. 2. Народився він 9 березня 1814 року в селі Моринцях на Звенигородщині. В другому реченні займенником він замінено іменник Шевченко. 3. Подули теплі вітри. 4. Такі вітри завжди приносять нам і теплі дощі. В четвертому реченні займенником такі замінено прикметник теплі в третьому реченні. 5. На полі паслося десять корів. 6. Коло них було стільки ж телят. В шостому реченні займенником стільки замінено числівник десять у п'ятому реченні.

За значенням займенники поділяються на такі групи:

1. Особові: я, ми — перша особа, ти, ви — друга особа; він, вона, воно, вони — третя особа.
2. Зворотний: себе.
3. Присвійні: мій, твої, свої, наш, ваш, його, її, їх, їхній.
4. Вказівні: той, цей, такий, стільки.
5. Питальні: хто? що? який? чий? котрий? скільки?
6. Відносні: ті ж, що її питальні, але вони вживаються, коли не стоїть питання.
7. Означальні: весь, всякий, кожний, сам, самий.
8. Неозначені: ті ж, що її питальні, але з частками аби-, -будь-, -небудь, де-, -сь: абихто, абищо, хтобудь, щобудь, хтонебудь, щонебудь, хтось, щось, якийсь, якийнебудь...
9. Заперечні: ніхто, ніщо, ніякий, нічий, ніскільки.

ВПРАВА: Перепишіть речення, підкресліть займенники і випишіть їх окремо за групами.

У всякого своя доля і свої шлях широкий: той мурує, той руйнує, той несим оком за край світа зазирає, чи нема країни, щоб загарбать і з собою взять у домовину. /Т. Шевч./ Та нема гірш нікому, як тій сиротині: ніхто не пригорне при лихій годині. /Нар. пісня/. Ніхто так щиро не дбав про народне добро, як Прокіп. /М. Коцюб./ О, мплий світку мій! Звільнивсь од ката і спочиваєш у золотосній тіні, бо тінь кривава,

чорна, тінь проклята покинула твої святині. /В. Барка/. Чолом тобі, о величавній лісе! Я знову пізнаю твої нетлінні риси. /М. Орест/. Як їй не кричати, як їй не літати? Дітки маленькі, вона ж їм мати! /Іван Мазепа/. Хома ходив між людьми ще перішучий, наче не знав, з чого почати; а біля дому був уже рух — хтось біг під стіною, злавив на сходи, і чути було, як гримнули двері. /М. Коцюб/. Круки дерлися, збирали щось біля тумби. /Ю. Кос/. Де ті струни, де голос потужнїї, де тее слово крилате, щоб заспівалцї про це лихоліття, щастям і горем багате. /Л. Укр./ Кожен кущик, горбок, долинка, кожна стежечка — все це було йому знайоме. /М. Коцюб/. Хотіла б я виїти у чистее поле, припасти лицем до сирої землі і так заридати, щоб зорі почули, щоб люди вжахнулись на сльози мої. /Л. Укр./ Ти в руїнах тепера, єдиний наш храм, вороги найсвятіше сплямили, на твоїм вітварі неправдивим богам чужоземці вогонь запалили. /Л. Укр./ До вас, лісє, в побожному мовчанні вертаюсь я, окрадене дитя, як солодко по довгому розстанні вступати знов під ваше окриття. /М. Орест/.

§ 56. ВІДМІНЮВАННЯ ЗАЙМЕННИКІВ І РОЛЬ ЇХ У РЕЧЕННІ.

Заступаючи в реченні іменники, прикметники і числівники, займенники і формою відмінювання йдуть в більшості за ними. Так займенники я, ти, себе, хто, що, ніхто і т. д. мають іменникові закінчення. Ці займенники відмінюються за відмінками. За числами відмінюються тільки займенники я, ти, а за родами і числами — тільки він, вона, воно. В реченні вони можуть бути підметами або додатками: Ой, гляну я подивлюся разом із тобою на той степ. Займенник я — підмет; а займенник із тобою — додаток.

Займенники мій, твої, такий, цей, котрий та інші заступають у реченні прикметники. Вони, як і прикметники, узгоджуються в реченні з іменниками в роді, числі і відмінку, тобто приймають прикметникові закінчення. В реченні вони здебільшого бувають означеннями. Напр.: Такого чоловіка, як Петро, я ще зроду не бачив. /І. Котл./ Займенник такого є означення до слова чоловік.

Займенники, що заміняють собою числівники, відмінюються тільки за відмінками: Скільки заробиш, стільки й маєш. Займенники скільки і стільки заміняють числівники.

ВПРАВА. Перепишіть ці речення, підкресліть у них займенники і зверху над ними напишіть: підмет, означення, додаток, відповідно до того, яку функцію в реченні вони виконують.

Перебендя старий, сліпий — хто його не знає? Він усюди вештається та на кобзі грає. А хто грає, того знають і дякують люди: він їм тугу розганяє, хоч сам світом нудить. /Т. Шевч./ Я на вбогім сумнім перелозі буду сіять барвисті квітки, буду сіять квітки на морозі, буду лить на них сльози гіркі. /Л. Укр./ Кожна краплина в великому світі вічна, як світ. /М. Рильськ./ Ми, як ти, минати будем чужії пороги, орать будем свої ниви, рідні перелогги. /Л. Укр./ Воли його коло воза понуро стоять, а із степу гайворони до нього летять. /Т. Шевч./ Зоре моя вечірняя! Зійди над горою, — поговорим тихесенько в неволі з тобою. /Т. Шевч./ Тільки той досягає мети, хто іде, тільки той, хто горить, не згорає, стеле килим для нього життя молоде, смерть вінок йому вічний сплітає. /О. Олесь/ Змалку кохайтесь в освіті, змалку розширюйте ум, бо доведеться у світі всяких пазнатися дум. Треба самим розвертати, як і до чого все йде, шлях свій без помилки взяти — той, що до правди веде. Щоб не зросли ви на сором /бійтесь найпаче того!/ та не зробились ганьбою рідного краю свого. /П. Граб./

Відмінювання особових займенників.

Відмінки	I особа		II особа	
	Однина	Множина	Однина	Множина
Н.	я	ми	ти	ви
Р.	мене	нас	тебе	вас
Д.	мені	нам	тобі	вам
З.	мене	нас	тебе	вас
Ор.	мною	нами	тобою	вами
М.	на мені	на нас	на тобі	на вас

Відмінки	III особа			
	Однина	Чоловічий і середній рід	Жіночий рід	Множина
		рід	рід	Для всіх родів
Н.	він	воно	вона	вони
Р.	його /нього/		її /неї/	їх /них/
Д.	йому		їй	їм

З.	його /нього/	її /неї/	їх /них/
Ор.	ним	нею	ними
М.	на ньому /нім/	на ній	на них /їх/

Примітка. Зверніть увагу, що займенник третьої особи прибирає в непрямих відмінках початковий звук Н: його-нього, її-неї, їх-них і т. д. Це звичайно буває, коли ці займенники стоять після прийменників: Зібрався до нього весь рід. На ній біла шовкова хустка. Там на них обізветься луною пісня та, що не згине зі мною. /Л. Укр./ В тих випадках, коли займенники його, її, їх вживаються в ролі присвійних займенників, тоді вони пишуться без Н і після прийменників: До його двору збралася сила народу. З її очей струменем полилися сльози. На їх безголов'я гуртуємося всі! В цих реченнях прийменники до, з, на належать до іменників: /до двору, з очей, на безголов'я/, а не до тих присвійних займенників, перед якими вони стоять.

В орудному відмінку всі форми займенників третьої особи в однині і в множині будуть мати початкове Н, хоч би перед ними і не було прийменників: ним, нею, ними.

Зворотний займенник себе, який не має форми називного відмінка, в непрямих відмінках відмінюється так: себе, собі, себе, собою, на собі. Форми множини він не має.

Відмінювання присвійного займенника мій, моя, мое.

Відмінки	О Д Н И Н А		М Н О Ж И Н А	
	Чоловічий і середній рід		Жіночий рід	Для всіх родів
Н.	мій	мое	моя	мої
Р.	мого		моєї	моїх
Д.	моєму		моїй	моїм
З.	мій /мого/	мое	мою	як Н. або Р.
Ор.	моїм		моєю	моїми
М.	на моєму /моїм/		моїй	моїх

Як займенники мій, моя, мое будуть відмінюватися займенники твій, твоя, твоє, свій, своя, своє. В народніх говорах і поезії існують ще форми моїого, мойому, твійого, свійого і т. д.

Займенники наш і ваш відмінюються, як прикметники твердої групи, а займенник їхній, як прикметники м'якої групи.

Відмінювання вказівних займенників.

Займенник той, та, те.

Відмінки	ОДНИНА		Жіночий рід	МНОЖИНА Для всіх родів
	Чоловічий і середній рід			
Н.	той	те	та	ті
Р.	того		тієї	тих
Д.	тому		тії	тим
З.	той /того/	те	ту	як Н. або Р.
Ор.	тим		тією	тимп
М.	на тому /тім/		на тії	на тих

Займенник цей, ця, це.

Н.	цей	це	ця	ці
Р.	цього		цієї	цих
Д.	цьому		ції	цим
З.	цей /цього/	це	цю	як Н. або Р.
Ор.	цим		цією	цими
М.	на цьому /цім/		на цій	на цих

Там же існують ще форми тої, тої, тії, тою, цеї, ції, цею тощо, Вказівний займенник такій відмінюється, як прикметники твердої групи, а займенник стільки, а за ним і питальний займенник скільки? відмінюється, як числівник два.

Відмінювання питальних займенників.

Займенники хто? що?

Н.	хто?	що?
Р.	кого?	чого?
Д.	кому?	чому?
З.	кого?	що?
Ор.	ким?	чим?
М.	на кому? /кім?/.	на чому? /чим?/.

Примітка. Зрідка вживається у знахідному відмінку після прийменників форма віщо: за віщо, на віщо, по віщо. Приклади: - По віщо ви йдете до крамниці?

Не треба плутати їх з формами питальних прислівників, коли вони писатимуться разом: Завіщо /чому? з якої причини?/ ти розгнівався на мене.

Займенники чий, чия, чие.

Від- мінки	О Д Н И Н А		М Н О Ж И Н А	
	Чоловічий і середній рід	Жіночий рід	Для всіх родів	
Н.	чий	чие	чия	чії
Р.	чийого		чиейі	чіїх
Д.	чпему		чийій	чіїм
З.	чий /чийого/ чие		чию	як Н. або Р.
Ор.	чіїм		чиейю	чіїми
М.	на чпему /чіїм/		на чійі	на чіїх

Питальні займенники який, котрій відмінюються, як прикметники твердої групи.

Відмінювання означальних займенників.
весь /увесь/, вся, все.

Від- мінки	О Д Н И Н А		М Н О Ж И Н А	
	Чоловічий і середній рід	Жіночий рід	Для всіх родів	
Н.	весь	все	вся	всі
Р.	всього		всиейі	всіх
Д.	всьому		всій	всім
З.	весь /всього/ все		всю	як Н. або Р.
Ор.	всім		всиейю	всіма
М.	на всьому /всім/		на всій	на всіх

Решта означальних прикметників: всякий, кожний, кожен, самий і сам відмінюються, як прикметники твердої групи.

Відмінювання неозначених займенників.
Займенники дехто, дещо.

Н.	дехто	дещо
Р.	декого	дечого
Д.	декому	дечому
З.	декого	дещо
Ор.	деким	дечим
М.	на декому /декім/	на дечому /дечім/

Займенники якийсь, якась, якесь.

Від- мінки	ОДНИНА		МНОЖИНА	
	Чоловічий і середній рід	Жіночий рід	Для всіх родів	
Н.	якийсь	якесь	якась	якісь
Р.	якогось		якоїсь	якихсь /якихось/
Д.	якомусь		якійсь	якимсь
З.	якийсь /якогось/	якесь	якусь	як Н. або Р.
Ор.	якимсь		якоюсь	якимись
М.	на якомусь /якимсь/		на якійсь	якихсь /якихось/

Як видно з таблиці, неозначені займенники, що утворюються від питальних займенників додаванням часток -СЬ, -БУДЬ, -НЕБУДЬ, -ДЕ -АБИ, відмінюються так, як і питальні, але разом з часткою.

Заперечні займенники відмінюються, як відповідні їм питальні займенники. При чому займенники ніхто, ніщо у непрямих відмінках вживаються з різними наголосами, відповідно до значення, яке кожен з них оформляє собою. Приклади: Нікого послати по лікаря. Посланець нікого вже не знайшов. Ой, де ж тая всільная мати, що нікому порадоньки дати. /Нар. пісня/. Нікому не вдасться зламати вільний дух нашого народу. Нічого марнувати час. Нічого я так не люблю, як вітра вітровіння. /П. Тич./. Заперечні іменники з наголосом на частці НІ мають конкретніші, проти тих же займенників з наголосом на іншому складі. Їх завжди можна замінити рівнозначним сполученням двох слів: нікого — нема кого, нікому — нема кому, нічого — нема чого.

Неозначені займенники з часткою ДЕ-, АБИ-, БУДЬ-, а також займенники з часткою НІ- : ніхто, ніщо, ніякий і нічий, відмінюючись у непрямих відмінках, можуть ділитися прийменником, що їх ці непрямі відмінки вимагають, на складові частини: спершу буде йти частка, за нею прийменник, а потім займенник. Всі вони пишуться окремо. Приклади: де в кого, де з ким, де на ким; ні з чого, ні з чим, ні в чому; ні з якого, ні з яким, ні в якому і т. д. Ой, не жалько мені та ні на кого. /Нар. пісня/.

ВПРАВА 1. Провідмініайте займенники з іменниками: твоя праця, наш прапор, їхня річ, їхне поле:

ВПРАВА 2. Провідмініайте займенники з іменниками: ця хата, кожний селянин, такий кінь, всяка справа

ВПРАВА 3. Провідмініайте неозначені займенники: хтось, чийсь, дечий, будь-який, якийнебудь.

ВПРАВА 4. Провідмініайте займенники ніхто, ніщо в двох варіантах з окремим своїм наголосом у кожному.

Приклади: Н. ніхто.

Р. нікого — нікого і т. д.

ВПРАВА 5. Складіть речення, у яких би були такі займенники з прийменниками: де з ким, де на кому, ні з ким, ні з чим, аби з ким, аби на чому.

ВПРАВА 6. Перепишіть речення і підкресліть всі займенники. Займенники, що стоять у дужках, поставте у належному відмінку. І так мені добре, що не паде між нами тінь /якийсь/ третього. Прибії колосистого моря йде через /я/ кудись у безвість. /М. Коцюб./ Навіщо знати /вона/, веселії, що я щоночі в вічній храм бреду, мольбу за всі оселі прошиптую-ридаю там. /В. Барк./ Молюся, Господи, молюсь! Хвалить тебе не перестану, що я з /ніхто/ не поділю свою тюрму, свої кайдани. /Т. Шевч./ На /чій/ возі їдеш, /той/ й пісню співай. /Прислів'я/. В ідеї /наша/, в /наша/ праці, в /наша/ сміливості — сила наша. /М. Коцюб./ Вона довго прислухалася до /ця/ розмови, як дослухаються до далекого гомону моря. /М. Вовч./ На світ Божий не дивлюся, до /ніхто/ не горнуся. /Т. Шевч./ У /наш/ раї на землі /ніщо/ кращого немає, як тая мати молодая з /своє/ дитяточком малим. /Т. Шевч./ Ой, маю, маю я оченята, /ніхто/, матінко, та оглядати... Ой, маю, маю і рученята, /ніхто/, матінко, та обнімати... Ой, маю, маю і ноженята, та з /ніхто/, матінко, потанцювати! /Т. Шевч./ Коли тобі хоч при одному слові живіше в грудях серце затріпоче, в душі озветься щось, немов луна в діброві, в очах огонь сльозу згасить захоче, — благословлю тебе, щоб аж до скопу твого доніс ти серце чисте й щирю душу і щоб ти не знав сирітства духового, в /якій/ я свій вік коротать мушу. /І. Фран./ Я честь віддам титану Прометею, що не творив /свій/ людеї рабами і не назвав /свій/ тирана батьком. /Л. Укр./ Ходила вона по /весь/ домі і від /увесь/ дому були в /вона/ ключі. Тільки ніколи чоловік не пускав /вона/ в один льох. /М. Вовч./ Якби з /хто/ сісти хліба з'їсти, промовить слово, то воно б, хоч і якнебудь на /цей/ світі, а все б таки якось жилось. /Т. Шевч./

§ 57. ПРАВОПИС ЗАЙМЕННИКІВ.

Приїменники з займенниками пишуться окремо: У всякого своя доля. /Г. Шевч./ Брати мої, браття, брати-соколята, прибудьте до мене рокового свята. /Нар. пісня/.

Частки НЕ, НІ, БИ, Б, ЖЕ, Ж пишуться з займенниками окремо: Якби не ти, ми б любилась. /Г. Шевч./ Ні вам, ні нам не вільно тут ходити.

Неозначені займенники з частками АБИ-, -БУДЬ, -НЕБУДЬ, -СЬ, ДЕ- пишуться разом: абихто, абищо, хтобудь, щобудь, хтонебудь, щось, хтось і т. д.

Але частка БУДЬ-, коли вона є першою частиною складного займенника, пишеться з розділкою: будь-хто, будь-який. Частка НІ в заперечних займенниках пишеться разом: ніхто, ніщо; крім випадків, коли вони діляться приїменником: НІ З КИМ, НІ З ЧИМ.

ВПРАВА. Перепишіть речення і, розкривши дужки, узгодьте займенники і приїменники з іншими словами.

Та в пісні /на, всяка/ отруту є лік. /Л. Укр./ Та /в, вона/ не те на думці. /І. Котл./ Раптом вона прокинулася та хутко підвелася /на, своє/ ліжку. /М. Вовч./ Ідіте на Україну, заходьте /в, кожна/ хату — ачей вам там покажуть хоч тінь Його розп'яту. /Ш. Тич./ Скільки вона горя прийняла /від, той/ панів, /на, які/ робила. /М. Коцюб./ Месники дужі приїмуть мою зброю, кинуться /з, вона/ одважно до бою. /Л. Укр./ Палають страшні незагойні рани на лоні /у, ти/, моя Україно! /Л. Укр./ Говорять, що матері сльози гарячі і тверде, міцнее каміння проймають; невже найщиріші кривавії сльози дитячі /ніяка/ спли не мають? /Л. Укр./ Ой, б'ється, б'ється ще й побивається моє серденько /без, ти/. /Нар. пісня/ Ой, чи тужить моя мила /по, я/. /Нар. пісня/ Чи мені /по, ти/ сумом сумувати, чи /твій/ роботу взяти докінчати. /Ш. Кул./ Ой, мовчав я, браття, словом не озвався, поки батько український піснею впивався. Хоч мовчав устами, співав я душею, та боявся /з, він/ різнити кобзою /своє/. /Ш. Кул./

V. Дієслово.

§ 58. ЗНАЧЕННЯ ДІЄСЛОВА.

Дієсловом називається змінна частина мови, що означає дію або стан предмета. Приклади: У полі могила з вітром говорила: „Повій, вітре буйнессенькій, щоб я не чорніла“. /Нар. пісня/. Слова говорила, повій означають дії, а слово чорніла означає стан. Всі ці слова є дієслова.

Дієслова відповідають на питання що робить? що робив? що буде робити предмет? або, що робиться? що робилося? що буде робитися з предметом? Приклади: Б'ють пороги; місяць сходить, як і перше сходив. /Г. Шевч./ /Що роблять пороги? — б'ють. Що робить і що перше робив місяць? — сходить, як і перше сходив/. Не їється, не п'ється, і серце не б'ється. /Що зі мною робиться? — не їється, не п'ється./

ВІПРАВА. Перепишіть речення. Дієслова, що означають дію, підкресліть однією рискою, а дієслова, що означають стан — двома.

Коли пісня стихала, всі побачили, що розвиднюється, немов до світок виступив десь із-за нагло розчинених дверей, а не розжеврився помалу. /М. Вовч./ На розпутті кобзар сидить та на кобзі грає; кругом хлопці та дівчата — як мак процвітає. /Г. Шевч./ І досі нам сниться, і досі маниться блакитного того Дону шоломом напиться. /І. Фран./ Як затужило серце за тобою, лісів липневих снія тишино! /М. Орест/. Ой, у полі вітер віє, а жито половіє. /Нар. пісня/. На того гробі положила, которого сама любила. /С. Руд./ Коли сав мою коліску крик неволеного люду і так в серце вкопсався, що довіку не забуду. /Б. Лепк./ То не вітер на Черкени-долині гуляє, не спзий орел яструбів ганяє, вдовиченко Коновченко на воронім коні роз'їжджає, мечем своїм, як блискавка, сєє, трьох татар-янпчар з коней збиває, з пліч голови знімає. /Дума/. Мене спиняє біла піна гречок, запашна, легка, наче збита крилами бджіл. Просто під ноги лягла співуча арфа й гуде на всі струни. Стою і слухаю. /М. Коцюб./

§ 59. ВІДМІНЮВАННЯ ДІЄСЛІВ.

Дієслово може, змінюючи свою форму, означати час, коли відбувається дія /пишу, писав, писатиму/, особу, яка виконує дію /я пишу — I особа, ти пишеш — II особа, він пише — III особа/, число виконавців дії /ми пишемо; вони пишуть/, а іноді і рід того предмета, що виконує дію /я писав, — чоловік скаже; я писала, — жінка скаже; воно писало, — скажуть про дитя або хлоп'я, тобто про предмет середнього роду/.

Отже, дієслово відмінюється за часами, особами, числами, а іноді і родами.

Зміна форми дієслова за часами, особами, числами і родами називається дієвідміною.

Найчастіше дієслово в реченні буває присудком, що узгоджується з підметом в числі; особі, а іноді й роді. Прикладі: Соловейко в темнім гаю сонце зустрічає. Зацвіла в долині червона калина. /Г. Шевч./ В першому реченні дієслово-присудок зустрічає узгоджений з підметом соловейко в особі й числі; у другому ж реченні дієслово-присудок зацвіла узгоджений ще й у роді.

В ПРАВА. Перепишіть цей уривок із „Слова о полку Ігоревім“ і підкресліть у ньому дієслова-присудки.

Ясне сонце в небі сяє, Ігор в ріднім краю, і дівчата заспівали на тихім Дунаю. В'ються пісні голоснії через море в Клів, їде к святій Пирогощі Ігор на Боричів. Звеселилися країни, городи зраділи; старих князів величають, молодим співають: „Слава Ігореві князю, Буй-Тур Всеволоду, Владимиру молодому і всьому їх роду!“

§ 60. ДІЄЙМЕННИК (ІНФІНІТИВ).

Дієслова косити, орати, писати, умиватись не означають ні часу, ні особи, ні числа, ані роду. Вони є тільки назвою дії.

Такі форми дієслів, які не означають часу, особи, числа і роду, а є тільки назвою дії, називаються дієйменником, або інфінітивом.

Дієйменник кінчається на -ТИ: читати, малювати. Це закінчення ТИ в поетизованій мові може скорочуватись на -ТЬ: Все, все покинуть, до тебе полинуть, мій ти єдиний, мій зламаний квіте. /Л. Укр./

Іноді після закінчення -ТИ (ТЬ) може стояти частка -СЯ або -СЬ, яка пишеться з дієсловом разом: нажитися /сь/, надіятися /сь/, сердитися /сь/...

В реченні дієйменник може бути підметом /Вивчати вірші напам'ять корисно. Дієйменник вивчати є підмет); додатком /Я вчуся шевцювати. Дієйменник шевцювати є додаток, який можна замінити іменником-додатком: я вчуся шевства/; і нарешті присудком /А діти її собі кричати. Кричати — присудок; або: Сама буду поливати. Буду поливати — складний присудок/.

В ПРАВА. Перепишіть речення. Підкресліть у них дієйменники і зверху надпишіть, в якій ролі вони виступають: підмет, присудок, додаток.

Туман, туман долиною — добре жити з родиною. /Т. Шевч./ Наш кобзар в могилі буде тихо спочивати, — ми ж по ньому будем плакати, ридати. /Л. Укр./ Коли почав орати, так у сопілку не грати. /Прислів'я/. Мами ні купити, ані заслужити. /Прислів'я/. Брехати — не ціпом махати. /Прислів'я/. Так! Я буду крізь сльози сміятись, серед лиха співати пісні, без надії таки сподіватись, буду жити! — Геть, думи сумні! /Л. Укр./ Люблю я косити у ранню годину.

§ 61. БЕЗОСОБОВІ ДІЄСЛОВА.

Окрему групу становлять у нашій мові безособові дієслова. Вони не відміняються ні за особами, ані за числами. Безособові дієслова вживаються лише в трьох формах:

1. В формі теперішнього часу 3 особи однини: світає, сниться, розвидняється.
2. В формі майбутнього часу 3 особи однини: Незабаром розвидниться. Смеркне.
3. В формі минулого часу середнього роду: Снилось, спалося, смеркало.

Хоч формально всі вони стоять у 3 особі, а деякі з них в середньому роді, проте вони не вказують ні на яку особу; в реченнях вони бувають присудками, але підмета при них не буває, тому вони й називаються безособовими.

Безособові дієслова означають явища природи /смеркає, морозило, світало/, а також стан чи переживання людини /Не спиться, морозить, не гулялось/.

ВІПРАВА. Перепишіть речення і підкресліть безособові дієслова.

Гей, не дивуйте, добрії люди, що на Україні повстало. /Нар. пісня/. Золоті надії, дитячі химери — розбило, взяло, як грим пір'я. Кинуло за високі стіни, між темні вікна. /С. Вас./ Куди понесло тебе? /В. Вин./ Червоніє за горою, плугатар співає. /Т. Шевч./ А батько... простудилися: ще розтавало, а в їх чоботи драні... ноги крутить. /А. Тесл./ Тихий вітер віє вдововж річки, здійсмає невеличку хвилю і широкою складкою жене вдововж течії. Ось погнало її аж до берега, плеснуло ген на пісочок, підхопило порожню черепашку, сіпнуло її в воду, погоїдало, погралось і знову викинуло на берег. /П. Мирн./ Не так склалось, як гадалось. /Приказка/. І досі сниться: під горою, між вербами та над водою біленька хаточка. /Т. Шевч./

§ 62. ПЕРЕХІДНІ І НЕПЕРЕХІДНІ ДІЄСЛОВА.

Є дієслова, які показують, що дія переходить від діючого предмета на інший предмет. Наприклад: Там за садом зелененьким брала вдова льон дрібненький. /Нар. пісня/. В цьому реченні дія /брати/ переходить від діючої особи, від вдови, на інший предмет, на льон.

Дієслова, які показують, що дія переходить від діючого предмета на інший предмет, називаються перехідними дієсловами.

Після перехідних дієслів можна ставити питання кого? що?

Іменник, що означає предмет, на який переходить дія, завжди мусить стояти у безпосередньому знахідному відмінку, тобто без прийменника.

Є дієслова, які не показують переходу дії від діючого предмета на інший і після них не можна поставити питання кого? що? Такі дієслова будуть називатись неперехідними. Наприклад: Трава зеленіє, жито половіє. Дієслова зеленіє і половіє є неперехідні: після них не можна поставити питання кого? що?

ВІПРАВА 1. Перепишіть речення. Перехідні дієслова підкресліть раз, а неперехідні — двічі.

Ой, ти, пташко жовтобока, не клади гнізда високо. /Г. Сков./ Сонце!... Ти дороге для мене. Я п'ю тебе, сонце, твій теплий, цілющий напій, п'ю, як дитина молоко з матерніх грудей, таксамо

теплих і дорогих. /М. Коцюб./ Ми вкупочці колись росли, маленькими собі любились. А матері на нас дивились та говорили, що колись одружимо їх. /Т. Шевч./ В повітрі дощ, і гречка пахне тепло, немов розлився бурштиновий мед; косар на луці косу дзвінко клепле, деркач біжить, шаліючи, вперед. /М. Рильс./ Самопали набивайте, гострих шабель добувайте, а за віру хоч умріте і вольностей бороніте! /І. Маз./ Привиддя лихі мені душу гнітили, повстати ж не мала я сили... Зненацька проміння ясне од сну пробудило мене — досвітні вогні засвітили! (Л. Укр./ Та не до серденька, та й не до личенька собі пароньку маю; упустила голубонька, тепер не піймаю. /Нар. пісня/.

ВПРАВА 2. Складіть речення, у яких були б ці дієслова: жати, читати, співати, білити, синіти, мурувати, сидіти, сумувати, жаліти, плакати, спати, одягатися.

Перехідні дієслова підкресліть однією рискою, а неперехідні — двома.

§ 63. ДІЄСЛОВА З ЧАСТКОЮ -СЯ.

Є багато дієслів, що вживаються з часткою -СЯ /СЬ^{*}/. Приклади: купатися, дивитися, журитися тощо.

Дієслова з часткою -СЯ належать до неперехідних дієслів. Після них не можна поставити питання кого? що?

Серед цих дієслів є такі, що без частки -СЯ не вживаються. Наприклад: надіятися, боятися, любитися.

Всі перехідні дієслова можуть вживатися з часткою -СЯ і тоді вони стають неперехідними: Умивати /когось/ — умиватися. Журити /когось/ — журитися і т. ін.

Примітка. В західньоукраїнських говорах збереглися ще й дотепер старослов'янські конструкції речень, у яких колишній зворотний займенник СЯ /скороч. себя/ вживався у формі знахідного відмінка при перехідних дієсловах і виступав у реченні як самостійний член його. Приклад: Не добра дань, княже, ми ся доіскахом /доможемось ми/ оружьем единою страны. /з Київськ. літопису/.

Як звичайно, цей зворотний займенник в сучасних українських говорах стоїть перед дієсловом, до якого він стосується, і пишеться окремо: Ой, чого ся не так стало, як ся говорило під явором зелененьким, де ся воду пило. /Нар. пісня/. Ой, бувай здоров, козаченьку, як ся маєш, як живеш? /М. Стар./.

В сучасній українській літературній мові займенник СЯ утратив своє самостійне значення члена речення і став часткою, злившись із дієсловом: одягатися, прибратися.

Частка -СЯ /-СЬ/, приєднуючись до дієслова не тільки перетворює перехідні дієслова в неперехідні, а й може надавати їм додаткове значення:

1. Значення зворотності, тобто дія немов би повертається на діючий предмет: умивати /кого/ — умиватися, одягати — одягатися.
2. Значення взаємності, показуючи, що дію чинять взаємно дві або кілька осіб: боротися, змагатися, листуватися.
3. Значення пасивності, показуючи, що не підмет чинить якусь дію, а що якийсь інший предмет чи особа чинить дію над підметом. Наприклад: Тяжкі фізичні вправи виконуть хлопці, а легкі — дівчата і Тяжкі фізичні вправи виконуються хлопцями, а легкі — дівчатами. В першому реченні підмет хлопці, він же і діюча особа, стоїть при перехідному дієслові виконують, як звичайно, у називному відмінку. В другому ж реченні ця діюча особа хлопці поставлена при пасивному дієслові виконуються в орудному відмінку, поступившись своєю роллю підмета перед пасивним предметом вправи. Таксамо і в реченнях: Кони /підмет, діючий предмет, називний відмінок/ витоптують пшеницю /знахідний відмінок/. Пшениця /називний відмінок, підмет/ витоптується кіньми /орудний відмінок/.
4. Значення безособовості, немов би дія відбувається сама собою, без діючого предмета. Ой, не спиться й не лежиться, і сон мене не бере. /Нар. пісня/.

ВПРАВА. Перепишіть речення. Підкресліть дієслова на СЯ і зверху надпишіть, яке вони значення мають /зворотності, взаємності, пасивності, безособовості/.

Калино-малино, чого в лузі гнешся. /Нар. пісня/. Ой, не п'ються пива-меди, не п'ється вода: прилучилась з чумаченьком у степу біда. /Т. Шевч./ Не спалося, а ніч як море. /Хоч діялось не восени, так у неволі/. /Т. Шевч./ Чи ми ще зійдемося знову? Чи вже навіки розійшлись. /Т. Шевч./ Зоря з місяцем над долиною пострічалася. /Нар. пісня/. З журбою радість обнялась. /О. Олесь/. Тоді просо засівається, як глухий дуб розвивається. /Прислів'я/. Все сниться

гук весни і вітер, веселії вітер світлих літ. /Є. Мал./ . Осінній вітер в лузі свище, вербу хитаючи тонку; а я схплюся ще нижче себе побачити в струмку. /Т. Осьм./ . А похорон за що справлялося бабуні. /О. Коб./ . Не таку невістку ждалось батькові. /П. Мпрн./ . Які там мовились слова, які лилися сльози. /І. Фран./ .

§ 64. ВИДИ ДІЕСЛІВ.

Означаючи дію, дієслово в той же час може вказувати на протяжність чи раптовість дії, на доконаність чи недоконаність її.

Приклади: Сидить батько кінець стола. /Т. Шевч./ . /Що робить батько? — сидить. Дієслово сидить означає незакінчену дію/. Ой, косили косарки чотири неділі. /Нар. пісня/. Дієслово косили вказує тільки, що дія відбувалася в минулому, про те ж, чи дія закінчилася, це дієслово нічого не говорить. Я до тебе літатиму з хмар на розмову. /Т. Шевч./ . Дієслово літатиму вказує на майбутність і недоконаність дії.

Дієслова, що означають незакінчену, тривалу дію і відповідають на питання що робити? що робить? що робив? або що робитиме предмет? — називаються дієсловами недоконаного виду.

Заросли шляхи тернамп. /Т. Шевч./ . Дієслово заросли означає минулість і разом з тим доконаність дії. Шляхи не тільки заростали, а й заросли вже. Заплету віночок на щастя, на здоров'я. /Нар. пісня/. Дієслово заплету означає майбутність дії, але разом із тим і доконаність дії у майбутньому, тобто, що дія докінчиться, довершиться.

Дієслова, що означають закінчену дію, тобто, що дія закінчилася в минулому або закінчиться в майбутньому, і відповідають на питання що зробити?, що зробив? /зробила, зробило?/, що зроблю? — називаються дієсловами доконаного виду.

Дієслова недоконаного виду мають теперішній час /я читаю книгу/, минулий /я читав книгу/, передминулий /я читав був книгу/ і майбутній /я буду читати, або читатиму книгу/.

Дієслова доконаного виду мають минулий час /я прочитав книгу/, передминулий час /я прочитав був книгу/ і майбутній /я прочитаю книгу/. Дієслова доконаного виду теперішнього часу не мають, бо теперішній час показує тривання дії, а не закінчення її.

Від дієслів недоконаного виду можна творити доконаного виду дієслова і навпаки. На це є кілька способів:

1. Різними приростками можна з недоконаного виду утворити доконаний вид, одночасно надаючи дієсловам цими приростками різні значення.

Дієслова недоконаного виду	Дієслова доконаного виду	
нести летіти бігти	внести вилетіти вбігти	Препікс ВИ означає рух з середини і відповідає на запитання звідки? куди?
носити бігати сіяти	віносити вбігати вісіяти	В цих дієсловах препікс ВИ означає уже наполегливу закінченість дії.
ходити ділити брати	відходити відділити відібрати	Препікс ВІД- /віді-/ означає віддалення когось, чогось.
косити носити	докосити доносити донести	Препікс ДО- означає наближення до чогось.
хворіти говорити співати малювати	захворіти заговорити заспівати замалювати	Препікс ЗА- означає початок дії або завершеність її.
брати пхати робити	набрати напхати наробити	Препікс НА- означає повноту, достатність дії.
ходити косити зеленіти їхати глянути	походити покосити позеленіти поїхати поглянути	Препікс ПО- означає різноманітні відтінки: частковості дії, доконаності її.

робити
орати
казати
писати
рубати

переробити
переорати
переказати
переписати
перерубати

Префікс ПЕРЕ- означає повторність дії, доконечність, а іноді ділення речі на частки.

Та деякі інші префікси.

2. Суфіксами НУ-, ОНУ- можна утворювати доконаний вид дієслова від недоконаного виду: стукати — стукнути, гримати — гримнути, капати — капнути. Суфікс НУ-, ОНУ- надає значення одноразовості дії: рвати — рвонутти, сіпати — сіпонутти, плигати — плигонутти. Суфікс ОНУ- надає значення згрубілої одноразовості дії. Деякі дієслова з суфіксом НУ- будуть недоконаного виду з відтінком початку дії і наростання її: глухнути, сліпнути, бліднути, гуснути.
3. Від дієслів доконаного виду суфіксами УВА-, ЮВА-, А- та іншими можна утворювати дієслова недоконаного виду. Напр.: переписати — переписувати, переорати — переорювати, перекосити — перекошувати, зачесати — зачісувати, перемогти — перемагати, перегнати — переганяти.
4. Зміною корінної голосної можна міняти вид дієслова: лежати — лягти, також зміною голосної кореня і суфікса міняється вид дієслова: загнати — заганяти, занести — заносити, стерти — стирати.
5. Вид дієслова може залежати ще від місця наголосу в дієслові:

Недоконаний вид	Доконаний вид
виклика́ти	в'икликати
вибіга́ти	в бігати
вихо́дити	віходити
звѣз'ити	звозити

ВПРАВА 1. Від поданих нижче дієслів недоконаного виду утворіть дієслова доконаного виду при допомозі префіксів, суфіксів і, де можна, при допомозі зміни наголосу.

Зразок:

Недоконаний вид
кликати

Доконаний вид
кликнути, викликати

Писати, робити, співати, вчити, гонити, пасти, будувати, грати, давати, ходити, перемагати, кричати, плакати, змагатися, дивитися, купатися, копати, читати, підганяти, гартувати, куняти, купувати, спостерігати, зривати, носити, вертати, жати, полоти, світити, линнути, молитися, насипати, вибігати, вирізати.

ВПРАВА 2. За таким же зразком утворіть дієслова недоконаного виду від дієслів доконаного виду: добути, крикнути, заспівати, заробити, сказати, перемогти, замовчати, розкідати, випасти, зажурилася, напінати, впорядкувати, пролетіти, продати, повернути, нагодувати, забіліти, крикнути, тупнути, збити, заснувати, подивитись, виміряти, вибороти, постояти, оновити, замкнути, розважити.

ВПРАВА 3. В поданих нижче реченнях підкресліть дієслова і визначте види.

Зоря ще не розсвітала, але м'яке, тепле нічне повітря вже посвіжішало; з давнього монастиря, невидного за неясними обрисами далеких лісів, ледве чути було благовість; і якийсь особливий тихий дзвін пробігав побережним комишем. /М. Вовч./ Навгороді коло броду барвінок не сходить; чомусь дівчина до броду по воду не ходить. /Т. Шевч./ На панцині пшеницю жала, втомилася; не спочивать пішла в снопи, — пошкандибала Івана сина годувать. /Т. Шевч./ Будуть пташки прилітати цвіт калини їсти, будуть мені приносити з України вісті. /Нар. пісня/. По-простому співати мій рідний гай мене з дитинства вчив. /М. Рильс./ Метелики ніжно в'ються, ніжно крильця миготять, то сплетуться, розплетуться, то за вітром полетять. /Г. Чупр./ Бережно зняв я з варстата основу, людям роботу розніс і роздав. /Я. Щог./ Як їй не кричати, як їй не літати? — Дітки маленькі, вона ж їм мати. /І. Маз./ Волинь незабуття, країно славутия, у пишній красі ти красуєш; здавен твою бачу українську вдачу, здавен мою душу чаруєш. /О. Пчіл./ Вночі, як місяць впливає, мавки танцюють свій танок, і вітер тихо трембітає, і влад приплескує струмок. /О. Олесь/. Прилинув вітер і в тісній хатині він про весняну волю заспівав, а з ним прилинули пісні пташині, і любий гай свій відгук з ним прислав. /Л. Укр./ Стежки зміяються глибоко в житті, їх око не бачить, сама ловить нога. /М. Коцюб./

§ 65. ЧАСИ ДІЄСЛОВА.

Дієслово означає час, коли відбувається дія. В українській мові дієслово має чотири часи: теперішній, минулий, передминулий і майбутній.

Теперішній час показує, що дія відбувається тепер, в момент розповіді про неї і відповідає на питання що роблю? що ти робиш? що він, вона, воно робить? і т. д. Наприклад: В зеленій діброві Василь сіно косить. /Нар. пісня/. /Що робить Василь? — косить/.

Минулий час означає, що дія відбувалася або відбулася вже раніше розповіді про неї і відповідає на питання що робив, -ла, -ло? що зробив, -ла, -ло? або що робили? що зробили? Ішов кобзар до Києва. /Г. Шевч./ /Що робив кобзар? — ішов/. Під горою барвінок послався. /Нар. пісня/. /Що зробив барвінок? — послався/.

Передминулий час означає, що з двох минулих дій, одна з них відбувалася або відбулася раніше другої. Складається передминулий час з форми минулого часу, до якої додається допомічне дієслово бути. Наприклад: Артист прочитав був пісню, а потім заспівав.

Майбутній час означає дію, яка відбудеться колись, і відповідає на питання що буду робити? /що робитиму?/, що роблю? що робитимеш? що робиш? що робитиме? що зробить? і т. д. Посаджу я огірочки в чотири рядочки. /Нар. пісня/.

В ПРАВА: Перепишіть речення. Над кожним дієсловом напишіть, якого воно часу.

Не тополю високою вітер нагнає — дівчинонька одинока долю зневажає. /Г. Шевч./ Ми заспівали, розійшлись без сліз і без розмови. Чи зійдемося ж знову? Чи заспіваємо коли? /Г. Шевч./ Ось ринуло від сходу ясне проміння, мов руки, простяглося до лісу; обняло його, засипало самоцвітами, золотими смугами впало на синю від роси траву на галяві, де гостро на тлі золотого світла виринається струнка постать сарни. /М. Коцюб./ Червона калино, чого в лузі гнешся? Чи світла не любиш, до сонця не пнешся? /І. Фран./ Поставив був хату і гарний садочок вишневий розвів. Зачаровані по дорожні сиділи й мовчали. Ось збігла на берег дівчина, прихалцем зачерпнула мідяними кюхвами жовтої води і знов подалась на прикрий берег. /М. Коцюб./ Спинилось літо на порозі і дише полум'ям на все, і грому дальнього погрози повітря стомлене несе. /М. Рильс./ Вигострю, виточу зброю іскристу, скільки дістане снаги мені й хисту, потім її почеплю при стіні іншим на втіху, на смуток мені. /Л. Укр./

§ 66. ДВІ ОСНОВИ ДІЄСЛІВ.

Всякі дієслівні форми утворюються від двох основ: від основи неозначеної форми /інфінітива/ або від основи теперішнього часу.

Щоб знайти основу інфінітива, треба від нього відкинути закінчення -ТИ /-ТЬ/. Наприклад: не^с — ти, пи^са — ти, гри^мну — ти, білі — ти. Щоб знайти основу теперішнього часу, треба від дієслова теперішнього часу третьої особи множини /або майбутнього простого/ відкинути особове закінчення -УТЬ, /-ЮТЬ/, -АТЬ, /-ЯТЬ/. Напр.: не^с-у^{ть}, пи^ш-у^{ть}, білі-ю^{ть}, гри^м-у^{ть}.

Отже, в деяких дієсловах основа інфінітива і основа теперішнього часу будуть тотожні, а в деяких — ні.

ВПРАВА: Від цих дієслів знайдіть основу інфінітива і основу теперішнього часу: говорити, орати, косити, малювати, учити, ходити, пасти, кувати, будувати, водити, пити, носити, шити, палити, кричати, бороти, возити, вимітати, стукнути.

§ 67. ТЕПЕРІШНІЙ ЧАС.

Особл	Перша дієвідміна		Друга дієвідміна	
	О Д Н И Н А			
1. я	нес-у	шпю	біж-у	сто-ю
2. ти	нес-еш	ши-еш	біж-иш	сто-їш
3. він, вона, воно	нес-е	ши-є	біж-ить	сто-їть
М Н О Ж И Н А				
1. ми	нес-емо	ши-емо	біж-имо	сто-їмо
2. ви	нес-ете	ши-ете	біж-ите	сто-їте
3. вони	нес-уть	ши-ють	біж-ять	сто-ять

З таблиці видно, що кожна особа має свої закінчення. Ці закінчення називаються особовими.

Виходячи з того, які голосні увіходять в особові закінчення дієслів, можемо поділити дієслова на дві дієвідмини.

До першої дієвідмини належать дієслова, що мають у всіх особах, крім першої особи однини, у закінченнях голосні -Е, -Є і в третій особі множини кінчаються на -УТЬ, -ЮТЬ (е, є — уть, ють). Наприклад: пи^сати — пи^шеш... — пи^шу^{ть}, спі^вати — спі^ваш... — спі^ваю^{ть}.

До другої дієвідмини належать дієслова, що мають у всіх особах, крім першої особи однини, у закінченнях голосні -И, -І і в третій особі множини кінчаються на -АТЬ, -ЯТЬ (и, і — ать, ять). Напр.: кри^чати — кри^чиш... — кри^ча^{ть}, коси^ти — коси^ш... — кося^{ть}.

Примітка 1. Дієслова, що разом із суфіксом кінчаються на -ОТАТИ, належать до першої дієвідміни: воркотати — воркочеш... — воркочуть, гуркотати — гуркочеш... — гуркочуть, цокотати — цокочеш... — цокочуть.

Дієслова ж на -ОТІТИ належать до другої дієвідміни: цокотіти — цокотіш... — цокотять, гуркотіти — гуркотіш... — гуркотять, воркотіти — воркотіш... — воркотять.

Примітка 2. В народній мові, а подекуди і у віршах зустрічаємо скорочені форми в III особі однини в дієсловах I дієвідміни, без закінчення -Є: пита замість питає, співа — співає, гука — гукає.

Примітка 3. Поруч правильних форм дієслова хотіти, хочеш, хочете, існують скорочені форми: хоч, хочте. Наприклад: Як хоч. Що хочте, те й кажіть.

ВПРАВА 1. Визначте, якої будуть дієвідміни такі дієслова: учити, малювати, мусити, громадити, копати, жати, полювати, булькотати, муркотіти, бачити, одягатися, спати, муркотати, булькотіти, спати, чистити, молоти, полоти, орати, лити, варити, сушити, хотіти, веліти, висіти, хотіти, білити, боятися, змагатися, іти, класти, слати.

ВПРАВА 2. Перепишіть речення. Дієслова, що стоять у дужках, поставте в потрібній формі теперішнього часу.

У цю величну хвилину тихо /розгортатися/ кущі і на галяву /виходити/ Хо. Мов туман той, сива борода його м'якими хвплями /спадати/ аж до ніг, /черкатися/ росяної трави. /М. Коцюб./ Чого лежиш, чом не /орати/, чом до мене не /говорити/. /Нар. пісня/. Хо сидить посеред галяви, а навкруги його /панувати/ мертва, прикра тиша. Все живе, затаївши духа, не /співати/, не /кричати/, не /ворушитися/, не /жити/. /М. Коцюб./ Садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями /гудіти/, плугатарі з плугами /йти/, /співати/ ідучи дівчата, а матері вечерять /ждати/. /Т. Шевч./ Ой, по горі ромен /цвісти/, долиною козак /іти/ та й у журби /питатися/, де та доля /пишатися/. /Т. Шевч./ /Віяти/ вітер з-за воріт, на воротях сірий кіт. Вітер сірому котові /чесати/ вусики шовкові. Кіт /муркотати/, кіт /воркотати/, наче щось сказати хоче. /М. Рильс./ Я /йти/ шляхом, сонце /сяяти/, вітер з травами /говорити/ перед мною і за мою степ /колихатися/, як море: /Я. Щог./ /Косити/ коси, луг /голосити/. /О. Олесь./

§ 68. МИНУЛИЙ І ПЕРЕДМИНУЛИЙ ЧАС.

О Д Н И Н А			
Особи	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід
1. я	читав	читала	читало
2. ти	читав	читала	читало
3. він, вона, воно	читав	читала	читало
М Н О Ж И Н А			
для всіх родів			
1. ми	читали		
2. ви	читали		
3. вони	читали		

Як видно з таблиці, дієслова минулого часу не мають особових закінчень. Форма читав є єдина для всіх осіб однини. Такими ж єдиними формами для всіх осіб будуть форми читала і читало. Зате дієслова минулого часу відмінюються за родами. Родовим закінченням дієслів чоловічого роду буде -В. /Писав, читав/. Деякі дієслова минулого часу чоловічого роду однини не мають родового закінчення, а тільки один пень /ніс, пік, пас/.

Для жіночого роду родовим закінченням буде -ЛА /читала, писала/; для середнього — -ЛО /читало, писало/. Для всіх родів множини буде спільне закінчення -ЛИ /читали, писали/.

Той факт, що дієслова минулого часу мають родові закінчення, ґрунтуються на історичних засадах нашої мови. В давнину форма минулого часу була складеною. Вона утворювалася від дієприкметників із родовими закінченнями на -ЛЪ, -ЛА, -ЛО, і допоміжного дієслова бити /сучасне бути/. Як відомо, дієприкметники, подібно до дієслів, мають ознаки часу й числа, а подібно до прикметників — родові закінчення, /-ЛЪ — для чоловічого роду, -ЛА — для жіночого роду, -ЛО — для середнього роду/.

Дієприкметник вживався тільки в формі називного відмінка з відповідними родовими закінченнями, а допоміжне дієслово відмінювалося за особами:

I особа { $\begin{cases} \text{єсьм,} \\ \text{єсьмо,} \end{cases}$

II особа { $\begin{cases} \text{єсп,} \\ \text{єсте,} \end{cases}$

III особа { $\begin{cases} \text{єсть,} \\ \text{суть.} \end{cases}$

Отже, колись у старовину минулий час відмінювався так: я писал есьм, ти писал еси, він /онъ/ писал есть, ми писали есьмо, ви писали есте, вони писали суть. Так знаменитий літопис літописця Нестора в заголовку має такий вираз: „Откоудоу есть пошла роуская земля, кто в Києвѣ нача первѣе княжити и откоудоу роуская земля стала есть“. В західньоукраїнських говорах залишки стародавнього українського минулого часу збереглися й дотепер, правда, в трохи зміненому вигляді: Був-ем майстер, був-ем газда. /В. Стеф./.¹⁾ Подекуди і в літературній мові можна знайти ці форми: Слава тобі, Шафаріку, во віки і віки, що звів еси в одно море слов'янської ріки. /Т. Шевч./. Інші тікали в печери, ліси. Що ти за сила еси? /П. Тич./. Славен еси, наш милий Боже, на небесі. /Колядка/.

Пізніше форми допоміжного дієслова БУТИ від складеної форми минулого часу відпали, залишилися тільки родові форми дієприкметника, замінивши родові закінчення чоловічого роду -Л на -В /писал-писав/.

Сучасні форми дієслів минулого часу утворюються від основи інфінітива, до якої додаються родові закінчення -В, -ЛА, -ЛО.

Наприклад: писа — /ти/ + в, писа — /ти/ + ла, писа — /ти/ + ло, писа — /ти/ + ли.

В закритих складах основи деяких дієслів маємо чергування -О, -Е з -І: рости-ріс, нести-ніс, пекти-пек.

Деякі дієслова з суфіксом -НУ в минулому часі мають паралельні форми без -НУ: киснути — киснув і кис, сохнути — сохнув і сох, бліднути — бліднув і блід.

Крім минулого часу, в українській мові є ще й передминулий час, що складається з основного якогось дієслова минулого часу і узгодженого з ним в роді й числі допоміжного дієслова бути: писав був, писала була, писало було, писали були.

Допомічне дієслово в передминулому часі може стояти після основного дієслова і перед ним: був писав. Напр.: Віл щось почав був говорити, та судді річ його спочатку перебили. /Є. Греб./.

ВПРАВА 1. Подані нижче інфінітиви провідмінійте в минулому й передминулому часі. Просити, чистити, збирати, змагатися, надіятися, стояти.

¹⁾ ем = есьм.

ВПРАВА 2. Перепишіть цей уривок. Дієслова, що стоять у дужках, поставте в потрібній формі минулого часу.

Дмитрик, восьмилітній хлопчик, /вискочити/ з душної, низенької хати, що по самі вікна /влізти/ в землю. На дворі /бути/ краще, ніж у хаті. Сонечко /підбитися/ вже височенько і пригріло. Сніг так /блищати/, що Дмитрик не /могти/ на нього дивитися і /кліпати/ очима. /Бути/ відлига, із стріх /капати/, з горбка /збігати/, мов на весну, струмочки талої води, горобці весело /цвірінькати/, кози /никати/ на майдані, чи не /лишитися/ десь на торговлиці хоч стеблина сіна від учорашнього ярмарку. Це тепло, ця немов весняна днина серед зими /надити/ Дмитрика, /тягнути/ його в далечінь, на волю, он у те місце, що здійсмається до блакитного неба зеленими та червоними дахами на кам'яницях. /М. Коцюб./.

§ 69. МАЙБУТНІЙ ЧАС.

Майбутній час має три форми: з них дві форми, складену і складну, для дієслів недоконаного виду і одну, просту, для дієслів доконаного виду.

1. Складена форма утворюється з форми майбутнього часу від допоміжного дієслова бути і інфінітива відмінюваного дієслова недоконаного виду; при чому, інфінітив лишається незмінним, відмінюється лише діпомічне дієслово. Наприклад: буду писати, будеш писати, буде писати, будемо писати і т. д.
2. Складна форма являє собою одно слово, утворене з інфінітива відмінюваного дієслова недоконаного виду і допоміжного дієслова ЙНЯТИ в теперішньому часі без звука Й /МУ, МЕШ, МЕ, МЕМО, МЕТЕ, МУТЬ/: писати + му = писатиму, писати + меш = писатимеш, писати + ме = писатиме, писати + мемо = писатимемо і т. д. Якщо інфінітив вживається з часткою СЯ /СЬ/, то вона додається в кінці складної форми дієслова: красуватися — красуватимуся, красуватимешся, красуватиметься, красуватимемося і т. д. Треба пам'ятати, що в третій особі однини, перед часткою СЯ /СЬ/ з'являється ТЬ: умиватися — умивати + ме + ть + ся = умиватиметься. Як складена, так і складна форма рівнозначні; вони однаково поширені в літературній мові.

Примітка. В західньоукраїнських говорах зустрічаються вислови: буду писав, буду писала, будемо писали. Це майбутній

час, утворений з допоміжного дієслова БУТИ і дієприкметників на -В, -ЛА, -ЛО, -ЛИ, про якого сказано при розгляді минулого часу. В літературі такі вирази зустрічаються для показу місцевої говірки.

3. Проста форма майбутнього часу утворюється тільки з дієслів доконаного виду без допоміжного дієслова. Вона має ті ж закінчення, що й дієслова теперішнього часу. Напр.: напиш -у, напиш -еш, напиш -е, напиш -емо і т. д.

Відмінювання дієслів майбутнього часу. Зразок для дієслів недоконаного виду.

Особи	Складена форма з допоміжним дієсловом БУТИ	Складна форма з допоміжним дієсловом (Й)НЯТИ
	Однина	Однина
1. я	буду писати	писатиму
2. ти	будеш писати	писатимеш
3. він, вона, воно	буде писати	писатиме
	Множина	Множина
1. ми	будемо писати	писатимемо
2. ви	будете писати	писатимете
3. вони	будуть писати	писатимуть

Зразок для дієслів доконаного виду (проста форма).

	Однина	Множина
1. я	напишу	ми напишемо
2. ти	напишеш	ви напишете
3. він, вона, воно	напише	вони напишуть

ВПРАВА 1. Провідмінійте ці дієслова в майбутньому часі в складеній формі з допоміжним дієсловом бути: іти, сидіти, кидати, жати, співати, хвалити, одягатися.

ВПРАВА 2. Провідмініайте ці дієслова в майбутньому часі в складній формі з допоміжним дієсловом няти: орати, косити, складати, віршувати, благати, літати, лінути.

ВПРАВА 3. Провідмініайте ці дієслова в майбутньому часі в простій формі: вийти, поїхати, прилітати, порватися, подивитися.

ВПРАВА 4. Перепишіть речення. Підкресліть дієслова майбутнього часу: просту форму однією рискою, складну — двома рисками, а складену — трьома.

Поставлю хату і кімнату, садок-райочок насаджую. Посиджу я і походжу в своїй маленькій благодаті. Та в однині-самотині в садочку буду спочивати. Присняться діточки мені, веселя присниться мати. /Т. Шевч./ Ой, піду я лугом, лугом-долиною, чи не зустрінусь я з родом-родиною. /Нар. пісня/. Ми, як ти, минати будем чужії пороги, орать будем свої ниви, рідні перелогі. /Л. Укр./ Паша дума, паша пісня не вмере, не загине. /Т. Шевч./ Я до тебе літатиму з хмари на розмову... Опівночі падатиму ранньою росою. /Т. Шевч./ Тоді я знатиму: немає тління! Душа, пробивши суєту життя, в собі відчує ніжне колосіння — знак невмирущого свого буття. /М. Орест/.

ВПРАВА 5. Перепишіть речення. Інфінітиви, що стоять у дужках, поставте у відповідній до змісту формі майбутнього часу.

Я у темную нічку невидну не /стукати/ їй на хвилинку очей, — все /шукати/ зірку провідну і /шукати/ безліч ночей. /Л. Укр./ Сніг в гаю..., але весною /розвиватися/ гай... Може, долею ясною /зацвісти/ мій край. В небі мла, а сонце /глянути/, мла /розтанути/ вмить... Може, їй мій народ /повстати/, морем /закипіти/. /О. Олесь/. Ой, /пустити/ я кониченька в саду, а сам /піти/ к отцю на пораду. /Нар. пісня/. Вечірній час /обгорнути/ нас, весна в серця /заглянути/. /М. Рильс./ /Посадити/ я огірочки близько над водою, сама буду поливати дрібною сльозою. /Нар. пісня/.

§ 70. ВЖИВАННЯ ОДНОГО ЧАСУ ЗАМІСТЬ ДРУГОГО.

В літературі і в розмові ми часто один час замінюємо іншим. Це робиться, звичайно, з певною метою. Так, коли ми хочемо змалювати якусь минулу історичну подію живою, близькою нам, ми вживаємо теперішнього часу замість минулого. Наприклад, у поемі „Гайдамаки“, щоб показати картини страшної руїни на Україні, немов би вони

відбуваються на наших очах, Т. Шевченко вжив теперішнього часу замість минулого: Минають дні, минає літо, а Україна, знаї, горить; по селах голі плачуть діти. Батьків немає. Шелестить пожовкле листя по діброві, гуляють хмари, сонце спить; ніде не чуť людської мови; звір тільки вие по селу, гризучи трупи. При цьому поруч теперішнього часу може стояти минулий час: Повалили гайдамаки, аж стогне діброва; не повезли, а на плечах чумацькі воліві несуть вози. /Звідти ж/.

Теперішній час може вживатися замість майбутнього, коли мова йде про дію, яка неминуче має в скорому часі відбутися, або коли дається наказ: Клепайте, хлопці, свої коси, — завтра косимо /замість коситимемо/ овес. Часто вживають теперішній час із словом бувало, було замість минулого часу: Діти було тут часто сидять і пісочком пересипаються.

Минулий час вживається замість майбутнього, коли хочемо підкреслити доконечність здійснення якоїсь дії: Як нападуть на хлопців вовки, то вони пропали.

Іноді майбутній час вживається замість минулого, щоб підкреслити несподіваній, раптовій характер якоїсь дії, яка вже відбулась: Тільки кобзар поріг переступив, а діти як підскочать, як закричать: „Заграйте, дідусю, заграйте!“

В П РА В А. Перепишіть речення і підкресліть часи дієслів, вжиті замість інших часів.

Гайдамаки гуляють, карають; де проїдуть — земля горить, кров'ю підпливає. Придбав Максим собі сина на всю Україну; хоч не рідний син Ярема, а щира дитина. Максим ріже, а Ярема не ріже — лютує. /Т. Шевч./ Бувало, в неділю, закривши мінеї, по чарці з сусідом випивши тієї, батько діда просить, щоб той розказав про Коліївщину. /Т. Шевч./ Слухайте, як то було. Іду я собі раз містом, мітли, зв'язані докупи, несу на дрючку на плечах, іду та й розпраюся довкола. /І. Фран./ Спом'янула Олеся: було вона в своєму селі йде — той привітає, а другий за здоров'я спитає. /М. Вовч./

§ 71. АРХАЇЧНІ ФОРМИ ДІЄСЛІВ.

В нашій мові є кілька дієслів, що, зберігши старі форми відмінювання і тим відрізнившись від всієї маси дієслів першої і другої дієвідміни, становлять третю, архаїчну, дієвідміну. До цієї архаїчної дієвідміни належать чотири дієслова: їсти, бути, доповісти і дати.

Дієслова їсти і бути відмінюються так:

Особи		Теперішній час	
		Однина	Множина
1. я	}	Їм	ми їмо
2. ти		їсп	ви їсте
3. він, вона, воно		їсть	вони їдять
1. я	}	є	ми є
2. ти		є /зрідка — есп/	ви є /зрідка — есте/
3. він, вона, воно		є, есть	вони є /зрідка — суть/

Дієслова дати і доповісти є доконаного виду, отже, вони не вживаються в теперішньому часі.

Відмінюються вони так:

Майбутній час				
Особи	Однини	Особи	Множина	
1. я	}	ми	дамо	
2. ти		даси	ви	дасте
3. він, вона, воно		дасть	вони	дадуть
1. я	}	ми	доповімо	
2. ти		доповіси	ви	доповісте
3. він, вона, вона		доповість	вони	доповідять

В інших часах архаїчна дієвідміна відмінюється так, як і дієслова I або II дієвідмини, з тією тільки різницею, що дієслово бути має свою просту форму майбутнього часу /буду, будеш, буде, будемо і т. д./ і не має форми передминулого часу.

Примітка. На зразок провідміюваних дієслів дати, доповісти і їсти будуть відмінятися інші, споріднені або похідні від них, дієслова: подати, віддати, видати, продати, передати... /як дати/; відповісти, переповісти, розповісти... /як доповісти/; з'їсти поїсти, переїсти... /як їсти/.

§ 72. ПРАВОПИСНІ УВАГИ ДО ЗАКІНЧЕНЬ ДІЄСЛІВ.

1. В закінченнях 2 особи однини теперішнього часу, а в доконаних дієсловах і в майбутньому часі після Ш ніколи не пишеться Ь: ореш, косиш, одягаєшся, заговориш. При чому звук Ш перед часткою СЯ зберігається, хоч у розмові його подекуди не вимовляють. Отже: змагаєшся, б'єшся.
2. В третій особі множини теперішнього і майбутнього часу /простого/ ІІ дієвідміни після шиплячих Ж, Ч, Ш, Щ пишеться А, а не Я: біжать, кричать, затріщать.
3. Після Г в закінченнях 3 особи однини і множини теперішнього і майбутнього часу всіх дієвідмін пишеться -Ь, що зберігається також і перед -СЯ: косить - косять - коситься - косяться, робить - роблять - робиться - робляться, несе - несуть - несеться - несуться.
4. В теперішньому і майбутньому простому часі першої дієвідміни в закінченнях однини буде -Е, після голосної і апострофа -Є, а в множині -УТЬ, ЮТЬ: пишеш - пише - пишемо - пишете - пишуть; читаеш - читає - читаємо - читаєте - читають; п'єш - п'є - п'ємо - п'єте - п'ють.

Дієслова ж другої дієвідміни в цих випадках мають у закінченнях -И, після голосної -І а в множині -АТЬ, -ЯТЬ: робиш - робить - робимо - робите - роблять; стоїш - стоїть - стоїмо - стоїте - стоять.

Тому не можна змішувати закінчення першої дієвідміни з закінченнями другої дієвідміни. Завжди мусимо мати чітку послідовність: Е, є — УТЬ, ЮТЬ; И, ї — АТЬ, ЯТЬ. Отже, не робе, а робить, бо роблять; не косе, а косить, бо косять.

ВПРАВА. Перепишіть ці речення. Дієслова, що стоять у дужках, поставте в потрібній за змістом формі.

Пребезумний в серці /майбутній час від сказати/, що Бога немає, в беззаконії /тепер. час від мерзїти/, не /тепер. час від творити/ благая. /Т. Шевч./ На світі вже давно ведеться, що нижчий перед вищим /гнутися/. /Л. Гліб./ Не вернуса, забарюся: /тепер. час від гордувати/ ти мною! /Нар. пісня/. Біжить Ганна ще її Тетяна, /тепер. час від страшити/ батька Купер'яна. /Нар. пісня/. Ті, що крізь помилки до правди /тепер. час від добиватися/, — мудрецами. /називатися/. /І. Фран./ Любов к отчизні де /героїти/, там вража сила не /устоїти/.

там груди сильніша від гармат. /І. Котл./ Встане Україна і /розвіяти/ тьму неволі, світ правди /засвітити/, і /помолитися/ на волі невільничі діти. /Т. Шевч./ Я /тепер. час від бачити/, як /дихати/ комш, як /дпхати /вода/ і /здіймати/, неначе груди, руду кору ряски. /М. Коцюб./ Так ти /тепер. час від ставати/ мені на дорозі і /уважати/, що /тепер. час від мати/ на мене право... Ти /тепер. час від хотіти/ будь моїм паном, /хотіти/ взяти мене... мої руки, мій розум, мою волю і мое серце... Ти /хотіти/ виссати мене, всю мою кров, як той вампір. І ти це /робити/. /М. Коцюб./

§ 73. СПОСОБИ ДІЄСЛІВ.

Всі форми дієслів теперішнього, минулого, передминулого і майбутнього часу, із зразками яких ми обізналися вже, означають дії, що відбуваються, відбувалися або відбудуться. Всі ці форми, що немов би оповідають про ці дії, будуть дійсного способу. Але, крім дійсного, наша мова має ще два способи: умовний і наказовий.

Умовний спосіб означає діє не виконувану або виконану вже, а можливу за якоїсь умови. Наприклад: Якби мені черевикки, то пішла б я на музики. /Т. Шевч./ Дієслово пішла б означає дію, що відбулася б за умови: якби мені черевикки.

Умовний спосіб утворюється від форм минулого і передминулого часу, до яких додається частка БИ /після голосних Б/. Жодних інших закінчень, крім закінчень минулого часу, форми дієслів умовного способу не мають.

Частка би /б/ може іноді стояти не зразу після дієслова, а після якогось іншого члена речення. Наприклад: Якби ви знали, паничі, де люди плачуть живучи, то ви б елегій не творили та марне Бога б не хвалили.

Частка би /б/ пишеться від дієслова нарізно.

Наказовий спосіб виражає наказ, прохання, заклик, побажання тощо.

Приклади: „Ріжте, бийте!“ — на фортеці кричить Гамалія. /Т. Шевч./ /Наказ/. О, милий Боже України! Не дай пропасти на чужині, в неволі вольним козакам! /Т. Шевч./ /Прохання/. Обніміте ж, брати мої, найменшого брата. /Т. Шевч./ /Заклик/. Нехай воли цілі будуть, щоб плуг поламався. /Нар. пісня/. /Побажання/.

ВПРАВА: Визначте способи дієслів, написавши над дієсловами спосіб: дійсний, умовний, наказовий.

Море дедалі втрачало спокій. Чайки знімались з одиноких берегових скель, припадали грудьми до хвиль і плакали над морем. /М. Коцюб./ Не щебечи, соловейку, на зорі рапенько. /В. Заб./ Коли б навколо мене всі тривоги спинили свої докучливий прибії, коли б розтали всі мої дороги у славі вечора промінно-золотій, — тоді утому серце побороло б і стало тихе, як озер вода, і полетіло б серце, білий голуб, до лісу вічності, до рідного гнізда. /М. Орест./ Нехай гнеться лоза, а ти, дубе, кріпсь, — ти рости та рости, не хились, не кривись. /С. Руд./ Як побачу мужицьку роботу в жнива, серед праці і поту, як побачу ті руки зі сталі, що лан збіжжя скошили і зжали, як побачу ті ноги криваві, тії очі від спеки сльозаві, і зігну-ту в дугу хлопську спину, і голодну під тном дитину, — то не знаю чому, але знаю, що для тебе ця мука, мій краю. /Б. Лепк./ Осінню дише. По лісі проходять звуки нові. Привиди згублених радощів бродять в сонній траві. /М. Рильс./ Владико мій, добро-промінний, тихий, всесвятій, спини безумство на землі і добру волю в душах посели, і в душах частку світла посели і, півкамінні оживи серця. /В. Барк./ Сонце гріє; вітер віє з поля на долину; над водою гне з вербою червону калину. /Г. Шевч./ Розлилися води на чотири броди. /Нар. пісня/

§ 74. ВІДМІНЮВАННЯ ДІЄСЛІВ УМОВНОГО СПОСОБУ.

А. Утворення від форми минулого часу.

ОДНИНА

Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід
я ти він	я ти вона	я ти воно
писав би	писала б	писало б

МНОЖИНА /для всіх родів/

ми ви вони	писали б
------------------	----------

Б. Утворення від форми передминулого часу.

ОДНИНА

Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід
я ти він	я ти вона	я ти воно
писав би був	писала б була	писало б було

МНОЖИНА /для всіх родів/

ми ви вони	писали б були
------------------	---------------

ВПРАВА. Складіть речення, в яких дієслова орати, полоти, жати, малювати, садити, змагатися, боротися були б ужиті в умовному способі.

§ 75. НАКАЗОВИЙ СПОСІБ.

Наша мова має три форми наказового способу: одну для II особи однини /орі/, другу для I особи множини /орімо/ і третю для II особи множини /оріть/. Отже, дієслова в наказовому способі змінюються за особами й числами.

Наказовий спосіб утворюється від основи теперішнього або простого майбутнього часу дієслів дійсного способу так:

1. Додаванням закінчень -И, -ІМО /-ІМ/, -ІТЬ /-ІТЕ/. Наприклад: II особа однини роб -и, зроб-и; I особа множини роб -імо, зробімо /робім і зробім/; II особа множини роб-іть, зроб-іть.

Примітка. Як архаїзм, трапляються в II особі множини робіте, скажіте.

2. Від основи з кінцевим приголосним і від основи, до якої додаються закінчення -Й в однині, а в множині закінчення -МО, -ТЕ. Напр.: II особа однини стань, мір, плавай; I особа множини стань-мо, мір-мо, плавай-мо; II особа множини стань-те, мір-те, плавай-те.

Закінчення -И, -ІМО /-ІМ/, -ІТЕ /-ІТЬ/ переважно буває, коли наголос падає на -И /бері, неси, кладі, говори, печи/ і в дієсловах

гуркотіти — гуркоти, воркотіти — воркоти/. Відсутні форми наказового способу для I особи однини і для III особи множини заступаються описовими формами з допомогою часток хай або нехай, що додаються до форм першої особи однини або III особи множини теперішнього або майбутнього часу дійсного способу.

Наприклад: Нехай і я зрадію твоєму щастю Нехай косарі косять овес.

Якщо форма наказового способу в другій особі однини кінчається на Н, Д, Т, Л, З, С, Ц, то після цих приголосних завжди пишеться Ъ, який залишається й у формах наказового способу множини: глянь - гляньмо - гляньте, сядь - сядьмо - сядьте, трать - тратьмо - тратьте.

Після губних приголосних б, в, м, п, шиплячих ж, ч, ш, щ, дж та р в цих формах -Ь не пишеться: голубити — гдлуб — голублю — голубте, став — ставмо — ставте, плач — плачмо — плачте, розповідж /можна і розповідж/ — розповіджмо /розповіджмо/ — розповіджете /розповіджете/.

Коли дієслово наказового способу в другій особі однини кінчається на -И, то в першій і другій особі множини буде -ІМО /-ІМ/, -ІТЬ: коси - косімо /косім/ - косіть, неси - несімо /несім/ - несіть.

Коли ж друга особа однини наказового способу кінчається на -Й, тоді в наказових формах множини буде -їмо, їте: співай - співайімо - співайте.

Відмінювання дієслів наказового способу.

Особи	ОДНИНА.			
1. я	нема /описова форма — хай я зроблю/.			
2. ти	роб-и	скаж-и	спи	рубай
3. він, вона, воно	} нема /описова форма — хай, нехай скаже/.			
МНОЖИНА.				
1. ми	роб-імо /ім/	скаж-імо /ім/	спи-мо	руба-їмо
2. ви	роб-іть	скаж-іть	спи-те	рубай-те
3. вони	нема /описова форма - хай [нехай] скажуть/.			

ВІПРАВА 1. Утворіть форми наказового способу від таких дієслів: копати, носити, рушити, писати, славити, сидіти, летіти, літати, мовчати, терпіти, їсти, чистити.

ВІПРАВА 2. Перепишіть речення. Утворіть форми наказового способу від дієслів, що стоять у дужках.

В Україну /іти/, діти, в нашу Україну. /Г. Шевч./ /Зеленітися/ рідне поле, українська ниво, /підійнятися/, /колоситися/, /достигати/ щасливо. /І. Фран./ К тобі ж роззвах во дні й ночі: від голоду, огню, хвороби — нині маляток /сохранути/ на Україні! /В. Барк./ О привиди темні, /іти/, не /мучити/ моєї душі. /М. Орест/. Ох, легкокрилий вітре, /виходити/ із свого тихого захисту — гущавини лісової, з-під широких гілчастих кущів та глибоких темних ярів, де ти в холодочку пахучому спочиваєш опівдні, ховаючись від гарячої спеки! /Вилазити/ з-за узлісся на гори високі, /спуститися/ в долини широкі й /подути/, /повіяти/ на степи безкраї та довгі, на лани безмірно широкі! З синьої річки, де ти на легесеньких хвилях любиш гоїдатися, /здійняти/ непримітну пару, /обернути/ її в чорну хмару і /повісити/, /розіслати/ її по небу синьому, /заховати/ від нас сонечко ясне, /захистити/ від його недоброго заміру розпекти нас, розтопити! /П. Мирн./ У кожного в руках важкий залізний молот, і голос сильний нам згори, як грім, гримить: „/Лупати/ цю скалу! Нехай ні жар, ні холод не /спинити/ вас“. /І. Фран./ /Плавати/, плавати/, лебедоньку, по синьому морю! /Г. Шевч./ /Вгамуватися/, бідна сестро, /помолитися/ зо мною вкупі Богові святому, /подякувати/, що не дав тобі вчинити зла! /Л. Укр./

§ 76. ВЖИВАННЯ ОДНОГО СПОСОБУ ЗАМІСТЬ ДРУГОГО.

В мові зустрічаються речення, в яких один спосіб дієслова заміняє другий.

1. В значенні наказового способу може вживатися умовний. Напр.: „Ви б поїхали, Мироне, до міста“, — говорили селяни. /П. Мирн./ Ви заспівали б нам весільної пісні. Умовний спосіб дещо зм'якшує характер повеління і наближається до прохання або поради.
2. Іноді інфінітив може виступити в ролі наказового способу. „Стояти на місці, ні кроку вперед“, — почулося ззаду.

3. Також у значенні умовного способу вживають іноді наказову форму дієслова: Не скажи я йому цього слова, він би не розсердився. Зверніть увагу, що наказова форма 2 особи однини може стосуватись до всіх осіб однини і множини: Не скажи він /вона, воно/ йому цього слова... Не скажи /ви, вони/ йому цього слова, він би не розсердився.

ВПРАВА 1. Складіть речення, в яких би подані нижче дієслова вжиті були в умовному способі замість наказового: читати, орудувати, сказати, приходити, принести, встати, впорати.

ВПРАВА 2. Складіть речення, в яких би подані нижче інфінітиви заступали б форми наказового способу: учити, перемогти, змагатися, виконувати, косити, чистити.

ВПРАВА 3. Перепишіть речення, замінивши умовний спосіб наказовим.

Коли б я дав був кожуха, хлопець не змерз би. Розказали б ви нам якісь новини. Коли б стихнув вітер, мороз би не був такої лютий. Якби ви з нами подружили, багато б дечому навчилися. /Г. Шевч./ Якби знала, що покине, була б не любила; якби знала, що загине, була б не пустила. /Г. Шевч./ Якби мої думи німії та пісню стали без слова, тоді б вони більше сказали, ніж вся оця довга розмова. /Л. Укр./ Люди б сонце заступили, якби мали силу. /Г. Шевч./ Що конина, то конина! А щоб язик мала, то вона б вам, люди добрі, всю правду сказала. /С. Руд./ Якби само велике страждання змогло тебе, Україно, відкупити, — було б твоє велике панування, нікому б ти не мусіла вступити. /І. Фран./

§ 77. ЧЕРГУВАННЯ ЗВУКІВ В ОСНОВАХ ДІЄСЛІВ.

При утворенні дієслівних форм відбуваються чергування голосних і приголосних в основах дієслів. Так при утворенні наворотних дієслів від протяжних дієслів відбуваються такі зміни з голосними в корені дієслів:

1. Невипадне **Е** в протяжних дієсловах чергується з **І** в наворотних дієсловах.

Протяжні дієслова:

летіти — летчу — летши

мести — мету — метеш

шептати — шепчу

чесати — чешу

Наворотні дієслова:

літати — літаю

вимітати — вимітаю

нашіптувати — нашіптую

зачісувати — зачісую

2. Випадне Е чергується з ІІ.

Протяжні дієслова:

б^еру — б^ереш /брати/
д^ерти /драти/
п^еру /прати/
м^ерти /мру/

Наворотні дієслова:

в^ибирати, п^еребирати, з^абирати
в^идирати, з^адирати
в^ипирати, з^апирати
умирати, з^авмирати, в^имирати

3. Звук О в протяжних дієсловах під впливом сильного, наголошеного, А або Я в наступному складі чергується з А в наворотних дієсловах.

Протяжні:

г^он^іти, наг^он^іти
л^ом^іти, зал^ом^іти
м^ог^іти, доп^ом^ог^іти
к^от^іти, в^ік^от^іти

Наворотні:

г^ан^яти, в^иг^ан^яти
л^ам^ати, пол^ам^ати
п^еремаг^ати, змаг^ати
к^ач^ати, за^кач^ати.

Але є винятки: п^роводити — п^роводжати, м^овити — в^им^овляти,
т^опити — п^отопати, г^ор^іти — д^огоряти.

4. Е в протяжних дієсловах чергується з О в наворотних.

Протяжні:

н^ести — н^есу — н^есеш
в^езти — в^езу — в^езеш
б^рести — б^реду
в^ести — в^еду

Наворотні:

н^осити — н^ошу — н^осиш
в^озити — в^ожу — в^озиш
б^родити — б^роджу
в^одити — в^оджу

Деякі приголосні основи інфінітивів І дієвідміни змінюються при утворенні всіх особових і числових форм дієслів теперішнього і майбутнього простого часу, а саме:

1. Г чергується з Ж: стер^егти — ст^орежу — ст^ережемо — ст^ережуть, б^ерегти — б^ережу — б^ережемо — б^ережуть.
2. З чергується з Ж: ма^зати — ма^жу — ма^жемо — ма^жуть, ка^зати — ка^жу — ка^жемо — ка^жуть.
3. К чергується з Ч: п^екти — п^ечу — п^ечемо, т^екти — т^ечу — т^ечемо.
4. С чергується з Ш: ч^есати — ч^ешу — ч^ешемо — ч^ешуть, к^ресати — к^решу.
5. Х чергується з Ш: ко^лихати — ко^лишу — ко^лишемо, д^ихати — д^ишу — д^ишемо.

Деякі приголосні основи інфінітивів ІІ дієвідміни змінюються при утворенні форми І особи однини теперішнього і майбутнього простого часу, а саме:

1. Д чергується з ДЖ: ходити — ходжу /в інших формах знову з'являється Д: ходиш — ходимо/.
2. Т чергується з Ч: крутити — кручу, але крутиш і т. д.
3. З чергується з Ж: возити — вожу, але возиш і т. д.
4. С чергується з Ш: косити — кошу, а далі вже косиш...
5. ЗД чергується з ЖДЖ: їздити — їжджу, але їздиш і т. д.
6. СТ чергується з Щ: пустити — пущу, але пустиш і т. д.

ВПРАВА 1. Від поданих нижче інфінітивів утворіть всі форми теперішнього /від недокоханих дієслів/ і майбутнього простого часу /від докоханих дієслів/ за таким зразком: берегти — бережу — бережеш — береже — бережемо — бережете — бережуть.

Запрягти, низати, товкти, писати, ткати, бігти, дихати, різати, закликати.

ВПРАВА 2. Утворіть від поданих нижче інфінітивів дієслова 1 особи однини теперішнього або майбутнього простого часу. Будити, вертати, знизити, просити, мастити, бороздити, вимостити, радити, чистити.

ВПРАВА 3. Перепишіть цей текст і зааналізуйте дієслова за такою схемою:

/За цією схемою аналізуйте дієслова при морфологічній аналізі речень/.

дієслово	час	рід	особа	число	дієвідміна	спосіб	вид	інфінітив
осіло	минул.	сер.	3.	одн.	I	дійсн.	докон.	осісти

Ось сонце ще більш осіло; мов скиба стиглого кавуна, червоніє воно тільки половиною. Ось і половина зменшується, тільки четвертка, далі — скибочка, кільце тільки... ось і воно пливе-зникає. Зразу кинуло вам у вічі темнотою, а через хвилину серед червоного заходу знявся здоровенний блискучий стовп, шугаючи високо в небо своєю широкою верховиною. Небо нахмурилося, темніє; степ вистилає густа чорна тінь. Жайворонки спускаються нижче, тихнуть, сідаючи на землю; коники перестають перегукуватися в траві, одні перепели неугавно підпадьомкають. Ще трохи згодом захід починає блідніти, ясний серед нього стовп меркне, зникає; серед високого неба на його темносиній оселі починають загорятися зірочки... Темнота кругом розходить, здіймається з землі вгору, шугає під саме небо. Уже вам стає видно тільки кругом себе, а далі все меркне в сірій темноті

тихого вечора. /П. Мирн./ Хлюпни нам, море, свіжі лави! О земле, велетнів роди! /П. Тич./ Полетіла б я до тебе, та крилець не маю. /Нар. пісня/. Не про кохання, не про рай, поете, голосно співай! Але розваж словами брата, що й не виходить із заліз, скропи росюю своїх сліз криваві рани, що від ката, й душі замученій, слабій відвагу піснею навій! /М. Стар./ Якби зустрілися ми знову, чи ти злякалася б, чи ні? Якеє тихее ти слово тоді б промовила мені. /Т. Шевч./

Хтось стиха завів пісню, до нього пристав ще один голос, а за хвилину підхопила й решта... Співано чумацьку пісню.

Не знаю, чи то з усіма таке діється, чи то лише зі мною, спраглим усього рідного, тепер далекого од мене, але звуки пісні, що торкалися мого вуха, лягали перед очима фарбами, малювали мені з дивною яскравістю цілі образи. Я перелітав на крилах пісні в давноминуле, я жив у мпнулому, я бачив, чув, з тріпотанням сердечним одчував смуток, радість та всі перипетії тих почувань...

Ясно, ясно сонечко сходить,
А хмарнесенько заходить...
Смутен, смутен чумацький отаман —
Він по табору ходить...

І уявляється мені степ. Широкий, необмежний, незайманний степ. Передранішній вітер злегка хвилює тирсу. Бліде небо мигтить зірками до блакиті, що оповила степову далечінь. У синьому тумані ледве мріють могили. Чорніють здалека лози. Межи небом і землею якась таємна змова. Чи то вони чаклюють удвох, чи що, бо якоюсь таємницею віє од того необмежного синього простору...

М. Коцюбинський.

ТАБЛИЦЯ ВІДМІНЮВАННЯ ДІЄСЛІВ (ЗВЕДЕНА)

НЕДОКОНАНИЙ ВИД		ДОКОНАНИЙ ВИД	
I дієвідміна	II дієвідміна	I дієвідміна	II дієвідміна
<i>Інфінітив</i>		<i>Інфінітив</i>	
жити	косити	внести	вибігти

I ДІЙСНИЙ СПОСІБ

Число і особи	1. Теперішній час			
Однина	я ти він вона воно	живу живеш живе	кошу косиш косить	Теперішнього часу немає
	Множина	ми ви вони	живемо живете живуть	

2. Майбутній час

Однина	я ти він вона воно	буду жити, житиму будеш жити, житимеш буде жити, житиме	буду косити, коситиму будеш косити, коситимеш буде косити, коситиме	внесу внесеш внесо внесемо внесете внесуть	вбіжу вбіжиш вбіжить вбіжимо вбіжете вбіжать
	Множина	ми ви вони	будемо жити, житимемо будете жити, житимете будуть жити, житимуть	будемо косити, коситимемо будете косити, коситимете будуть косити, коситимуть	

3. Минулий час

Однина	чол. я рід/ти він	жив	косив	вніс	вбіг
	жін. я рід/ти вона	жила	косила	внесла	вбігла
	сер. я рід/ти воно	жило	косило	внесло	вбігло
Множ.	ми ви вони	жили	косили	внесли	вбігли

НЕДОКОНАНИЙ ВИД		ДОКОНАНИЙ ВИД	
I дієвідміна	II дієвідміна	I дієвідміна	II дієвідміна

4. Передминулий час					
Число і особи					
Однина	чол. я рід/ти він	жив був	косив був	виніс був	вибіг був
	жін. я рід/ти вона	жила була	косила була	винесла була	вибігла була
	сер. я рід/ти воно	жило було	косило було	винесло було	вибігло було
Множ.	ми ви вони	жили були	косили були	винесли були	вибігли були

II УМОВНИЙ СПОСІБ

1. Форма минулого часу

Однина	чол. я рід/ти він	жив би	косив би	виніс би	вибіг би
	жін. я рід/ти вона	жила б	косила б	винесла б	вибігла б
	сер. я рід/ти воно	жило б	косило б	винесло б	вибігло б
Множ.	ми ви вони	жили б	косили б	винесли б	вибігли б

2. Форма передминулого часу

Однина	чол. я рід/ти він	жив би був	косив би був	виніс би був	вибіг би був
	жін. я рід/ти вона	жила б була	косила б була	винесла б була	вибігла б була
	сер. я рід/ти воно	жило б було	косило б було	винесло б було	вибігло б було
Множ.	ми ви вони	жили б були	косили б були	винесли б були	вибігли б були

III НАКАЗОВИЙ СПОСІБ

Однина	я ти він вона воно	живи хай (нехай) живе (опис. форма)	коси хай (нехай) косить	винеси хай (нехай) винесе	вибіжи хай (нехай) вибіжить
	Множ.	ми ви вони	живімо живіть хай (нехай) живуть (опис. фор.)	косімо косіть хай (нехай) косять	винесімо винесіть хай (нехай) винесуть

§ 78. РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ ДІЄСЛІВНИХ СУФІКСІВ.

З допомогою дієслівних суфіксів ми можемо утворювати дієслова від інших частин мови або надавати дієсловам різних відтінків.

1. З допомогою суфіксів *-А*, *-Я* від іменників утворились дієслова: сідло — сідлати, вінець — вінчати, кашель — кашляти, обід — обідати та інш.

2. З допомогою суфікса *-УВА*, *-ЮВА* утворились від іменників дієслова: учитель — учителювати, чабан — чабанувати, писар — писарювати, козак — козакувати та інш.

Також широко вживаються ці суфікси при утворенні дієслів від слів чужомовного походження: адреса — одресувати, плян — плянувати, бойкот — бойкотувати, протокол — протоколювати, симуляція — симулювати та інш.

3. З допомогою суфікса *-И* утворились від іменників дієслова: сніг — сніжити, сміття — смітити, каліка — калічити, сад — садити.

4. З допомогою суфікса *-І* утворились від прикметників неперехідної дії дієслова: білий — білити, чорний — чорніти; з допомогою суфікса *-И* утворились перехідної дії дієслова: білий — білити (полотно, хату); синій — синити /білизну/. Від прикметників вищого ступеня утворились неперехідної дії дієслова з допомогою суфікса *А* із значенням поступового наростання дії. Напр.: зеленіший — зеленішати, багатший — багатшати, кращий — кращати та ін.

5. Від різних вигуків слів утворились дієслова при допомозі суфікса *-КА*: ох — охкати, тьох — тьохкати, гей — гейкати та інш.

6. При допомозі різних дієслівних суфіксів ми можемо надавати дії певні відтінки: тривалости /качати, саджати/; наворотовости: /випробовувати, вимальовувати/; ритмічності /стукотіти, дріботіти, булькотіти/; одноразовість дії /стукнути, гримнути/; згрубілої посиленої одноразовости /тріпнути, стусоннути, рвоннути/.

Про надання доконаности чи недоконаности дієсловам при допомозі дієслівних суфіксів сказано в § 64 /види дієслів/.

ВПРАВА 1. Від поданих нижче іменників і прикметників утворіть дієслова: з допомогою суфіксів *-а*, *-я*, *-ува*, *-юва*, *-и*, *-і*.

Спів, крик, слух, зір, вимова, секретар, синій, тонкий, стимул, крамар, швець, кравець, стук, зеленіший, вищий, глухий, коса.

ВПРАВА 2. Складіть на кожний з поданих дієслів по одному реченню.

Білити, біліти, білішати, летіти, літати, сидіти, сідати, лишити, лишати, господарювати, горювати, здоровкатися.

§ 79. ЧАСТКИ *НЕ* І *НИ* ПРИ ДІЄСЛОВАХ.

Частка *НЕ* при дієслові вживається для заперечення дії чи стану, що їх означає дієслово. Наприклад: І неситий *не* виоре на дні моря поля. /Т. Шевч./ Слва *не* поляже. /Т. Шевч./

В деяких же реченнях частка *НЕ* навпаки може мати стверджувально-підсильне значення. Напр.: Де тільки я *не* ходив, /тобто, *всюди я виходив*/; що тільки *не* говорив, — не помогло. В цих реченнях частка *НЕ* має стверджувально-підсильне значення, яке можна висловити ще так: Все говорив, всюди виходив — не помогло.

І в значенні заперечення і в значенні підсилення частка *НЕ* від дієслова пишеться окремо: Не вернувся, не слухає, не полінуюсь.

В тих же дієсловах, у яких частка *НЕ* стала складовою частиною слова, без якої це слово не існує, частка *НЕ* з дієсловом пишеться разом: ненавидіти, нездужати.

Також частка *НЕ* з дієсловами пишеться разом, коли вона спільно з дієсловом означає ваду або брак чогось: недобачати, недочувати, недомовляти, недостачати /і невистачати/, переважно з префіксом недо: Дід уже недочуває й недобачає. Але в реченні: Вибачайте, будьте ласкаві, не добачив вас /І. Котл./ частка *НЕ* пишеться окремо, бо вона заперечує дію добачати.

Частка *НИ* завжди пишеться окремо від дієслів: Сталось так, що *ні* сидіти, *ні* лежати.

Примітка. Такі дієслова, як нівечити, ніяковіти утворились від слів *нівечь*, *ніякий*, у яких *ні* є складова частина слова.

ВПРАВА 1. Складіть три речення, у яких частка *не* мала б значення заперечення, і три речення, у яких частка *не* мала б стверджувально-підсильний характер.

ВПРАВА 2. Перепишіть речення. Частки *не* і *ні*, що стоять у дужках, напишіть разом чи окремо від дієслів, коло яких вони стоять.

Ой, /не/ пугай, пугаченьку, в зеленому байраченьку. /Нар. пісня/. Я /не/ /не/ здужаю, півроку, а щось таке бачить око, і серце жде чогось. /Т. Шевч./.. На згоду з підлістю /не/ простягай ти руку, волій зломитись, ніж вклоняться злому. /І. Фран./.. Хто йде, їде — /не/ минають зеленого дуба. /Т. Шевч./.. Що ж — тільки той ненависти /не/ знає, хто цілий вік нікого /не/ любив. /Л. Укр./.. Я /не/ люблю тебе, /не/ навиджу, беркуте, за те, що в грудях ти ховаєш серце люте! /І. Фран./.. Поет /не/ боїться від ворога смерти, бо вільная пісня /не/ може умерти. /Л. Укр./.. /Не/ топила й /не/ варила, на припічку жар; як піду я з цього села, комусь буде жаль. /Нар. пісня./ /Ні/ писати, /ні/ малювати не вільно було Шевченкові, коли він перебував на засланні. /В. К./.. Остап Вересай — знаменитий український співець-бандурист уже /не/ домагав і /не/ дочував, а голосом своїм зворушував серця і викликав щирі сльози. /В. К./.. О ви, кого тоді, в житті людському, я так любив, ви, сестри і брати, за мною /не/ тужіть: я спокій дому і вас, як сторож, буду берегти. /М. Орест/. Чи весняні здійсняться мрії? Чи літо /не/ обманить їх? Чи по степу їх /не/ розвіє, мов пух на вербах золотих? /М. Рильс./.. /Не/ колихала сина мати, до світа в найми ідучи, так /не/ забула колихати при яснім місяці вночі. /І. Багр./..

§ 80. ДІЄПРИКМЕТНИК.

Дієприкметником називається особлива дієслівна форма, що має ознаки дієслова і прикметника. Напр.: Пахне скошена трава. Слово *скошена* буде дієприкметником. Подібно до прикметника, дієприкметник *скошена* показує ознаку предмета, відповідає на питання *яка?* і може узгоджуватися з іменником в роді /скошений овес, скошене жито/, числі /скошені трави/ і відмінку /скошеної трави, скошеній траві, скошену траву і т. д./. Подібно до дієслова, дієприкметник *скошена* вказує на стан предмета, разом із тим означає час /скошена — минулого часу/ і докопаний вид. Крім того, дієприкметник може ще керувати іменниками. Напр.: Пахне скошена сіножаткою трава /скошена чим? — сіножаткою/. Отже, дієприкметники, як і прикметники, відмінюються за відмінками, родами і числами і, як дієслова, вказують на час, вид і можуть керувати залежними від них іменниками або займенниками.

В реченні дієприкметники, як і прикметники, виступають переважно в ролі другорядного члена — *означення*.

ВПРАВА 1. Провідмінійте дієприкметники *читаний, сказаний і битий* за відмінками, родами і числами.

ВПРАВА 2. Перепишіть речення і підкресліть дієприкметники однією рисою, а прикметники двома.

Доводилося вам колинебудь польову кашу їсти? Щербана одна, засипана злегка пшоном та задобрена шматочком сала з цибулею — от і все! А що за смачна та добра! Пахоці страви поєдналися з пахощами польового повітря, будять у вас смак непевний, викликають голод ненаситний!... Шматок чорного засохлого хліба, що ви ледве вгризете його зубами, здається краще найсолодшого медяника. /П. Мирн./.

Ящірки раз-у-раз перстинали нашу дорогу; розпечені скелі двигтіли, здавалось, од їх безупинних хвилястих рухів. Мигне тільки рябенька спинка — і зникне; і знову звідкись вона з'являлась, приплющена жахом; спинилась, підняла гадючу головку і сторожко водить круглим підкресленим оком. Але тільки тінь впала — і вже вона зникла в непомітній шпарці, наче влізла просто в камінь. /М. Коцюб./.

Окривджений і боязкий баніта*) приходжу я до брам святого літа. /М. Орест/. Не голосні мої пісні,

---

*) Баніта — вигнанець.

вони лунають мов у сні, у сні якимсь, дивнім-дивнім, в недоспа-
нім, в нездійсненім, у сні про щастя, про любов. А дійсність —
зривда, дійсність — кров. /Б. Лепк./.

§ 81. ЧАСИ ДІЕПРИКМЕТНИКІВ.

В старовину колись у нашій літературній мові широко вжи-
валися активні дієприкметники теперішнього часу на *-ЩИЙ*,
-ЩАЯ, *-ЩЕЄ*, що відповідали пізнішим дієприкметникам на
-ЧИЙ, *-ЧА*, *-ЧЕ*. Свого часу ці дієприкметники зазнали змін і
зникли: одні з них перейшли в категорію дієприслівників на *-ЧИ*,
а інші, зберігши дієприкметникову форму, втратили значення часу
і перейшли в категорію звичайних прикметників.

Наприклад: *крикучий* — це не той, що тепер кричить, а той,
що *добре* кричить, тобто крикливий; *співучий*, що *добре* співає;
пекучий, що *дуже* пече; *тямучий*, що *добре* тямить.

Що ці колишні дієприкметники *крикучий*, *співучий*, *пекучий*
та інші втратили ознаки часу і є справжні прикметники видно ось
із чого: дієприкметники в реченнях сполучаються з тими самими
словами, що й дієслова, від яких ці дієприкметники походять.
Наприклад: *Вчора співали* пісню. *Вчора співана* пісня. В обох
цих реченнях наголошується на часі. Але зовсім не можна сполу-
чити слово *вчора* з прикметниками. Отже, не можна сказати:
Вчора гарна пісня, як і Вчора співучі діти.

Однак в творах деяких новіших українських письменників:
Панаса Мирного, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського, Івана
Франка, особливо у Володимира Винниченка, Богдана Лепкого
та інш. подекуди зустрічаються форми на *-ЧИЙ*, *-ЧА*, *-ЧЕ* в ролі
колишніх дієприкметників теперішнього часу.

Наприклад: *Палаюче сонце висить над степом нерухомо.*
/М. Коцюб./ В цьому реченні слово *палаюче* є дієприкметник те-
перішнього часу; його можна віддати зворотом *що палає*. Сонце,
перішнього часу; його можна віддати зворотом *що палає*. Сонце,
що *палає*, висить над степом нерухомо. Отже, в цьому реченні
дієприкметник *палаюче* буде не те саме, що прикметник *палюче*.

Але дієприкметники минулого часу на *-НИЙ*, *-НА*, *-НЕ*, *-ТИЙ*,
-ТА, *-ТЕ* і *-ЛИЙ*, *-ЛА*, *-ЛЕ* в сучасній нашій мові широко і ядро-
живаються. Наприклад: *Несуть пани есаули козацькою зброю:*
литий панцир порубаний, шаблю золотую. /Т. Шевч./ В *доспілім*
житі коник пільний грає. /Б. Лепк./.

Дієприкметники теперішнього часу на -ЧИЙ, -ЧА, -ЧЕ і дієприкметники минулого часу на -ЛИЙ, -ЛА, -ЛЕ мають ознаку дії діючого предмета і тому вони називаються *активними дієприкметниками*.

В прикладах: Палаюче сонце висить над степом перухомо і Посивілий уже чоловік косив сіно — слово *палаюче* означає дію сонця; сонце, що палає; а слово *посивілий* має ознаку дії сивіти: чоловік, *що вже посивів*, косив сіно.

Дієприкметники минулого часу, що кіпчаються на -НИЙ, -НА, -НЕ, -ТИЙ, -ТА, -ТЕ, означають стан предмета, на який скерована дія від другого предмета. Наприклад: Книга написана автором. Слово *написана* показує, що дія *написати* відбулася на предметі *книга* від діючого предмета — *автора*. Тому ці дієприкметники називаються *пасивними*.

При пасивних дієприкметниках іменник — діючий предмет звичайно стоїть в орудному відмінку: Груша посаджена *батьком*.

Деякі дієприкметники минулого часу на -НИЙ, -НА, -НЕ, прийнявши суфікс -УВА, -ЮВА, можуть заступати відсутні в українській мові пасивні дієприкметники теперішнього часу. Так у реченні: *Переписувана нами пісня всім подобається*, дієприкметник *переписувана* можна замінити дієсловом *теперішнього часу* + *що її*. Пісня, *що її* переписуємо ми, всім подобається.

ВПРАВА. Перепишіть речення, підкресливши в них активні дієприкметники однією рисою, а пасивні — двома; зверху ж над ними зазначіть, якого вони часу.

Високі ті могили, де лягло спочити козацьке біле тіло, в китаюку повите. /Г. Шевч./ Дай же, Боже, колинебудь, хоч на старість, стати на тих горах окрадених, у маленькій хаті. Хоча серце замучене, поточене горем, принести і положити на Дніпрових горах! . . . /Г. Шевч./ Я знаю став один бездонний в гірській закутині глухий, дрімливий, тихий, вічно сонний . . . Кругом цього високі скелі, порослі мхами, ялівцем, мов з криці викуті й застигли. Між ними місяць йде хильцем купатися в студеній хвилі . . . /Б. Лепк./ Ні неба, ні землі, лиш мряка, як сіре море. На стерні сидить гусій: задеревів бідака і закостенілі руки гріє на вогні. /Б. Лепк./ І от при світлі догораючого вогнища, у глухому степовому байраці, у мертвій тиші сонного гаю зчинився бій. /М. Коцюб./ А ось починаючий письменник нахваляється щиро

взятись за працю, за поважні студії. /М. Коцюб./ Цвітуть дерева, як легенди миру, забуті і ожилі знов; я чую в серці шум дібров і дар тепла; і знов воскреслу віру. /М. Орест/. Приглядається до кожного обличчя: змарніле, засмажене, полуплене, білі плями по них. /С. Вас./ У тих краях ще ніжніші квіти, ще п'яніше пишне золото вин, ще глибші пахощі розсипані й розлиті серед вечірніх голубих доли. /М. Рильс./ На ріці вавилонській — і я там сидів, на розбитий орган у розпуці глядів. /І. Фран./ І чим далі вони йшли, чим важче їм було обминати перешкоди, чим сильніше пекло зверху сонце, а знизу камінь, тим більше завзяття одбивалось на їх червоних і упрілих обличчях. /М. Коцюб./

§ 82. ВИДИ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ.

Як і дієслова, дієприкметники бувають *доконаного* і *недокона-*
ного виду.

Дієприкметники *недоконаного* виду творяться від дієслів *недо-*
конаного виду. Напр.: догоряти — догоряючий, казати — каза-
ний, бити — битий.

Дієприкметники *доконаного* виду утворюються від дієслів *до-*
конаного виду. Напр.: принести — принесений, посивіти — поси-
вілий.

Дієприкметники *доконаного* виду бувають завжди минулого часу.

ВПРАВА. Перепишіть речення і підкресліть дієприкметники
недоконаного виду однією рисою, а *доконаного* — двома.

Неначе зачарований велетень, стояв ліс, опушений весь інеєм
білим, прикритий і пронизаний наскрізь сонячним сяйвом.
/П. Мирн./ Що ж, браття, мовчите? Чи втішені собою, що вже
й докори сі вас не проймуть? Чи так задавлені неволею, журбою?
Чи, може, маєте яку яснішу путь? /Л. Укр./ По тихих водах
Дунаю, мов лебідь, проплинув пароплав і виразно виткнувся на
палаючому обрії, як з чавуну вилитими, чорними щоглами.
/М. Коцюб./ Повні вуха маю того дивного гомону поля, того ше-
лесту шовку, того безупинного, як текуча вода, пересипання зерна.
І повні очі сяєва сонця, бо кожна стеблина бере від нього й назад
вертає відбитий від себе блиск. /М. Коцюб./ Козацька церква
невеличка стоїть з похиленим хрестом. /Т. Шевч./ Поля мої рідні,
найкращії в світі, багаті на силу, на пишную вроду, засіяні хлібом
і потом політі, робітницьким потом мого народу. /Б. Грінч./

Зверху над тим ходом ще держалась плетена дугою стеля, подекуди вкрита зеленими гніздами дикого винограду. /М. Коцюб./.

§ 83. ТВОРЕННЯ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ.

1. Активні дієприкметники теперішнього часу на -ЧИЙ, -ЧА, -ЧЕ утворюються від дієслів теперішнього часу третьої особи множини, відкидаючи закінчення -ТЬ і додаючи дієприкметникове закінчення -ЧИЙ, -ЧА, -ЧЕ.

Напр.: палаю /ть/ — палаючий, несу /ть/ — несучий.

2. Активні дієприкметники минулого часу на -ЛИЙ, -ЛА, -ЛЕ утворюються тільки від неперехідних дієслів минулого часу множини, у яких відкидається закінчення -И і замість нього додається закінчення -ИЙ, -А, -Е.

Наприклад: посивіл(и) — посивілий, -а, -е; змарніл(и) — змарнілий, -а, -е.

3. Пасивні дієприкметники минулого часу закінчуються на -НИЙ, -НА, -НЕ, -ТИЙ, -ТА, -ТЕ.

Переважає кількість дієприкметників кінчається на -НИЙ, -НА, -НЕ. Утворюються ці дієприкметники від інфінітивів, відкидаючи закінчення -ТИ і натомість додаючи закінчення -НИЙ, -НА, -НЕ.

Напр.: писа(ти) — писаний, -на, -не; вимальовува(ти) — вимальовуваний, -на, -не.

Примітка. Перед закінченням -НИЙ, -НА, -НЕ буде Е або Є в усіх дієприкметниках, утворених від інфінітивів, в яких перед закінченням -ТИ буде стояти приголосний звук /крім р/ або И, І, Ї, НУ.

Напр.:
нес-ти — несений, -на, -не
пек-ти — печений, -на, -не
коси-ти — кошений, -на, -не
кипі-ти — киплений, -на, -не
дої-ти — доєний, -на, -не
згорну-ти — згорнений, -на, -не.

В дієприкметниках, утворених від інфінітивів, в основах яких перед суфіксом И стоїть губний приголосний звук, перед звуком -Е з'являється вставний звук Л.

Напр.:
люб-ити — люблений
лов-ити — ловлений

гром-ити — громлений
куп-ити — куплений
граф-ити — графлений

Всі інші голосні перед закінченням інфінітива -ТИ залишають-ся незміненими:

прода-ти — проданий
маза-ти — мазаний
края-ти — крайний.

Дієприкметники на -ТИЙ, -ТА, -ТЕ утворюються переважно від інфінітивів з односкладовою основою на -І, -И, -У, -А, -Я та Р.

Напр.: грі-ти — грітий, -та, -те
би-ти — битий, -та, -те
ду-ти — дутий, -та, -те
ку-ти — кутий, -та, -те
жа-ти — жатий, -та, -те
зня-ти — знятий, -та, -те
дер-ти — дертий, -та, -те
тер-ти — тертий, -та, -те.

Дієприкметники, утворені від дієслів з суфіксом -НУ, можуть мати паралельні закінчення -НИЙ, -НА, -НЕ і -ТИЙ, -ТА, -ТЕ.

Напр.: кинути — кинений і кинутий
посунути — посунений і посунутий
замкнути — замкнений і замкнутий
згорнути — згорнений і згорнутий.

Також подвійні закінчення мають деякі дієприкметники, утворені від дієслів з основою на -О.

Напр.: колоти — колений і колотий
молоти — мелений і молотий
пороти — порений і поротий.

Перед голосним -е відбуваються такі зміни приголосних в основах дієприкметників:

д змінюється на дж /бродити - броджений, збудити - збуджений/
зд „ „ ждж /виїздити - виїжджений/
г, з „ „ ж /берегти - бережений, зблизити - зближений/

с	„	„ ш /косити - кошений/
т, к	„	„ ч /світити - свічений, товкти - товчений/
ст	„	„ щ /мастити - мащений/.

В дієприкметниках суфікс Н не подвоюється: писаний, співаний, зроблений.

Дієприкметники відмінюються так, як прикметники твердої групи.

ВПРАВА 1. Від поданих нижче дієслів утворіть дієприкметники на *ний* або *тий*.

Робити, крити, збудити, рубати, рвати, проспівати, дерти, кинути, осуджувати, скосити, підносити, кувати, перевіряти, приспати, голубити, проломити, уступити.

ВПРАВА 2. Провідмінійте дієприкметники: писаний, битий, принесений, придбаний, помарнілий.

§ 84. ВІДДІЄПРИКМЕТНИКОВІ ПРИСУДКОВІ ФОРМИ на -НО і -ТО.

В нашій мові дуже поширені віддієприкметникові форми на -НО і -ТО. Напр.: *Походжено та поброджено коло моря кіньми.* /Нар. пісня/.

Походять вони від колишніх дієприкметників середнього роду однини. Пізніше, втративши родові закінчення, перестали вони відмінюватись і стали таким чином незмінними словами.

Віддієприкметникові форми на -НО і -ТО виступають в ролі присудка в безпідметових реченнях. Вони завжди підкреслюють, що дієва особа не відома.

В реченні *Походжено та поброджено коло моря кіньми* присудкові форми *походжено* і *поброджено* вказують на те, що *хтось* походив і побродив.

Не можна змішувати безпідметових речень з присудковими словами на -НО і -ТО з реченнями, у яких присудком є дієприкметник на -ЕНІЙ і -ЕНІЙ. Напр.: *Поле скошено і поле скошене.* В першому реченні присудок *скошено* вказує на те, що невідомо, хто скошив поле, і вимагає після себе знахідного відмінка. Що скошено? — поле. В другому реченні присудок *скошене* узгоджений з підметом *поле* у роді, числі і відмінку; і відповідає на питання *яке поле?* — *скошене*.

Тому що віддієприкметникові присудкові форми на -НО і -ТО виступають в ролі присудка в безпідметових реченнях і завжди підкреслюють, що дієвої особи нема, не можна вживати таких речень, у яких би дієва особа стояла в орудному відмінку при цих присудкових формах. Отже, не можна сказати: *Верби посаджено моїм батьком*, а тільки *Верби поса́джені моїм батьком*, або ще поправніше: *Верби посадив мій батько*.

ВПРАВА 1. Перепишіть речення, в яких були б ці присудкові слова: писано, придумано, сказано, зламано, збито, наліто.

ВПРАВА 2. Перепишіть речення і підкресліть присудкові слова на -но і -то.

Ой, у полі жито копитами збито, під білою березою козаченька вбито. Ой, вбито, вбито та й затягнуто в жито, червоною китайкою личенько покрито. /Нар. пісня/. Світ нам застелено чорною хмарою, сонечко яснее ще нам не сходило. /О. Олесь/. Дивлюся ранком — вже заволочено серпанком сіреньким небо. /Л. Укр./. Учора до пізньої ночі прокопувано дорогу. /І. Фран./. Не встигла й ніч настати, як було вже місто взято. /Л. Укр./. Уже тайник засипано землею. /Б. Грін./. Наумиху звано старосвітською жінкою. /М. Коцюб./. Романа теж прогнано тоді з економії. /М. Коцюб./. Поставлено та поставлено, тільки нас та не прошено; якби нас просили, то б ми ся пожили. /Нар. пісня/.

§ 85. ПЕРЕХІД ДІЄПРИКМЕТНИКІВ У ПРИКМЕТНИКИ ТА В ІМЕННИКИ.

Деякі дієприкметники, втративши ознаки часу, перейшли в звичайні прикметники.

Так колишній дієприкметник *тремтячий* вже не означає дії *теперішнього часу*, а взагалі говорить про властивість або ознаку предмета. *Тремтячий лист* — це не той лист, що саме тепер тремтить, а, так би мовити, *неспокійний, рухомий*.

Деякі дієприкметники стають прикметниками залежно від наголосу, коли наголос пересувається на голосний перед -НИЙ.

Наприклад:	дієприкметники:	прикметники:
	пéчений	печéний
	ва́рений	варéний

учений
св'ячений
хрищений

учéний
св'ячéний
хрищéний

Деякі дієприкметники, перейшовши в прикметники, можуть вживатися в реченні в значенні іменника.

Наприклад: Українські *учені* боролися за визволення України. В цьому реченні слово *учені* є вже іменником, воно відповідає на іменникове питання *хто боровся?* і має при собі пояснюючого прикметника *українські*. В реченні Т. Шевченка: Завтра вранці у Чигрині *св'ячений* дістану — слово *св'ячений* замінює собою слово *ніж*.

ВПРАВА. Складіть речення, в яких були б слідуючі прикметники: *висячий*, *лежачий*, *стоячий*, *печéний*, *хрищéний*, *куплéний*.

§ 86. ЧАСТКА НЕ З ДІЄПРИКМЕТНИКАМИ.

Частка НЕ з дієприкметниками пишеться окремо:

1. Коли дієприкметник має при собі пояснюче слово, що відповідає на питання непрямих відмінків, а також на питання *коли?* *де?* *куди?* *звідки?* *як?* та інш.

Наприклад: Це питання ще не розв'язане *вченими*. В цьому реченні при дієприкметнику є пояснюче слово *вченими*, що відповідає на питання непрямого, в даному випадку, орудного відмінка, тому *не розв'язане* треба писати окремо. Не посіяна *вчасно* пшениця погано вродила. Частку *не* з дієприкметником *посіяна* треба писати окремо, бо при ньому є пояснюче слово /прислівник/ *вчасно*, що відповідає на питання *коли?*

2. При протиставленні. Наприклад: *Не писаний*, а *друкований* лист я надіслав.

3. Коли дієприкметник у реченні є присудком, а частка НЕ його заперечує. Наприклад: Наша нива *не* засіяна.

Частка *не* з дієприкметником пишеться разом, коли дієприкметник з часткою *не* становлять одну незаперечувану ознаку і при дієприкметнику нема пояснюючого слова. Напр.: По *неораному* полю розійшлися вівці.

ВПРАВА. Перепишіть ці речення. Частку *не*, що стоїть у дужках, напишіть разом чи окремо з дієприкметником.

І небо /не/ вмить, і заспані хвилі, і понад берегом геть-геть, неначе п'яний, очерет без вітру гнеться. /Т. Шевч./ Чурек і сакля — все твоє, воно /не/ прошене, /не/ дане. /Т. Шевч./ Ні, чорнявий /не/убитий, він живий, здоровий. /Т. Шевч./ Небо /не/ міряне, зорі /не/ сіяні, що то за Божа краса! /М. Стар./ Тату! Це ми, твої /не/ вроджені діти, це ми, твої /не/ виспівані співи. /І. Фран./ Я ж весь вік свій, весь труд тобі дав у /не/ зломнім завязтті. /І. Фран./ Та він не плакав, хоч блищала сльоза /не/ вдержана з-під вій. /В. Сам./ А я б хотів у тиші над вудками своє життя /не/ проданим донести. /М. Рильс./ О щедра, праведна, о літо щасне! Тебе молю: в свої яскраві сні, в своє безсмертя, в царство /не/ погасне мене, тобі відданого, замкни! /М. Орест./ Розвійтеся з вітром листочки зів'ялі, розвійтеся, як тихе зітхання! /Не/ згоєні рани, /не/ втішені жалі, завмерлеє в серці кохання. /І. Фран./ Замкнулося серце моє /не/ привітане, укрилось за брами, в бори, бо чує воно /не/ поборні відвідини закутої в кригу пори. /М. Орест/.

§ 87. ДІЄПРИСЛІВНИК.

Дієприслівником називається невідмінювана віддієслівна форма, що кінчається на -ЧИ, -ШИ і пояснює дію, відповідаючи на питання як? коли? чому?

Наприклад: Співають ідучи дівчата. /Т. Шевч./ В цьому реченні слово *ідучи* є дієприслівник; воно пояснює дієслово *співають*, відповідаючи на питання: як співають дівчата? — *ідучи*.

Дієприслівники в реченні бувають обставинами і вимагають після себе того ж відмінка, що й дієслово, від якого вони походять. Напр.: дієслово *жати* вимагає знахідного відмінка: жати пшеницю; також і дієприслівник *жнучи* вимагає того ж відмінка: жнучи пшеницю.

ВПРАВА. Перепишіть речення і підкресліть дієприслівники на -чи і -ши.

Коло хутора стояла підстаркувата жінка, наставивши руку над очима від сонця. /П. Мирн./ Ідуть дівчата в поле жати та, знай, співають ідучи. /Т. Шевч./ По той бік очерет стояв чорною стіною, стиха похитуючись та злегка шелестячи пожовклим листом. /П. Мирн./ Овечата ледве сновигали по траві, шукаючи тіні, і, не знаходячи її, жалібно деренчали. /П. Мирн./ Защебетав жайворонок, угору летячи; закувала зозуленька, на дубі сидячи.

/Г. Шевч./ . Розпущу я свої думи та й не позбираю: розтеклися, сумуючи, по рідному краю. /П. Кул./ . Буйний вітер замовк, пролетівши, але арфа ще довго брєніла. /Л. Укр./ . Та болять ручки, та болять нїжки, пшениченьку жнучи, та вже ж менї падокучило, миленького ждучи. /Нар. пісня/ . Оточив тебе /Україну/ народами, що, мов леви в пустинї, рикали, прагнучи твоєї крови. /Л. Укр./ .

§ 88. ФОРМИ ДІЄПРИСЛІВНИКІВ.

Дієприслівники мають дві форми: форму теперішнього і форму минулого часу.

Форма дієприслівників теперішнього часу твориться від дієслів теперішнього часу третьої особи множини заміною закінчення -ТЬ на -ЧИ: рубаю/ть/ — рубаючи, кося/ть/ — косячи, несучи/ть/ — несучи.

Форма дієприслівників минулого часу твориться від дієслів минулого часу чоловічого роду однини, до якого додається -ШИ: читав — читавши, косив — косивши, ніс — нісши.

Форми дієприслівників теперішнього і минулого часу можуть уживатися з часткою СЬ (СЯ): сміючись, змагаючись, купаючись, сміявшись, змагавшись, купавшись.

Дієприслівники теперішнього часу завжди будуть недоконаного виду і означають додаткову дію, одночасну з дією пояснюючого ними дієслова.

Напр., в реченні *Співають ідучи дівчата* дієприслівник *ідучи* показує дію одночасну з дією *співають*. А в реченні *Читаючи цю книжку, я переносився думками в рідні краї* дієприслівник *читаючи*, пояснюючи головну дію минулого часу *переносився*, набуває значення минулого часу, яке можна виразити іншим зворотом, де цей дієприслівник може бути замінений дієсловом минулого часу і сполучним словом *коли*: *коли читав цю книжку, я переносився думками в рідні краї*.

Дієприслівники минулого часу на -ШИ бувають, як і дієслова цього часу, доконаного і недоконаного виду. Напр.: *Оравши цю ниву, я не відпочивав*. Дієприслівник *оравши* буде недоконаного виду, його можна замінити: *Коли я орав /недок. вид/ цю ниву, я не відпочивав*.

Дієприслівники минулого часу недоконаного виду означають додаткову дію, одночасну з головною дією, вираженою дієсловом.

В реченні *Виоравши цю ниву, я відпочив* дієприслівник *виоравши* є доконаного виду, він означає додаткову дію, що відбулася раніше головної дії, вираженої дієсловом: Коли я виорав /тобто, спочатку відбулася дія *виорав*/ цю ниву, я відпочив.

Дієприслівники теперішнього і минулого часу обох видів, пояснюючи головну дію, виражену дієсловом майбутнього часу, набувають значення майбутнього часу. Наприклад: *Живучи на чужині, я ніколи не забуду тебе, рідний краю! Закінчивши науку, я всього себе віддам на служіння рідному народові.*

ВПРАВА 1. Утворіть форми дієприслівників теперішнього часу від таких дієслів: рубати, чистити, творити, казати, бігти, кричати, надіятися, змагатися, одягатися.

ВПРАВА 2. Утворіть від цих дієслів форми дієприслівників минулого часу недоконаного виду: рвати, кусати, прагнути, радіти, сподіватися, грітись, боятися.

ВПРАВА 3. Утворіть форми дієприслівників минулого часу доконаного виду від таких дієслів: збудити, привезти, вибігти, закінчити, обминути, прослатись, умитися, скупатися.

ВПРАВА 4. Перепишіть речення, підкресліть у них дієприслівники і зверху напишіть, який час вони означають.

Ой, не клюйте, гайворони, чумацького трупу: наклювавшись, подохнете коло мене вкупі. /Г. Шевч./ Не так тії вороги, як добрії люди — і озрадуть жалкуючи, плачучи осудять. /Г. Шевч./ І, уклонившись праху, ми сходили з гори. /П. Тич./ Прокинувся ралонившись праху, ми сходили з гори. /П. Тич./ Прокинувся ралонившись праху, ми сходили з гори. /П. Тич./ Поздоровкавшись з світом ясного сонця, закутався в сивий туман. /П. Мирн./ Про схід сонця, про схід сонця я вже одспівав, може, струни, мабуть, струни, граючи, порвав. /О. Олесь./ Гори багрянцем кривавим спалахнули, з промінням сонця західнім прощаючись, — так моє серце жалем загорілося, з милим, коханим моїм розлучаючись. /Л. Укр./ Згадай мене, венько, обідати сівши, а я тебе ізгадаю, цілий день не ївши. /Нар. пісня./ Дощ, як з відра, линув на землю і зразу покрив її калюжами. Побігли швидко, мов ящірки, патьоки з гір, стрибаючи на переступах, грізно шумуючи: зашуміла вода на низині, шукаючи виходу, і, не знаходячи, щось булькотала своїм бульбашковим язиком, наче сердилася. Помчали

темні хмари далі, зоставляючи на своєму сліду воду, понеслися вони на другий край, гудучи та блимаючи; край чистого неба усміхнувся своїм блакитним личком з блискучими зірочками-очима. Люди, зрадівши, що минула лиха година, слалися спати. /П. Мирн./.

§ 89. ПРАВОПИС ДІЄПРИСЛІВНИКІВ.

В кінці дієприслівників завжди пишемо *И*: ходячи, сидячи, робивши, косивши.

Примітка. Не можна змішувати кінцевого дієприслівникового звука *И* з закінченням *І* в прикметниках і дієприкметниках називного відмінка множини. Приклади: *Тремтячи* від страху, хлопчик зарився в копицю сіна. *Тремтячі* листи осики, здавалось, от-от упадуть.

В дієприслівниках теперішнього часу перед *-ЧИ* завжди буде той голосний, який стояв перед закінченням *-ТЬ* дієслова *З* особи множини теперішнього часу, від якого цей дієприслівник утворився: біжа/ть/ — біжачи, а не біжучи; крича/ть/ — кричачи, летя/ть/ — летячи.

Частка *НЕ* з дієприслівниками завжди пишеться окремо: не сказавши, не чекаючи.

ВПРАВА. Перепишіть речення. Замість крапок, поставте пропущені літери в дієприслівниках.

Ой, летіла зозуленька ку...чи, надибала Василечка ор...чи. /Нар. пісня/. Умираюч..., дивився, де сопечко сєє. Тяжко, важко умирати у чужому краю! /Т. Шевч./. Не додому вночі йдуч... з куминої хати і не спати лягаюч..., згадай мене, брате. /Т. Шевч./. Летить галка через балку та лет...чи кряче. /Нар. пісня/. Мене там мати повила і, повиваюч..., співала, свою нудьгу переливала в свою дитину. /Т. Шевч./. Маланка, закасавш...спідницю та вся зігнувшись, мов чапля переставляла ноги по глеюватій землі. /М. Коцюб./. Вставало сонце з-за могили, раділи люди, встаюч...; а мати й спати не лягала — дочку вечерять дожидала і тяжко плакала, ждуч... /Т. Шевч./. Я йду, іду — зворушений, когось все жду — співаюч..., співаючи — кохаюч...під тихий шепіт трав голублячий. /П. Тич./. Ой, заржи, заржи, вороний коню, під круту гору йдуч..., нехай зачує серце-дівчина, снідання готуюч... /Я. Кух./.

УІ. ПРИСЛІВНИК.

§ 90. ЗНАЧЕННЯ ПРИСЛІВНИКА.

Прислівником називається незмінна частина мови, що показує ознаку або обставину дії, а також ознаку ознаки.

Найчастіше прислівники пояснюють дієслова, показуючи *як?* *де?* *коли?* *з якої причини?* *з якою метою?* відбувається дія. Напр.: Було *колись* /*коли?*/ *добре* /*як?*/ жити в нашій Україні. /Т. Шевч./ Там /*де?*/ на горі та *женці* жнуть. /Нар. пісня/. Прислівники можуть пояснювати прикметники або інші прислівники і показувати ознаку ознаки. Напр.: При дорозі росла *дуже* висока тополя. /*Як* висока тополя? — *дуже*/. Прислівник *дуже* пояснює прикметника *висока*. Літак піднявся *надзвичайно* високо. Прислівник *надзвичайно* пояснює другого прислівника *високо*.

В реченні прислівники виступають в ролі *обставин*.

За своїм значенням прислівники поділяються так:

1. *Прислівники чину*, що відповідають на питання *як?* *яким чином?* *яким способом?* /весело, добре, гаразд/. Напр.: *Тихо* /*як?*/ Дунай воду несе. /Нар. пісня/.

2. *Прислівники місця*, що відповідають на питання *де?* *куди?* *звідки?* /вгорі, внизу, там/. Напр.: *Згорі* /*звідки?*/ — аж вітром зашуміло — орел ушкварив на ягня. /Л. Гліб./.

3. *Прислівники часу*, що відповідають на питання *коли?* *відколи?* *доки?* /сьогодні, вчора, торік/. Напр.: *Рано* *вранці* /*коли?*/ новобранці виходили за село. /Т. Шевч./.

4. *Прислівники причини*, що відповідають на питання *чому?* *через що?* /згарячу, зопалу, зозла/. Напр.: Це він вчинив *згарячу* /*чому?*/.

5. *Прислівники мети*, що відповідають на питання *для чого?* *з якою метою?* Напр.: Я *навмисне* зайшов відвідати виставу.

6. *Прислівники міри, ступеня*, що відповідають на питання *скільки?* /мало, трохи, багато, тричі, вдесятеро/. Напр.: На подвір'ї стояло *багато* /*скільки?*/ народу.

Примітка. До прислівників належать:

а/ присудкові незмінні слова *треба*, *шкода*, *не можна*.

б/ прислівникові звороти *до речі*, *до пуття*, *до діла* та ін.

в/ слова, що виступають в реченні в ролі вставних слів: *певне*, *звичайно*, *очевидно*, *поперше*, *подружє* тощо.

ВПРАВА. Перепишіть речення, підкресліть прислівники у них і зазначіть зверху над ними, яке вони мають значення /місця, часу, чину і т. д./.

Ледве встала, поклонилаь, вийшла мовчки з хати; осталися сиротами старий батько й мати. /Т. Шевч./ Поїдеш далеко — побачиш багато; задивишся, зажуришся — згадай мене, брата. /Т. Шевч./ Тепер, куди не глянь, усюди слов'янин на себе самохіть кладе кайдани. /Л. Укр./ Як радісно нас хвилювати можуть потоки в лісі, віща глушина! /М. Орест/. Ніколи перше не почував я так ясно зв'язку з землею. /М. Коцюб./ Як іду я шляхом, всюди позираю: стрінеться оселя, я її минаю. Їхатимуть люди, й те мені байдуже, бо з людьми стріватись я люблю не дуже. /Я. Щог./ Завтра рано заревуть дзвіниці в Україні, завтра рано до церкви молитися підуть люди. /Т. Шевч./ Але, по-моєму, важко допомогти їм тепер. /Л. Фран./ Ненароком зішлись давні приятелі і довго розмовляли. Зненацька спитав мене невідомий мені чоловік, звідки я. Спросоння хлопець почав розказувати про все, чим колись крився. Влітку на вигоні гралися дівчата.

§ 91. УТВОРЕННЯ ПРИСЛІВНИКІВ.

Прислівники можуть утворюватися від різних частин мови, зокрема:

1. Від іменника і прийменника. Напр.: з, початок — спочатку; з, ранок — зранку; в, гора — вгору, вгорі.

2. Від прикметника і прийменника. Напр.: з, гордий — згорда; з, гарячий — згарячу; по, новий — по-новому; по, український — по-українському.

3. Від прикметників. Напр.: твердий — твердо, гарячий — гаряче, але: гаряче — прикметник, м'який — м'яко.

4. Від числівників або займенників і прийменників. Напр.: в, два — вдвое; в, десять — вдсятеро; зо, весь — зовсім; по, наш — по-нашому.

Від прислівників і прийменників утворюються нові прислівники. Напр.: до, тепер — дотепер; по, де, куди — подекуди.

ВПРАВА. З'ясуйте, з яких частин мови утворилися ці прислівники. Насилу, додому, вночі, зозла, напам'ять, втрое, по-англійському, назустріч, понині, вдосвіта, помалу, по-моєму, змалку.

§ 92. СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ПРИСЛІВНИКІВ.

Прислівники, утворені від якісних прикметників, можуть, як і прикметники, ступенюватися.

Прислівники вищого і найвищого ступеня утворюється так, як і прикметники вищого і найвищого ступеня, і формою своєю подібні до прикметників середнього роду називного відмінка однини вищого і найвищого ступеня. Напр.: Озеро *глибше* від річки. /Глибше — прикметник, що відповідає на питання *яке є озеро?*/ Трактор оре *глибше*. /В цьому реченні слово *глибше* є прислівник, що відповідає на питання *як?*/ Наше озеро *найглибше* і Трактор оре *найглибше*. В першому реченні слово *найглибше* — прикметник середнього роду найвищого ступеня, а в другому реченні те ж саме слово вже прислівник найвищого ступеня.

Як і прикметники, деякі прислівники утворюють вищий і найвищий ступінь від інших коренів: *зле* — *гірше* — *найгірше*, *гарно* — *краще* — *найкраще*.

Для підсилення найвищого ступеня прислівників вживаються частки *що* або *як*, які пишуться з ними разом: *щонайкраще*, *якнайкраще*, *щонайширше*, *якнайширше*.

Примітка. Щоб відрізнити прислівники вищого і найвищого ступеня та прислівники на -*Е*, утворені від якісних прикметників, від прикметників середнього роду на -*Е*, треба мати на увазі, що прислівники пояснюють дієслово і відповідають на питання *як?*, а прикметники середнього роду відповідають на питання *яке?* і пояснюють іменник.

ВПРАВА 1. Від поданих нижче прислівників утворіть прислівники вищого і найвищого ступеня.

Добре, гірко, весело, цікаво, близько, низько, пізно, рано, багато.

ВПРАВА 2. Утворіть по два речення, в яких були б слідуючі слова, перший раз в ролі прикметника, а вдруге — в ролі прислівника: *гаряче, ближче, твердіше, найцікавіше, найкраще.*

§ 93. ПРИСЛІВНИКИ В РОЛІ СЛУЖБОВИХ СЛІВ.

Крім своєї прямої ролі обставин дії, ознак її тощо, прислівники можуть виконувати роль службових слів у реченні, а саме допомагати керувати іменником, числівником або займенником.

Приклади:

Прислівник в ролі обставин дії:
Діти стали *навколо* і співали
пісень.

Прислівник в ролі службових слів:
Навколо села розкинулись луги.

В реченні з лівого боку слово *навколо* — прислівник, що пояснює дієслово-присудок *стали*, відповідаючи на питання *як стали?* — *навколо*; отже, в цьому реченні слово *навколо* буде обставиною. В реченні ж із правого боку слово *навколо* відіграє роль службового слова, прийменника, допомагаючи дієслову *розкинулось* керувати іменником *села*: *де?* або *як?* розкинулись луги? — *навколо* села.

Іноді прислівник може виступати в ролі сполучного слова, зв'язуючи підрядне речення з головним. Напр.: *Куди* вітер віє, туди я й хилюся. /Нар. пісня/. Туди я й хилюся, куди саме? — куди вітер віє. Слово *куди* тут виступає в ролі службового слова.

ВПРАВА. Перепишіть речення, підкресліть у них прислівники однією рискою, а однозвучні з прислівниками службові слова — двома.

На ріках круг Вавилона, під вербами в полі, сиділи ми і плакали в далекій неволі. /Т. Шевч./. Турбувався тільки про одно: коли б перше Чіпки побачитись з Петром. /П. Мирн./. А попереду отаман веде, куди знає. Походжає вздовж байдака, гасне люлька в роті; поглядає сюди-туди, де то бути роботі? /Т. Шевч./. Утікала Бондарівна помежі домами. /Нар. пісня/. Поміж тими крутими горами сходилла зоря. /Нар. пісня/. Безлюдная доріженька передо мною. /М. Вовч./. Сидить батько кінець стола, на руки схилився. /Т. Шевч./. Коли уся душа тріпоче, як бідний парус на човні, — тоді рука моя не хоче пером виводити пісні. /М. Рильс./.

§ 94. ПРАВОПИС ПРИСЛІВНИКІВ.

В кінці прислівників після *Г, К, Х* пишемо *И*: *навпаки, пішки, трохи, навкруги*.

Прислівники, утворені від різних частин мови, пишуться разом або через розділку /дефіс/.

Разом пишуться:

1. Прислівники, утворені від відмінюваних частин мови і прийменників. Напр.: *Зранку, вдень, вночі, ввечері, влітку, взимку*,

доволі. доладу, зате, защо, вдвое, втрое, згарячу, потім, зовсім, стиха, скраю тощо.

2. Прислівники з частками *аби-*, *де-*, *як-*, *що-*, *-будь*, *-небудь*. Напр.: *абияк*, *абиде*, *денебудь*, *якнебудь*, *щотижня*, *щороку*, *щонайкраще*, *якнайшвидше*.

Через розділку /дефіс/ пишуться:

1. Прислівники, утворені від прикметників місцевого відмінка або присвійних займенників того ж відмінка і прийменника *по*. Напр.: *по-українському*, *по-французькому*, *по-нашому*, *по-моєму*.

2. Складні прислівники, в яких частка *БУДЬ*-стоїть першою: *будь-хто*, *будь-який*.

3. Прислівники, що складаються з повторення того самого слова або дещо зміненого /з іншим закінченням, суфіксом або префіксом/. Напр.: *тихо-тихо*, *ледве-ледве*, *ось-ось*, *рік-у-рік*, *раз-у-раз*, *віч-на-віч*, *всього-на-всього*, *де-не-де*, *давним-давно*, *радий-радісінькій*, *тихо-тихенько*, *повік-віки*, *з давніх-давен*.

4. Прислівники, утворені від двох різних слів з тим самим або подібним значенням. Напр.: *часто-густо*, *любо-дорого*, *нишком-тишком*, *зроду-віку*, *вряди-годи*.

5. Прислівники, утворені з протиставних слів. Напр.: *більш-менш*, *видимо-невидимо*.

Примітка. Відрізняються прислівники від однозвучних з ними відмінюваних слів /іменників, прикметників, числівників, займенників/ за змістом речення і значенням їх у реченні.

Так іменники відрізняються від однозвучних прислівників тим, що вони відповідають на одне з відмінкових питань і при них можна поставити пояснююче слово.: Напр.: 1. *В горі* прокопали тунель. 2. Мандрівці підійшли *до дому*. 3. Високо *вгорі* летіли журавлі. 4. З поля верталися жінці *додому*. В перших двох реченнях слово *в* буде прийменником, *горі* іменником, *до* — прийменник, *дому* — іменник. До іменників *горі* і *дому* можна додати пояснюючі слова. Напр.: В кам'яній горі прокопали тунель. Мандрівці підійшли до великого дому. В третьому і четвертому реченнях слова *вгорі* і *додому* будуть прислівниками: вони відповідають на прислівникові питання *де?* *куди?* і пояснюють дієслова-присудки *летіли* і *верталися*.

Однозвучні з прислівниками прикметники, числівники і займенники завжди можуть бути узгоджені з іменниками. Напр.: По *новому* шляху проїжджали авто. У перше віконце заглянуло сонце. По *нашому* майданчику бігали діти. В наведених реченнях підкреслені слова *новому* є прикметник, *перше* — числівник, *нашому* — займенник.

В реченнях: По-*новому* звучать тепер слова поета. Я *перше* вас побачив. По-*нашому* виїде — підкреслені слова *по-новому*, *перше*, *по-нашому* є прислівники: вони пояснюють дієслова-присудки і відповідають на питання *як?*

Частки *же*, *бо*, *би* /після попереднього голосного ж, б/ пишуться з прислівниками окремо: *скоро б*, *зараз же*.

ВПРАВА 1. Складіть по одному реченню на кожен із цих прислівників: зранку, вночі, доладу, якнебудь, віч-на-віч, по-українському, вгорі.

ВПРАВА 2. Перепишіть ці речення і, розкривши дужки, утворіть із слів, що в них стоять, прислівники. Ці прислівники напишіть разом чи через розділку, згідно з правописом.

І блідий місяць на ту пору із хмари /де, де/ виглядав. /Т. Шевч./.
Сичі в гаю перекликались, та ясен /раз, у, раз/ скрипів. /Т. Шевч./.
Чи є що краще, лучче в світі, як /у, купа/ жити, братам добрим добро певне пожить, не ділити? /Т. Шевч./.
А всім нам /в, купі/ на землі єдиномисліє подай і братолюбіє пошли. /Т. Шевч./.
Будяки та кропива, а більш нічого не виросте над вашим трупом! І стане купою /на, купі/ смердячий гній. /Т. Шевч./.
Всім веселіше жить, коли кругом сміються, бо горя скрізь /до, волі/ є. /Л. Гліб./.
/По, серед/ річки він почав показувати, як /по, сокирячому/ плавати. /П. Мирн./.
Паладами мав я таємні діброви, пахучими ліжками трави шовкові, кущі в приголов'я росли. І /в, ранок/ і /в, вечір/ води Ворсклові за купіль зцілющий були. /Я. Щог./.
/У, перше/ там мені суворії питання перед очима стали без покрас. /Л. Укр./.
Добрий був газда Михайло, тихий чоловік, /по, сусідськи/ згідно, гарно проживав свій вік. /Нар. пісня./.
Дивлюся /на, в, коло/ і скрізь пізнаю і рідную душу і долю свою. /М. Черн./.
/По, своєму/ ліжку простягай ніжку. /Прислів'я./.
І задзвонили /вранці, рано/ по генераловій душі. /Т. Шевч./.
Граф Адольф уже не має ніжно-хижим рухом руки, ласуючи з /от, от/ перемоги. /В. Вин./.
Боюся страшної я ночі, що /в, день/ мене, темна, всього обгорта. /М. Черн./.
Але, /по, моему/, важко допомогти їм тепер. /І Фран./.
Як маю я журитися, докучати людям, піду собі (світ, за, очі). /Т. Шевч./.

§ 95. ЧАСТКИ НЕ І НИ З ПРИСЛІВНИКАМИ.

Частка *НЕ* з прислівниками пишеться разом в таких випадках:

1. Коли без *НЕ* прислівник не вживається /невимовно, ненароком, нестерпно/.

2. Коли прислівник з *НЕ* можна замінити іншим словом подібного значення /небагато — мало, невисоко — низько, негаразд — погано/.

Окремо частка *НЕ* з прислівниками пишеться в таких випадках:

1. При протиставленні /Не багато, а бідно живуть люди/.

2. Коли на частці *НЕ* підкреслюється, логічно наголошується заперечення і коли за змістом тексту до прислівника з *НЕ* можна поставити питання *а скільки? а як? а коли?* Напр.: Вродило жита не багато. Діти співали не голосно. Косарі почали косити не рано.

3. Коли між прислівником і часткою *НЕ* стоїть ще один пояснювальний прислівник. Напр.: Не дуже багато було народу там. Не цілком вільно туди ходити. Не можна так робити.

4. Коли прислівник з часткою *НЕ* належать до присудка. Напр.: Ходити туди *не* вільно. Так робити *не* гаразд.

Частка *НИ* пишеться разом з такими прислівниками: нікуди, ніде, нівідкіль, ніколи, ніяк, нізащо, нінащо, ніяково, ніби, нібито.

Залежно від значення, перші сім прислівників можуть мати подвійні наголоси.

нікуди — ніку́ди,	ніде — ніде́,	нівідкіль — нівідкі́ль,
ніколи — ніко́ли,	ніяк — нія́к,	нізащо — ніза́що,
нінащо — ніна́що.		

Прислівники з наголошеним *НИ* мають вужче, конкретніше значення. Напр.: Нікуди /нема куди/ дівати цей крам. Нікуди /ні в яке місце/ ти не підеш. Ніде /нема де/ тебе сховати. Ніде́ /ні в якому місці/ ти не сховаєшся. Нівідкіль /нема відкіль/ взяти грошей. Нівідкіль тепер він не прийде. Ніяк /нема як/ його спитати /незручно/. Ніяк /ні яким способом/ я не зможу почати цю подорож. Нізащо /нема за що/ купити книжку. Ніза́що нас мали нехристи. Нінащо /нема на що/ покласти руку. Ніна́що це не придатне.

ВПРАВА 1. Перепишіть ці речення. Частку *не*, що стоїть у дужках, напишіть разом чи окремо з прислівниками.

І граються /не/ весело, і /не/ так співають дівчаточка. /Т. Шевч./.
Садочки зацвіли, /не/ наче полотном укриті, росю Божю умиті, біліють. /Т. Шевч./.
У Вільні, городі преславнім, оце случилось мило, /не/ давно. /Т. Шевч./.
Красо України, Поділля, розкинулось мило, /не/ дбало. /Л. Укр./.
/Не/ страшно моїм думкам осінньої негоди. /Л. Укр./.
/Не/ видно берега у сивій млі, за нею, ген — дари і на- солоди, і ми забудем давні неогоди, як рідних гір побачимо ппилі. /М. Орест./.
Кобзо-орлице! Заклич-задзвони з високости, щоб на твій поклик старі позросталися кості і /не/ повинно пролітая

кров ожила; і Боянами-орлами земля процвіла. /П. Кул./ Не /подо-
ба/ зірці без місяця та зіходити. /Нар. пісня/. Морозний вітер
в гай і ліс подув з холодних місць й /не/ щадно, з дерева обпіс чер-
воножовтий лист. /Я. Щог./ Якби моє життя так зникло /не/ при-
мітно, як зникає, вечірне світло. /Л. Укр./ /Не/ раз було мені так
прикро, /не/ привітно, як у безлистім гаю під дощем, мов у глу-
хую ніч і жаско й /не/ охвітно, і серце знов заходилося плачем.
/Л. Укр./

ВПРАВА 2. Перепишіть речення, над прислівниками з часткою
ні поставте наголоси.

Зажурилась Україна, що ніде прожити; витоптала орда кіпьми
маленькі діти. /Нар. пісня/. І світ великий, і ніде дітись. /Присл./
Хоч тяжко роблю я, — робота нізащо; вороги кажуть: «Сирота —
ледащо». /Нар. пісня/. Народ наш, мов дитя сліпее зроду, ніколи
світа сонця не видав, за ворогів іде в огонь і в воду, катам своїх
проводирів віддав. /Л. Укр./ А два брати знов далі б'ються, ніяк
їх не рознять. /П. Тич./ Нізащо руки зачепить. На тому тиждні
мені було ніколи. Розпитувати про життя його було ніяк. У поїзді
було так тісно, що ніяк і стати було. Ніде так добре не було нам,
як у школі.

УІІ. ПРИЙМЕННИК.

§ 96. ЗНАЧЕННЯ ПРИЙМЕННИКА.

Прийменником називається незмінна частина мови, яка допо-
магає одному слову керувати другим словом /іменником, числів-
ником або займенником/ і ставити його у відповідному непря-
мому відмінку. Напр.: У вікно до мене заглянули від яблуні гіл-
ки. /Л. Укр./ У наведеному реченні прийменники *у* /вікно/, *до*
/мене/ допомагають дієслову-присудку *заглянули* керувати іменни-
ком *вікно* /куди заглянули? — у вікно/ і займенником *мене* /заг-
лянули до кого? — до мене/; а прийменник *від* /яблуні/ допомагає
іменникові *гілки* керувати словом *яблуні* /гілки від чого? — від
яблуні/.

Іноді прийменники можуть стояти не безпосередньо при самому
іменнику, числівнику чи займеннику, керувати відмінком яких
вони допомагають. Напр.: Він сидів на горі. Він сидів на високій

горі. В другому реченні між прийменником *на* і іменником *горі* стоїть прикметник *високий*.

Як уже сказано в розділі про прислівники, в ролі прийменників можуть виступати прислівники. Напр.: *Кругом села стороженька стала. /Нар. пісня/. Кругом чого стала? — кругом села. Прислівник *кругом* допомагає дієслову *стала* керувати іменником *села*, отже, він виступає тут у ролі прийменника.*

Прийменники бувають *прості* /в, на, під, по/, і *складні*, що складаються з кількох простих /понад, попід, з-поміж/.

ВПРАВА. Перепишіть речення. підкресліть прості прийменники однією рискою, а складні — двома.

Навгороді коло типу сохне на тичині хміль зелений. /Т. Шевч./
Заступила чорна хмара та білу хмару; виступали з-за Лиману з турками татари. /Т. Шевч./
Тече вода з-під явора яром на долину, пишається над водою червона калина. /Т. Шевч./
Нараз посеред ріки, де криє льодова кора найглибший вир, щось хруснуло. /І. Фран./
Я забував на той час і про ноги натруджені, і про те, що вже ніч упала на землю. /М. Коцюб./
Мов пущене ядро з гармати, земля круг сонця творить цикл. /П. Тич./
З-під неба рідного в неволю, пад Вавилонські береги нас завели з Єрусалиму тяжкої наші вороги. /С. Руд./
І луна за гаєм гине, із-за хмари місяць плине, вітер віє-повіває, казаночок простигає. /Я. Щог./
Я боротись за правду готов, рад за волю пролить свою кров. /І. Фран./
Над давнім лихом України жалкуєм-тужим в кожний час, з плачем ждемо тії хвилини, коли спадуть кайдани з нас. /Л. Укр./

§ 97. ВЖИВАННЯ НАЙГОЛОВНІШИХ ПРИЙМЕНИКІВ ІЗ ВІДМІНКАМИ.

Найважливіші прийменники вживаються з такими відмінками: з *родовим* відмінком вживаються: *без, коло, біля, від, для, до, з, за, після, проти, раді, серед, край, поміж* тощо. Напр.: *Один я на світі без роду. /Т. Шевч./ Коло млина, коло броду два голуби пили воду. /Нар. пісня/. Край дороги гне тополю до самого долу. /Т. Шевч./*

З *давальним*: *к*. Напр.: *Не к Різду, а к Великодню йде. /Прислів'я/.*

Із *знахідним*: крізь, об, під, на, про, через. Напр.: *Крізь туман і мряку довелось нам іти. Заспівали пісню про Байду. Дивлюсь я на небо.* /Нар. пісня/.

З *орудним*: попід, за, над, між, поміж. Напр.: *Попід мостом трава зеленіє.* /Нар. пісня/. *Поміж тими крутими горами сходилла зоря.* /Нар. пісня/.

З *місцевим*: на, у, в, по. Напр.: *Ой, у полі три доріжки різно.* /Нар. пісня/. *Ой, по горі ромен цвіте.* /Т. Шевч./.

ВПРАВА. Перепишіть речення, підкресліть прийменники з тими словами, до яких вони стосуються. З'ясуйте, в яких відмінках вони стоять.

Я не відступлюся від свого слова. /Л. Укр./ . І що то за хороша з лица була. /М. Вовч./ . Іде чернець у келію, між стіни німії. /Т. Шевч./ . Та в пісні на всяку отруту є лік. /Л. Укр./ . А світ па ці плачі не має, брата, вух. /М. Рильс./ . Придавлено його й примучено на тілі, ослаблено й скалічено на душі. /П. Кул./ . Ой, піду я утоплюся чи об камінь розіб'юся. /Нар. пісня/. І хоч би на сміх де могила о давнім давні говорила. /Т. Шевч./ . Ой, журавко, журавко, чого кричиш по ранках. /Нар. пісня/. Вгадує було пору по прохожих. /А. Свид./ . Кривавий місяць вирина за гаєм, на хвильку поза срібну хмарку щез і знову з'явився. /І. Фран./ . Держи коня при усім наряді для усякого случаю. /Нар. пісня/. Коли я одного разу сидів з отаким настроєм на своєму місці край річки-крутобережки, збоку, недалеко від мене почувся справжній сміх. /В. Чап./ . Зникали в минулім роки, як в літі — лепети віт, а ще не найшли мої кроки до храму нехибний слід. /М. Орест/. Поміж трьома дорогами, рано, рано. /Нар. пісня/.

§ 98. ПРАВОПИС ПРИЙМЕННИКІВ.

Прийменники від відмінюваних слів, до яких вони стосуються, завжди пишуться окремо. Напр.: *Над столом під образами горіла лампадка.*

Складні прийменники пишуться разом: *поміж, понад, попід*. Складні прийменники, утворені з прийменника *з* і іншого якогось прийменника, пишуться з розділкою, напр.: *з-над, з-за, з-під, з-поміж*.

ВПРАВА. Перепишіть речення. Прийменники, що стоять у дужках, напишіть згідно з правилами правопису прийменників.

Та /по, над/ берегами вода стоянами. /Нар. пісня/. На глухій стіні килим висить, і на килимі колодка /з, на/ п'ядь довжини. /А. Свид./. У лузі маківка весною зацвіла, /про, між/ других квіток, як жаром червоніла. /П. Граб./. А /по, під/ горою, /по, під/ зеленою козаки йдуть. /Нар. пісня/. Ще каже /по, против/ себе не вишукав. /О. Федьк./. Почало сонце сходити /з, за/ гори, /з, за/ лісу показалося його блискуче кільце, і пучок золотого проміння розсіявся на горі по травиці. /П. Мирн./. Пес гавкав /з, по, за/ хат і стих. /І. Фран./. /По, під/ яром, яром пшениченька лапом, а /по, під/ горою шовкова трава. /Нар. пісня/. Тече вода /із, за/ гаю та /по, під/ горою, хлюпочуться качаточка /по, під/ осокою. /Т. Шевч./.

УІІ. СПОЛУЧНИК.

§ 99. ЗНАЧЕННЯ СПОЛУЧНИКА.

Сполучником називається незмінна частина мови, що вживається для сполучення слів або речень. Напр.: Нічка тиха і темна була. /Л. Укр./. Прийшла весна, і ріки зашуміли. /О. Олесь/. В першому реченні сполучник і з'єднує два слова *тиха і темна*; в другому ж, складному, реченні цей сполучник з'єднує два окремі речення, перше — *прийшла весна* і друге — *ріки зашуміли*.

Сполучники поділяються на прості: *і, та, але, чи*, або і відповідні, утворені від інших частин мови: *проте* /від прийменника *про* і займенника *те*/, якщо /від прислівника *як* і займенника *що*/, *щоб* /від займенника *що* і частки *б*/ тощо.

В значенні сполучних слів можуть уживатися звичайні займенники і прислівники, коли вони сполучають речення. Напр.: Я знаю, *що* ти купиш. Це є складне речення, складно-підрядне. Воно складається з головного речення *я знаю* і підрядного — *що ти купиш*; ці два речення сполучені займенником *що*, який виконує роль сполучного слова і водночас виконує роль *додатка*, якщо ми на ньому робимо логічний наголос. В протилежному разі цей займенник буде тільки сполучним словом: Я знаю, *що ти купиш*; або: Я знаю, *що ти купиш*. В реченні: Де ти був? *де* — прислівник, обставина місця/. Я був там, де ти був, *де* — сполучне слово/.

ВПРАВА. Перепишіть речення, підкресліть у них сполучники і сполучні слова.

З плачем ждемо тії години, коли спадуть кайдани з нас. /Л. Укр./.

Йшли корови із діброви, а овечки з поля. /Нар. пісня/.

Синім небом вкрита, нивами обвита, тягнеться Слобідка над старим Дніпром, лле на неї сонце і пепла і світу, а Дніпро з Подолу дише холодком. /Я. Щог./.

У всякого своя доля і свій шлях широкий. /Т. Шевч./.

Вітер грає і п'яно віє навкруги, і голубів тремтячі зграї черкають неба береги. /М. Рильс./.

Сила без голови шаліє, а розум без сили мліє. /Прислів'я/.

Василь скочив через вікно, але так незручно, що шибка дзенькнула й посипалась на землю. /М. Коцюб./.

Доки сонце зійде — роса очі виїсть. /Прислів'я/.

Сама ж я не знаю, де мій милий дівся, а чи його звіри з'їли, а чи він втопився. /Нар. пісня/.

§ 100. ВИДИ СПОЛУЧНИКІВ.

Залежно від ролі і значення в реченні сполучники поділяються на сполучники сурядности і підрядности. Сполучники сурядности сполучають сурядні речення або частини їх. До сполучників сурядности належать: *І, ІІ, ТА* /в значенні *І*/, що називаються *еднальними* сполучниками; *А, АЛЕ, ТА* /в значенні *АЛЕ*/, *ПРОТЕ*, що називаються *протиставними* сполучниками; *або, то, чи, хоч*, що називаються *розділовими* сполучниками. Напр.: Батько і мати працюють у полі. Тече вода в синє море, та не витікає. /Т. Шевч./.

Чи ти, милий, пилом припав, чи метелицею? /Нар. пісня/.

Сполучники підрядности сполучають складно-підрядні речення, в яких одне з них, підрядне, пояснює якенебудь слово з другого, головного, речення. Напр.: Моя душа ніколи не забуде того дарунку, що весна дала. Друге речення, *що весна дала* є підрядне, воно пояснює слово *дарунку* головного речення, відповідаючи на питання *якого дарунку?* — що весна дала. Ці два речення з'єднані сполучним словом *що*.

До сполучних слів підрядности належать: *що, як, коли, щоб, якби* тощо.

ВПРАВА. Перепишіть речення, підкресліть у них сполучники сурядности раз, а сполучні слова підрядности — двічі.

Душа моя плаче, душа моя рветься, та сльози не ринуть потоком буйним, мені до очей не доходять ті сльози, бо сушить їх

туга вогнем запальними. /Л. Укр./ Полетіла б я до тебе, та крилець не маю. /І. Котл./ Прийшли до мене віки недолі і плачуть, плачуть слізьми любови та повідають вселюдські болі. В далекій дорозі найду або долю, або за Дніпром ляжу головою. /Т. Шевч./ Я б оддав половину життя свого, аби ти була щаслива. /П. Мирн./ Сонце почало гратись з золотими стіжками жита і пшениці, що стояли на кожному дворі. /М. Коцюб./ Кому ж не досталося зброї, тому не забракло сокири, коси. /Л. Укр./ Спочиваєш ти, наш батьку, тихо в домовині, та збудила твоя пісня думки на Вкраїні. /Л. Укр./

§ 101. ПРАВОПИС СПОЛУЧНИКІВ.

Сполучники і сполучні слова, утворені від різних частин мови, пишуться разом: *аніж, ніби, немов, щоб, якби, ніж, якже, якщо* тощо.

Сполучники *щоб, якби, якже, якщо* треба відрізняти від однозвучних з ними самотійних слів *що б, як би, як же, якщо*, в яких займенники *що* і прислівник *як* виділяються наголосом.

П р и к л а д и:

Сполучники.

Самотійні слова.

1. Я вчуся, <i>щоб</i> потім інших учити.	1. <i>Що</i> б ви сказали про це?
2. <i>Якби</i> мені черевики, то пішла б я на музики. /Нар. пісня/.	2. <i>Як</i> би мені побачитися з матір'ю?
3. <i>Якже</i> не вгадаєш, куди йти, заблудишся.	3. <i>Як</i> же йому відмовити?
4. <i>Якщо</i> будеш у місті, купи мені зошита.	4. <i>Що</i> ти вчинив? — <i>Якщо</i> ? Те, що повинен був.
5. Зима була холодна, <i>зате</i> літо було тепле.	5. Я сховався за <i>те</i> дерево.
6. Косовицю пізно розпочали, <i>проте</i> кінчили вчасно.	6. Про <i>те</i> нам розповів старий дідок.

ВПРАВА. Перепишіть речення. Вивідні сполучники, взяті в дужки, напишіть разом чи окремо.

/Як, би/ то, думаю, /як, би/ не помилилися раби, то не стояло б над Невою одних осквернених палат. /Т. Шевч./ Не /за, те/ вовка били, що він сірий, а /за, те/ що вівцю з'їв. /Прислів'я/. Старий

заховався в степу на могилі, /що, б/ ніхто не бачив. /Т. Шевч./ На це питання /що, б/ ти відповів? Свекруха була зла жінка, /за, те/ свекор дуже жалісливий. /За, те/ судилася громада. /Як, що/ будеш у матері, спитай про здоров'я. /Як, би/ ви з нами подружили, багато б дечому навчились. /Т. Шевч./ Хоч скільки раз його попереджали, /про, те/ і слухать не хотів. /Що, б/ його ще розказати вам сьогодні. /Що, б/ я прийшов до вас ще раз, повідомте мене вчасно.

ІХ. ЧАСТКИ.

§ 102. ЗНАЧЕННЯ ЧАСТКИ.

Часткою називається незмінна частина мови, що надає словам або реченням певного змістового відтінку.

Найчастіше вживаються такі частки:

1. *Би, б*, для надання відтінку умовності. Напр.: Сказав би, заспівали б.
2. *Же, ж, бо, як, що, чим, то* для підсилення. Напр.: Та йди ж швидче. Ну бо ходім! Чим дужч гартуй свою волю.
3. *Но* для зм'якшення наказу. Напр.: Станьте но в ряд.
4. *Аби, будь, небудь, де, сь, десь* вживається для надання неозначеності. Напр.: Цю річ може зробити *абихто*. Було колись добре жити в нашій Україні. /Т. Шевч./
5. *Хіба, невже, чи* вживаються при питанні або здивованні. Напр.: Хіба ніхто не знав про це? Невже це правда? Чи був ти дома?
6. *Що за* вживається при вияві захоплення. Напр.: *Що за* чудова дитина була з нього.
7. *Не* для заперечення і *ні* для підсилення заперечення, вираженого часткою *не*. Напр.: Не боїться козаченько ні грому, ні тучі. /І. Котл./

ВПРАВА. Перепишіть ці речення, підкресліть частки в них і з'ясуйте, які відтінки вони виражають.

Десь збоку вогко підпадьомкає перепел. /М. Коцюб./ Чи чула ти, дівчинонько, як я тебе кликав. /Нар. пісня/. Розвернися ж на всі боки, ниво-десятино, та посійся не словами, а розумом, ниво! /Т. Шевч./ І моря красу споглядали не раз ми при тихій годині. /Л. Укр./ Та ну бо, Борисе, йди з нами! /І. Котл./ В ту ж хви-

лину Ізідора зникла. /Л. Укр./. Як же ж заболіло мене, коли кілька день по тім я побачив. /І. Фран./. Та слід маленької, дівочої б то, ніжки видніється в піску. /М. Рильс./. Чи такі ж дівчата виступають перед нас у «Народніх оповіданнях» М. Вовчка? /П. Кул./. Ой, коби я зозуленька, щоб я крильця мала, я ж би тую Україну кругом облітала. /Нар. пісня/.

Х. ВИГУК.

§ 103. ЗНАЧЕННЯ ВИГУКА.

Вигуком називається незмінна частина мови, що нею ми виражаємо різні почуття й переживання: радість, захоплення, захват, горе, жаль тощо. Напр.: О, думи мої! О, славо злая! /Т. Шевч./. Гей, степи, поля, розкіш моя! /М. Коцюб./. Ова! гукнув тут на всю світлицю Кирило Тур. /П. Кул./.

До вигуків належать також звуконаслідувальні слова. Напр.: гав-гав, бом-бом, гу-гу, пу-гу тощо: Туп-туп ніженьками, дзень-дзень підківками. /Нар. пісня/.

Повторювані вигукові слова пишуться через розділку. Напр.: Та все — кру-кру. /Б. Лепк./.

Після вигуків здебільшого ставиться кома. Напр.: Гей, колись була розкіш-воля. /Нар. пісня/.

Вигуки, вимовлені з підвищеним голосом, відокремлюються знаком оклику. Напр.: Гу-гу-гу! — в дворі гуділо. /І. Фран./.

ВПРАВА. Перепишіть речення, підкресліть вигуки в них, звернувши увагу на розділові знаки, що ними відокремлені вигуки.

Ой, вийду я на річеньку та й стану думати. /Нар. пісня/.
Пу-гу-гу-у-у! — застогнав пугач серед лісу. /М. Коцюб./. Ой, зійшла зоря вечерова, над Почаевом стала. /Дума/. Ой, чого ти почорніло, зеленее поле? /Т. Шевч./. О други, про душу свою розкажіть ви! /М. Орест/. О, де узялося журливеє слово — прощай? З тим словом у душу вривається знову одчай. /М. Рильс./.
Країно рідная! Ох, ти далека мріє! До тебе все летять мої думки. /Л. Укр./. І раптом сміх той перервався... Ха-ха-ха! /М. Коцюб./.
Ага, людське горе, ти таки ловиш мене? /М. Коцюб./. Гей, хто в лісі, озовися! /Нар. пісня/.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ПРИЗВИЩ АВТОРІВ І ДЖЕРЕЛ.

1. Афанасьєв-Чужбинський (Аф.-Чужб.)	29. І. Нечуй-Левницький (Н.-Лев.)
2. І. Багрянцїй (І. Багр.)	30. О. Олесь (О. Олесь)
3. В. Барка (В. Барк.)	31. М. Орест (М. Орест)
4. С. Васпльченко (С. Вас.)	32. Т. Осьмачка (Т. Осьм.)
5. В. Винниченко (В. Вин.)	33. О. Пчілка (О. Пчіл.)
6. Марко Вовчок (М. Вовч.)	34. Прислів'я (Прислів'я)
7. М. Воронцїй (М. Ворон.)	35. М. Рильський (М. Рильс.)
8. Л. Глібів (Л. Гліб.)	36. С. Руданський (С. Руд.)
9. П. Грабовський (П. Граб.)	37. В. Саміленко (В. Сам.)
10. Є. Гребінка (Є. Греб.)	38. У. Самчук (У. Самч.)
11. Б. Грінченко (Б. Грін.)	39. А. Свидницький (А. Свид.)
12. П. Гулак-Артемівський (Гул-Арт.)	40. М. Ситник (М. Сит.)
13. В. Забіла (В. Заб.)	41. Г. Сковорода (Г. Сков.)
14. М. Зеров (М. Зер.)	42. М. Старницький (М. Стар.)
15. І. Карпенко-Карцїй (Карп.-Кар.)	43. В. Стефаник (В. Стеф.)
16. А. Кащенко (А. Кащ.)	44. А. Тесленко (А. Тесл.)
17. Г. Квітка-Основ'яненко (Кв.-Осн.)	45. П. Тичина (П. Тич.)
18. О. Кобилянська (О. Коб.)	46. Л. Українка (Л. Укр.)
19. Ю. Косач (Ю. Кос.)	47. Ю. Федькович (Ю. Федьк.)
20. І. Котляревський (І. Котл.)	48. І. Франко (І. Фран.)
21. М. Коцюбинський (М. Коцюб.)	49. В. Чапленко (В. Чап.)
22. П. Куліш (П. Кул.)	50. Дніпрова Чайка (Дн. Чайка.)
23. Я. Кухаренко (Я. Кух.)	51. М. Чернявський (М. Черн.)
24. Б. Лепкий (Б. Лепк.)	52. Г. Чупринка (Г. Чупр.)
25. Е. Маланюк (Е. Мал.)	53. В. Чумак (В. Чум.)
26. І. Мазепа (І. Маз.)	54. Т. Шевченко (Т. Шевч.)
27. П. Мирний (П. Мирн.)	55. Я. Щоголів (Я. Щог.)
28. Народня пісня (Нар. пісня)	

ШІСЛЯМОВА.

Не без вагань і почуття великої відповідальності перед нашою громадськістю авторові довелося згодитися в листопаді 1945 р. на пропозицію Методичної Комісії при Мангаймській гімназії скласти підручника української мови: брак потрібної літератури, і несприятливі умови таборового життя — головна тому причина. Та гостра потреба того часу на такий підручник пересилили ці вагання.

Беручись за цю працю, автор не ставив перед собою завдання створити новий тип підручника, а, уникаючи експериментів, намагався систематизувати нормативний граматичний матеріал і в доступній для учня гімназії формі методично правильно подати його. Як до матеріялу автор послуговувався принципами індуктивної і дедуктивної, а подекуди й комбінованої, індуктивно — дедуктивної, методи.

Тримаючись засади, що слово і форма його живе в реченні, автор не накладав зверху ту або ту норму, не брав її готовою, а виводив з живої літературної мови. Тому в підручнику наведено приклади з творів наших письменників — класиків, сучасних письменників, а де тих прикладів не можна було дібрати через убогість бібліотек наших — виручало знання народньої творчості.

Для закріплення граматичних знань в підручнику майже до кожного § додано вправи.

В доборі ілюстративних прикладів з літератури, а також прикладів для вправ, автор керувався, крім граматично — методичних вимог, ще й національно — естетичними мотивами.

Підручник складено за правописом 1928 р., зредагованим проф. О. Синявським, і за новими редакціями цього правопису, виданими уже тут, на еміграції.

Технічні умови друку в німецькій друкарні з складачами — чужинцями, для яких не тільки текст, а й сама українська буква нічого не промовляє, були аж надто тяжкі. Через брак достатньої кількості друкарських знаків, довелося набирати і друкувати по одному друкованому аркушу (16 друк. сторінок).

Так перший друк аркуш видруковано в квітні минулого 1946 р., і автор не міг передати правило вживання апострофа по приголосній префікса в чужих словах, викладене за правописом проф. І. Зілинського, на яке не пристали автори правописів 1946 р.

Незалежно від моїх поглядів на цю розбіжність, прошу В. Ш. П. Професорів і Учителів при викладі правила вживання апострофа по префіксах в чужих словах керуватися правописами 1946 р.

Прошу вибачити мені за ті помилки і недогляди в підручнику, хоч вони й оправдані за таких умов друку.

Заздегідь дякую за об'єктивні поради і критичні зауваження, якими Шановний Читач поділиться зі мною.

АВТОР

**ЗАУВАЖЕНІ НЕДОГЛЯДИ І ДРУКАРСЬКІ
ПОМИЛКИ.**

стор.	рядок	надруковано:	треба:
3	7 зв.	віп	він,
13	8 зн.	вдовниці	у вдовниці
14	10 зв.	Україн	Україн,
14	14 зв.	закінченням	закінченням
14	9 зн.	пішли	пішли
15	10 зн.	прикладів	прикладів,
15	9 зн.	кос,	кос
16	13 зн.	к, п, т, х, ф	к, п, т, х
16	11 зн.	сфотографувати	але: зфотографувати.
19	4 зн.	Спід	З-під
22	7 зн.	співп	співп,
24	14 зв.	відмінку	відмінка
25	2 зн.	упасти	Упасти
35	15 зв.	що це?	що це?
37	17 зн.	Преосвященний	Преосвященний
38	11 зн.	Неподоба	Не подоба
39	3 зв.	студентство	студентство
49	6 зн.	шуми	шуми,
54	4 зн.	відмінку	відмінка
58	16 зн.	іменники	іменника
59	14 зн.	згрубілости	згрубілости,
59	9 зн.	походження,	походження
62	9 зн.	іменників,	іменників
66	10 зн.	концертом	концертом,
72	1 зв.	старшіше	страшніше
79	10 зн.	/ГЧН/	/ІЧН/
79	1 зн.	-ИЧ,	-ИЧ
80	19 зв.	такий, співучий	такий співучий,
80	10 зн.	хвилі	хвилі,
88	10 зв.	двісті	двісті,
88	12 зв.	відміняється	відміняється,
91	12 зн.	гляну	стану
104	7 зв.	гнешся.	гнешся?
111	3 зн.	/говорити/	/говорити/,
112	10 зн.	-ЛО,	-ЛО
117	11 зн.	мінеї	мінеї
119	16 зн.	-ї	-ї,
121	17 зв.	і,	, і
141	10 зн.	звичайні	звичайні
146	10 зв.	закінченням і	закінченням і
153	1 зв.	протиставлені	протиставленні

З М І С Т.

§	стор.
1. Загальні уваги	3
ФОНЕТИКА	
2. Звуки і букви	4
3. Голосні звуки	6
4. Приголосні звуки	7
5. Склади	8
6. Знак м'якшення	9
7. Апостроф	11
8. Наголос	12
МОРФОЛОГІЯ (Загальна частина)	
СКЛАД СЛОВА	
9. Основа і закінчення	14
10. Корінь, суфікс і префікс	15
11. Правопис приростків	16
ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ	
12. Чергування О та Е з І	18
13. Ненаголошені Е, ІІ	20
14. Чергування Е—О після шишлячих та ІІ	21
15. Чергування О—А	22
16. Закон доброзвучності української мови	22
17. Чергування приголосних звуків	24
18. Подвоєння приголосних	26
19. Складні слова	27
20. Перенесення частин слова	28
21. Правопис чужих слів	29
22. Частини мови	33
МОРФОЛОГІЯ (спеціальна частина)	
І. ІМЕННИК	
23. Значення іменника	35
24. Власні і загальні іменники	36
25. Живі і неживі предмети	38
26. Число іменників	38
27. Поділ іменників за родами	40
28. Відмінювання іменників	41
29. Невідмінювані іменники	42
30. Відмінювання іменників чоловічого роду	43
31. Правописні уваги до відмінкових закінчень іменників чоловічого роду	45
32. Відмінювання іменників жіночого роду	50
33. Уваги до відмінкових закінчень іменників жіночого роду	51
34. Відмінювання іменників середнього роду	54

§	стор.
35. Уваги до відмінкових закінчень іменників середнього роду	55
36. Відмінювання іменників, що не мають однини	57
37. Поділ іменників на відміни	58
38. Іменникові суфікси	59
39. Правопис складних іменників	62
40. Правопис часток не і ні з іменниками	63

II. ПРИКМЕТНИК

41. Значення прикметника	65
42. Узгодження прикметників з іменниками і зміна прикметників	66
43. Прикметники якісні і відносні	67
44. Повні і короткі прикметників	68
45. Ступенювання прикметників	70
46. Відмінювання прикметників	72
47. Уваги до прикметникових закінчень	74
48. Прикметники-іменники	75
49. Прикметникові суфікси	77
50. Правопис складних прикметників	81
51. Правопис часток НЕ і НІ з прикметниками	83

- III. ЧИСЛІВНИК

52. Значення і види числівників	85
53. Відмінювання кількісних числівників	86
54. Правопис числівників	89

IV. ЗАЙМЕННИК

55. Значення займенників і групи їх	90
56. Відмінювання займенників і роль їх у реченні	91
57. Правопис займенників	98

V. ДІЄСЛОВО

58. Значення дієслова	99
59. Відмінювання дієслів	100
60. Дієменник (інфінітив)	100
61. Бевособові дієслова	101
62. Перехідні і неперехідні дієслова	102
63. Дієслова з часткою -СЯ	103
64. Види дієслів	105
65. Часи дієслова	108
66. Дві основи дієслів	109
67. Теперішній час	110
68. Минулий і передминулий час	112
69. Майбутній час	114
70. Вживання одного часу замість другого	116
71. Архаїчні форми дієслів	117
72. Правописні уваги до закінчення дієслів	118

§	стор.
73. Способи дієслів	120
74. Відмінювання дієслів умовного способу	121
75. Наказовий спосіб	122
76. Вживання одного способу замість другого	124
77. Чергування звуків в основах дієслів	125
Зведена таблиця відмінювання дієслів	129
78. Роль і значення дієслівних суфіксів	131
79. Частка НЕ і НІ при дієсловах	132
80. Дієприкметник	134
81. Часи дієприкметників	135
82. Види дієприкметників	137
83. Творення дієприкметників	138
84. Віддієприкметникові присудкові форми на -НО і -ТО	140
85. Перехід дієприкметників у прикметники та в іменники	141
86. Частка НЕ з дієприкметниками	142
87. Дієприслівник	143
88. Форми дієприслівників	144
89. Правопис дієприслівників	146

VI. ПРИСЛІВНИК

90. Значення прислівника	147
91. Утворення прислівників	148
92. Ступені порівняння прислівників	149
93. Прислівники в ролі службових слів	149
94. Правопис прислівників	150
95. Частка НЕ і НІ з прислівниками	152

VII. ПРИЙМЕННИК

96. Значення прийменника	154
97. Вживання найголовніших прийменників із відмінками	155
98. Правопис прийменників	156

VIII. СПОЛУЧНИК

99. Значення сполучника	157
100. Види сполучників	158
101. Правопис сполучників	159

IX. ЧАСТКИ

102. Значення частки	160
--------------------------------	-----

X. ВИГУК

103. Значення вигука	161
Список скорочень прізвищ, авторів і джерел	163
ПІСЛЯМОВА	165
Зміст	167

